

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ივანე მინდაძე

ნარკვევები

ენასა და ფსიქოლოგიაზე

რეცენზენტები:

ლალი სურმანიძე,

ფილოსოფიის მეცნიერებათა დოქტორი,
ფსიქოლოგიის დოქტორი, პროფესორი

მზექალა აჭაიძე,

განათლების მეცნიერებათა დოქტორი

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2022

ISBN 978-9941-491-43-6

■ სარჩევი

წინათქმა	6
ლინგვისტური უნივერსალიები	7
ფონეტიკური სიმბოლიზმი	31
სიტყვა და ცნება	58
ენა და მეტყველება	85
ენა და აზროვნება (სეპირ-უორფის ჰიპოთეზა)	101
ენა და აზროვნება – (მსოფლხედვა)	130
ენა და დამწერლობა	150
ლიტერატურული თარგმანის ფსიქოლოგიური საფუძველი	179
ენა და იდეოლოგია	203
ენის წარმოშობა	219
გამოყენებული ლიტერატურა	248

■ წინათქმა

ემილ ბენვენისტი ამბობდა, რომ ენათმეცნიერება არის „მეცნიერება ენის შესახებ და მეცნიერება ენების შესახებ“. შესაბამისად, ენათმეცნიერებას ორი განსხვავებული სამიზნე, ორი განსხვავებული საკვლევი ობიექტი აქვს. პირველ შემთხვევაში ენათმეცნიერება შეისწავლის კონკრეტულ ენას, კონკრეტული ენის სტრუქტურასა და სუბსტანციას, მეორე შემთხვევაში ენათმეცნიერება შეისწავლის ყველა ენისათვის საერთო დამახასიათებელ თვისებებს, შეისწავლის ენის რაობას, ანუ იმას, რაც აქცევს ადამიანის ბუნებრივ ენას ენად. პირველი მოდელი უფრო მეტად დესკრიფციულია, ის კონკრეტული ენის აღწერით კმაყოფილდება, მეორე მოდელი ენას აღიქვამს, როგორც ადამიანის სპეციფიკურ უნარს, რომლის ქმნადობა არა მხოლოდ უნდა აღინეროს, არამედ განიმარტოს კიდევაც. იოლი დასანახია, რომ ამ ასპექტში ენათმეცნიერება ფსიქოლოგიის სფეროში იჭრება, რადგან ადამიანის ქცევას, მათ შორის, ვერბალურ ქცევას გარკვეული ფსიქოლოგიური საფუძველი აქვს, რომლის გარეშეც შეუძლებელია მეტყველების განმარტება.

წინამდებარე კრებულში მოცემული ათი წერილიც წარმოაჩენს ენის სპეციფიკურ ასპექტებს, რომელთა შესწავლა ერთნაირად მნიშვნელოვანია როგორც ენათმეცნიერებისთვის, ასევე ფსიქოლოგიისთვის. წიგნი განკუთვნილია ენათმეცნიერებითა და ფსიქოლოგიით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისთვის.

მინდა, გულითადი მადლობა გადავუხადო ყველას, ვინც ხელნაწერში გაეცნო წიგნს. მათი რეკომენდაციებისა და გამხმევების გარეშე შეუძლებელი იყო წინამდებარე წიგნის მომზადება.

■ ლინგვისტური უნივერსალები

შესავალი

დღეს კაცობრიობა დაახლოებით 5000 განსხვავებულ ენაზე ლაპარაკობს. ეს ენები სხვადასხვა ბგერით ინვენტარს იყენებს, ერთსა და იმავე საგანს განსხვავებული სიტყვით აღნიშნავს და ამ სიტყვებს განსხვავებულ წესებით უკავშირებს ერთმანეთს. ზოგ ენაში ვხვდებით ისეთ ბგერებსა და სიტყვებს, რომლებიც არ მეორდება სხვა ენაში, ზოგ ენაში ვხვდებით ისეთ კონსტრუქციებს, ისეთ გრამატიკულ ფორმებს, რომლებიც არ არის წარმოდგენილი მეორეში. ენები ერთმანეთისგან ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურ, სინტაქსურ დონეზე განსხვავდება. და მაინც, მიუხედავად ასეთი სხვაობებისა, ვერ ვიტყვით, რომ ენობრივ სისტემებს შორის პრინციპული სხვაობა იყოს. ადამიანის ბუნებრივი ენები ფუნქციურად და ფორმალურად ერთმანეთს ჰგავს და თანაც ისინი მკვეთრად განსხვავდება, ერთი მხრივ, ცხოველური სამყაროს სასიგნალო სისტემებისგან და, მეორე მხრივ, მანქანური ენებისაგან. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ადამიანის ენებს შორის დგინდება არსებითი, პრინციპული მსგავსება და, შესაბამისად, სავარაუდოა ისეთი ენობრივი მოვლენებისა თუ თვისებების არსებობა, რომლებიც საერთოა უკლებლივ ყველა ბუნებრივი ენისათვის.

ენების საერთო თვისებების ძიება თავისთავად ახალი არაა, ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში პორ-როიალის მონასტრის ბერებმა არნომ და ლანსლომ სცადეს, ერთი მხრივ, ენების საერთო ზოგადი პრინციპებისა და, მეორე მხრივ, ენებს შორის არსებული სხვაობების გამომწვევი მიზეზების დადგენა. 1660 წელს მათ გამოსცეს ე.წ. „პორ-როიალის ზოგადი და რაციონალური გრა-

მატიკა¹. ავტორების აზრით, ენა (გრამატიკა) გარკვეულწილად ირეკლავს ადამიანის აზროვნებას და ის საყოველთაოა ყველა ენისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ „გრამატიკის“ ამოსავალ პროტოტიპად ფრანგული ენის გრამატიკა იყო აღებული, ავტორებმა ჩამოაყალიბეს ენათა საკმაოდ საინტერესო ტიპოლოგია და ამით ლინგვისტური უნივერსალების მეცნიერულ კვლევებს დაუდეს საფუძველი.

ლინგვისტური უნივერსალების მიმართ ინტერესი არც მომდევნო საუკუნეებში განელეზულა და განსაკუთრებული მნიშვნელობა XX საუკუნის შუა წლებში მოიპოვა. მაგალითად, ნოამ ჩომსკი სწორედ პორ-როიალის გრამატიკას ასახელებდა თავისი უნივერსალური გრამატიკის მოდელის წინამორბედად (Chomsky 1966). საგულისხმოა, რომ „გრამატიკის“ გამოცემის თითქმის ზუსტად 300 წლის თავზე, 1961 წლის 13-15 აპრილს, ნიუ იორკში ჩატარდა კონფერენცია, რომელიც ენობრივი უნივერსალების კვლევას მიეძღვნა და რომელმაც დამატებითი ბიძგი მისცა ენათმეცნიერების ამ მიმართულების განვითარებას (Greenberg 1963a). კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს ამერიკის იმ დროის წამყვანმა ენათმეცნიერებმა და ანთროპოლოგებმა, მათ შორის, ლენებერგმა, კასაგრანდემ, იაკობსონმა და სხვებმა. ამავე კონფერენციის ფარგლებში ოსგუდის, გრინბერგისა და ჯენკინსის მიერ შემუშავებული ლინგვისტური უნივერსალების მემორანდუმი იქცა ამ სფეროში მომუშავე მეცნიერთა სამაგიდო წიგნად. კონფერენციის მასალების ნაწილი საბჭოთა კავშირში გამოიცა 1970 წელს². კრებულს თან ერთვოდა უსპენსკის წინასიტყვაობა, რომლის გარკვეული პასაჟებიც ასევე აისახა ქვემოთ მოცემულ ტექსტში.

¹ Grammaire générale et raisonnée contenant les fondemens de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle.

² Новое в лингвистике (1970): (Вып. 5) Языковые универсалии; Отв. ред. Б.А.Успенский; Прогресс, Москва.

1. აბსოლუტური და სტატისტიკური უნივერსალიები

ლინგვისტური უნივერსალიები აღნიშნავს ისეთ ლინგვისტურ კანონზომიერებებს, რომლებიც საერთოა ყველა ენისათვის ან ენათა დიდი უმრავლესობისათვის. ყველა ენისათვის საერთო კანონზომიერებას „მემორანდუმის“ ავტორები აბსოლუტურ, ხოლო ენათა ჭარბი უმრავლესობისათვის დამახასიათებელ კანონზომიერებას სტატისტიკურ ან კვაზიუნივერსალიას (universals vs. near-universals) უწოდებენ. სტატისტიკური უნივერსალიის შემთხვევაში ლინგვისტისათვის განსაკუთრებით საინტერესოა იმ ერთეული გამონაკლისების მიზეზების კვლევა, რომლებიც საერთო წესს არღვევს. ასე მაგალითად, ენის ფონოლოგიური სისტემის ათვისება, გარკვეული უნივერსალური წესის მიხედვით მიმდინარეობს: ენობრივი გარემოს მიუხედავად, ბავშვი, რომელიც იწყებს ენის ათვისებას, პირველ თანხმოვნად, როგორც წესი, წარმოთქვამს ბილაბიალურ ორალურ ხშულ-მსკდომ /p/ ფონემას. თანხმოვნთა სისტემის შემდგომი ათვისება ფონემთა დიფერენციალურ ნიშნებთან დაპირისპირების „აღმოჩენას“ ეფუძნება. პირველი თანხმოვნის წარმოთქმას თან სდევს ფონოლოგიური დაპირისპირების ჩამოყალიბება ორალურ და ნაზალურ ბილაბიალურ თანხმოვნებს შორის (*p-m*) და ბილაბიალურ და დენტალურ თანხმოვნებს შორის (*p-t, m-n*). ეს თანხმოვნები ქმნის ე.წ. კონსონანტურ მინიმუმს, რომელიც მსოფლიოს პრაქტიკულად ყველა ენაში დასტურდება. გამონაკლისია ტლინგიტ ენა ჩრდილოეთ ამერიკაში და ცენტრალური აფრიკის ზოგიერთი ტომის ქალთა ენა. რამ განაპირობა პირველი გამონაკლისი, უცნობია, რაც შეეხება აფრიკის ტომთა ქალთა ენებს, ეს გამონაკლისი გამოწვეულია კულტურული სპეციფიკით, ვინაიდან ქალები სამეტყველო ორგანოებს (ბაგეებს) განგებ ისახიჩრებენ სამკაული რგოლების სატარებლად და ვეღარ წარმოთქვამენ გარკვეულ ბგერებს (გამყრელიძე და სხვ. 2003; 479).

ენების მსგავსების მიზეზები. ლინგვისტური უნივერსალები ენებს შორის არსებულ მსგავსებას წარმოაჩენს, თუმცა სხვადასხვა ენა ერთმანეთის მიმართ მსგავსების სხვადასხვა ხარისხით გამოირჩევა. ენების მსგავსება სამი მიზეზით შეიძლება იყოს განპირობებული:

ა) საერთო წარმომავლობით, როდესაც ორი ან მეტი ენა ერთი წინარე ენის ისტორიულ განვითარებას წარმოადგენს. ლინგვისტიკის ამ მიმართულებას იკვლევს ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება. მსგავსების ამ მიზეზს „გენეტიკურად“ განპირობებული მსგავსება შეიძლება ვუწოდოთ.

ბ) მსგავსება შეიძლება გამომწვეული იყოს ორი (ან მეტი) ენის „მეზობლობით“, როდესაც ენობრივი კოლექტივი ითვისებს მეზობელი ენისათვის დამახასიათებელ თვისებებს. ამ მიმართულებას შეისწავლის არეალური ლინგვისტიკა და მას „გეოგრაფიულად“ განპირობებული მსგავსება შეიძლება ვუწოდოთ.

გ) ენებს შორის მსგავსება შეიძლება ზოგადი ლინგვისტური კანონზომიერებებით, ლინგვისტური უნივერსალებით იყოს გამოწვეული.

ენობრივი უნივერსალების ძიების წინაპირობა ისაა, რომ განსხვავებულ ენებში დგინდება გარკვეული იდენტური მახასიათებლები, ხოლო პირველი და მეორე შესაძლებლობა (გენეტიკური და გეოგრაფიული) მიზეზთა გამო გამორიცხულია. ასეთ შემთხვევაში ენათმეცნიერის ამოცანაა, ჩამოაყალიბოს გარკვეული ჰიპოთეზა და გადაამოწმოს თავისი ჰიპოთეზა სხვა ენებთან შედარების გზით. თუკი ჰიპოთეტური კანონზომიერება არ დადასტურდება, მაშინ სავარაუდოა, რომ საქმე გვაქვს შემთხვევითობასთან, დამთხვევასთან. ჰიპოთეზის დადასტურების შემთხვევაში კი სავარაუდოა ზოგადი, უნივერსალური წესის არსებობა.

დედუქციური და ინდუქციური უნივერსალები. თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ ლინგვისტური უნივერსალების კვლევისათვის არსებითია, რომ უნივერსალია იყოს ღირებული ინფორმაციის მატარებელი. ეს კრიტერიუმი („ღირებული ინფორმაცია“) საკმაოდ ზოგადია და სუბიექტური ინტერპრეტაციის შესაძლებლობებს იძლევა, მაგრამ კონკრეტულ მაგალითებზე დაყრდნობით, ალბათ, მაინც შესაძლებელია ამგვარი მოთხოვნის ლეგიტიმურობის წარმოჩენა. „თითოეული ენა შედგება სიტყვებისგან“, – ეს თავისთავად მართებული ფაქტი იმდენად ტრივიალურია, რომ ახალს არაფერს ამბობს ენის სტრუქტურის შესახებ, ის ნაკლებად „ინფორმაციული“, ნაკლებად „ღირებულია“. ეს უნივერსალია მეტაენობრივია და შესაძლებელია მისი მტკიცება ისე, რომ არ დავეყრდნოთ ემპირიულ მასალას. უნივერსალიას ასეთი სახე უნდა ჰქონდეს:

(1) „მოვლენა X დასტურდება ყველა ენაში“; თუმცა შესაძლებელია გარკვეული უნივერსალები ჩამოვაყალიბოთ განსხვავებული ფორმით, მაგალითად ასე:

(2) „მოვლენა X დასტურდება მკვლევრისათვის ნაცნობ ყველა ენაში“, ხოლო ექსტრაპოლაციის გზით, დასაშვებია, რომ განვაგრცოთ ეს წესი აბსოლუტურად ყველა ენაზე (Успенский 1970, 17).

ზემომოყვანილ პირველ შემთხვევაში მოცემულია დედუქციური სახის უნივერსალია. ამგვარი უნივერსალები ხშირად ტავტოლოგიურია, ანუ მართებულია, მაგრამ არა ღირებული. ისინი ეფუძნება აპრიორულ წანამძღვრებს.

მეორე წინადადება ინდუქციური სახის უნივერსალიაა, რომელიც არ გამომდინარეობს წანამძღვრებიდან, არამედ დგინდება ემპირიულად. ემპირიულად დადგენილი უნივერსალია მუდამ არის სტატისტიკური უნივერსალია, რადგან ეფუძნება ენათმეცნიერის შეზღუდულ ცოდნას. შესაძლებელია, აღმოჩნდეს ისეთი ენა, რომელშიც არ დადასტურდება ჩვენ მიერ პოსტულირებული უნივერსალური კანონზომიერება.

ინდუქციური უნივერსალიის უკეთ წარმოსაჩენად ჰოკეტს (Hockett 1963, 5) მოჰყავს ასეთი ანალოგია: მათემატიკაში არსებობს ისეთი მოვლენები, რომლებიც დასტურდება ემპირიულად, მაგრამ რომელთა მართებულების დამტკიცება ვერ ხერხდება. ასეთია, მაგალითად, რუკისა და ოთხი ფერის ცნობილი პარადოქსი. სულ ოთხი ფერია საკმარისი იმისათვის, რომ ისე გავაფერადოთ ნებისმიერი რუკა (ანუ ნებისმიერად დანაწევრებული ორგანზომილებიანი სივრცე, რომლის თითოეული ელემენტი წერტილზე დიდია), რომ მეზობელი ქვეყნები მუდამ განსხვავებული ფერებით იქნება შეღებილი.

ინდუქციური უნივერსალიები უფრო ინფორმაციულია და ამიტომ უფრო ღირებული. ისინი თითქოს „არაფრიდან“ გამომდინარეობს, მათი წინასწარმეტყველება პრაქტიკულად შეუძლებელია. მათი წარმოშობის მიზეზის განსაზღვრა ძნელია ან, რიგ შემთხვევაში, შეუძლებელიც კი.

ასეთი უნივერსალიის ნიმუშია შემდეგი კანონზომიერება, რომელიც ამბობს, რომ „ენაში მორფემების საშუალო სიგრძე უკუპროპორციულია ენის ფონემათა რაოდენობისა“, ანუ რაც უფრო მეტ ფონემას ითვლის ენა, მით უფრო მოკლეა მორფემათა საშუალო სიგრძე. მაგალითად, ჰავაიურ ენაში სულ 13 სეგმენტური ელემენტია და მორფემის სიგრძე დაახლოებით 4-ის ტოლია, ხოლო უბიხურ ენაში (აფხაზურ-ადიღურის ჯგუფი), რომელიც 61 ფონემას ითვლის, მორფემის სიგრძე საშუალოდ 1.4-ის ტოლია (გამყრელიძე და სხვ. 2003, 404).

ეს უნივერსალია ინდუქციური ტიპის უნივერსალია, ის ემპირიულად დგინდება და განმარტებას საჭიროებს. რა არის ამ კანონზომიერების მიზეზი? საქმე ისაა, რომ „რაც უფრო დიდია ენის ფონემათა რაოდენობა, მით მეტია რაოდენობა დიფერენციალური ნიშნებისა, რომლებითაც თითოეული ფონემური ერთეული ხასიათდება. ასე მაგალითად, არანტა ენაში (ავსტრალია), რომლის ფონოლოგიური სისტემა სულ 11 სეგმენტურ ფონემას ითვლის, /p/ ფონემა ორი დიფერენციალური ნიშნით ხასიათდება, იგი არის ორალური, განსხვავებით ნაზალური /m/

ფონემისაგან და ლაბიალური, განსხვავებით დენტალური /*l*/ ფონემისაგან. ისეთ ენებში კი, რომლებიც ფონემათა მეტ რაოდენობას შეიცავენ /*p*/, ფონემის ცალსახა განსაზღვრისათვის საჭიროა ორზე მეტი დიფერენციალური ნიშანი. მაგალითად ძველ ინდურში /*p*/ ფონემა, იმის გარდა, რომ იგი არის ორალური და ლაბიალური, ხასიათდება აგრეთვე როგორც ყრუ, განსხვავებით მჟღერი /*b*/ ფონემისაგან, და არაფშვინვიერი, განსხვავებით ფშვინვიერი, ასპირირებული /*pʰ*/ ფონემისაგან“ (გამყრელიძე და სხვ. 2003, 403). ამგვარი მიდგომა გვიჩვენებს, რომ მკვლევართა ყურადღება უნდა მიიმართოს არა უშუალოდ მორფემაში მოცემული ცალკეული ფონემების დათვლისაკენ, არამედ უფრო მეტად ფონემების კონტრასტული მახასიათებლების ანალიზისაკენ. ხოლო ფონემის დიფერენციალური ნიშნების შესწავლისას თუკი გამოვლინდება, რომ ნებისმიერი ენის მორფემაში ჩართული დიფერენციალურ ნიშანთა ჯამი მეტნაკლებად თანაბარია, მაშინ ზემოდასახელებული უნივერსალია სახეცვლილი ფორმით ჩამოყალიბდება: „რაც მეტია დიფერენციალური ნიშნების (შესაბამისად, ფონემების) რაოდენობა, მით უფრო მცირეა მორფემის სიგრძე“ (გამყრელიძე და სხვ. 2003, 404). ამასთან, ამ წესიდან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მორფემის აღქმადობა გარკვეულ საზღვრებშია მოქცეული და ის საერთოა ყველა ენისათვის. ეს უნივერსალია უკეთ გამოკვეთს დიფერენციალური ნიშნების მნიშვნელობასა და როლს ენის სტრუქტურაში: მორფემთა სიგრძე განსხვავდება ენების მიხედვით (თუკი მხედველობაში მივიღებთ ცალკეულ ფონემებს) და (მეტნაკლებად) ტოლია, თუკი გავითვალისწინებთ ფონემთა დიფერენციალური ნიშნების რაოდენობას. შესაბამისად, ენის შინაგანი სტრუქტურის ეს ელემენტი მეტნაკლებად მსგავსი ჩანს ყველა ენაში. სხვათა შორის, ამ მიდგომამ შეიძლება განსხვავებულად წარმოაჩინოს ენის წარმოშობისა და განვითარების პროცესიც.

სინქრონია და დიაქრონია. დროთა განმავლობაში ყველა ენა გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის. ეს ცვლილებები შეიძლება შეეხოს ენის ფონოლოგიურ სისტემას, ლექსიკურ ფონდს, უფრო იშვიათად სინტაქსურ კონსტრუქციებს. შესაბამისად, ამჟამად არსებული ვითარების განმარტებისას აუცილებელია, გავითვალისწინოთ წარსულში არსებული მდგომარეობაც. თუკი რომელიმე ენაში არ დასტურდება გარკვეული კანონზომიერება, ეს არ ნიშნავს, რომ ეს კანონზომიერება არ იყო მოცემული წარსულში, შესაბამისად, აუცილებელი ხდება კანონზომიერების დიაქრონულ ჭრილში გადამოწმება.

ქართული ენის ხშირი თანხმოვნები გაერთიანებულია სამეულებრივ სისტემაში (მჟღერი, ყრუ ფშვინვიერი, ყრუ აბრუპტივი). სულ მოცემულია ექვსი სამეული: 1) ბ-ფ-პ, 2) დ-თ-ტ, 3) ძ-ც-წ, 4) ჯ-ჩ-ჭ, 5) გ-ქ-კ, 6) - - ყ. დღევანდელ ლიტერატურულ ქართულში მეექვსე სამეულში წარმოდგენილია მხოლოდ მესამე წევრი – აბრუპტივი /ყ/, ამიტომ ამ სამეულს დეფექტიან ან ნაკლოვან სამეულს უწოდებენ. თუმცა, სავარაუდოა, რომ ამ სამეულის პირველი ორი წევრი (მჟღერი და ყრუ ფშვინვიერი წევრები) ადრე მოცემული იყო ენაში და ქართულმა ისინი დროის გარკვეულ მონაკვეთში დაკარგა. ეს იქიდან ჩანს, რომ სამეულის მეორე (ფშვინვიერი) წევრი (წ) შენახულია ქართულ ზოგიერთ დიალექტში (ხევსურულში: ჯელი, ჯმალი და ასევე წარმოდგენილი იყო ძველ ქართულში: ხელი და წელი). სვანურმა კი შემოინახა სამივე წევრი. ამრიგად სვანურში მეექვსე სამეული სრულად არის მოცემული (ახვლედიანი 1956, 76-77).

ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ სტატისტიკურ უნივერსალიად უნდა წარმოვიდგინოთ არა ფონოლოგიური სიმეტრიის არსებობა, არამედ პირუკუ, ის, რომ ნებისმიერი ფონოლოგიური სისტემა ხასიათდება ლაკუნებითა და ასიმეტრიით (Hockett 1963, 20, უნივერსალია 5.5). ლაკუნების შევსება და ასიმეტრიის (თეორიული) აღდგენა გვეხმარება ენის სისტემის უკეთ განსაზღვრაში, თუმცა ეს არ უნდა იქცეს თვითმიზნად, რადგან

ხანდახან ასიმეტრიის შევსება ძალიან სპეკულაციურ ხასიათს იღებს და შეუძლებელი ხდება მისი დასაბუთება.

ლინგვისტური ტენდენციები. აქამდე ძირითადად ვლაპარაკობდით ისეთ უნივერსალებზე, რომლებიც საერთოა ყველა ან ენათა ჭარბი უმრავლესობისთვის. ამ უნივერსალებს მკაფიოდ გამოხატული სტრუქტურული კანონზომიერების ფორმა ჰქონდა. მაგრამ წარმოსადგენია ისეთი უნივერსალების არსებობაც, რომლებიც პრინციპულად განსხვავდება აბსოლუტური თუ სტატისტიკური უნივერსალებისგან. ამგვარ უნივერსალებს უსპენსკი ლინგვისტურ ტენდენციებს უწოდებს (Успенский 1970, 25).

ლინგვისტური ტენდენციები აღწერს ისეთ ენობრივ მოვლენებს, რომლებიც ახასიათებს ყველა ენას (და სწორედ ამიტომ შეიძლება ვუწოდოთ მათ უნივერსალები), თუმცა ისინი თითოეულ ამ ენაშივე შეიძლება დაირღვეს კიდევაც. ასეთი ტენდენციების წარმოსაჩენად უსპენსკი ანსხვავებს წმინდა ენობრივ და ე.წ. მეტყველების უნივერსალებს, ანუ ენის რეალიზაციასთან დაკავშირებულ კანონზომიერებებს. წინადადებაში მსაზღვრელების შეზღუდული რაოდენობა მეტყველების უნივერსალია. ეს შეზღუდვა ექსტრალინგვისტური ფაქტორებით არის გამოწვეული (ხანმოკლე მეხსიერების მოცულობის შეზღუდულობით), მაგრამ ის ახასიათებს უკლებლივ ყველა ენას. მიუხედავად ამისა, თეორიულად შესაძლებელია (და პრაქტიკულად რეალიზებადია) ისეთი ტექსტის შექმნა, რომელიც დაარღვევს აღნიშნულ უნივერსალიას.

2. უნივერსალების პრაქტიკული გამოყენება

ფონეტიკური უნივერსალების ცოდნამ გარკვეულწილად პრედიქტორის როლი შეიძლება შეასრულოს. „მემორანდუმის“ ავტორებს მოჰყავთ ასეთი მაგალითი: ნიგერიის ერთ-ერთი ენის შესწავლისას დადგინდა არაგლოტალიზებული და გლო-

ტალიზებული ხშულ-მსკდომი ფონემების /k/ და /k'/ არსებობა, გამოვლინდა ასეთივე დენტალური ფონემების წყვილი /t/ და /t'/, დაბოლოს, დადასტურდა მესამე ხშულ-მსკდომი /p/ ფონემის არსებობაც, სავარაუდო იყო, რომ ენაში იარსებებდა მასთან დაპირისპირებული გლოტალიზებული /p'/ ფონემაც. მომდევნო შესწავლამ სრულად დაადასტურა ეს ვარაუდი. ეს ფაქტი მით უფრო ღირებულია, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ აღნიშნული ფონემა ამ ენაში სულ რამდენიმე სიტყვაში გვხვდება (Greenberg, Osgood, Jenkins 1963, 256).

უნივერსალური ლინგვისტური მახასიათებლები მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ენების რეკონსტრუქციისას და დამწერლობის უცნობი სისტემების დეშიფრაციის დროს. ასე მაგალითად, უცნობ დამწერლობაში გამოყენებულ დისკრეტულ ნიშანთა რაოდენობა, როგორც წესი, ცალსახად მიუთითებს, ანბანურ დამწერლობასთან გვაქვს საქმე თუ მარცვლოვანთან.

ლინგვისტური უნივერსალიების კვლევა ენათა ტიპოლოგიის ნაწილად უნდა მივიჩნიოთ. სხვადასხვა ენის სტრუქტურა გარკვეულ მსგავსებას ავლენს და შესაძლებელია მათში ტიპოლოგიური კლასის გამოვლენა, მსხვილი ჯგუფების გამოყოფა. ასე მაგალითად, სხვადასხვა ენა მორფოლოგიური სისტემის განსხვავებული სირთულით ხასიათდება. შესაბამისად, მორფოლოგიური სისტემის სირთულის მიხედვით, შესაძლებელია სამი ტიპის ენების განსაზღვრა: ანალიზური, სინთეზური, პოლისინთეზური. ენათა ტიპოლოგიური შედარება გულისხმობს ე.წ. ეტალონი ენისა და იმ ტრანსფორმაციული წესების არსებობას, რომლებიც საფუძვლად დაედო სხვა ენების ენობრივ სისტემებს. „შესაძლებელი ხდება ამ ენათა თანმიმდევრული და უნიფიცირებული აღწერა და ურთიერთშედარება“ (გამყრელიძე და სხვ. 2003, 413).

3. ლინგვისტური უნივერსალების მიზეზები

ენების წარმოშობა და განვითარება პრეისტორიულ წარსულში დაიწყო. ამ პერიოდის შესახებ არანაირი სანდო ცნობა არ მოგვეპოვება. ისიც კი არ ვიცით, დღეს არსებული ენები ერთი წინარე ენის განვითარებას წარმოადგენს, თუ რამდენიმე ენა პარალელურად ჩამოყალიბდა სამყაროს სხვადასხვა არეალში. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, არ ვიცით, ლინგვისტური უნივერსალების არსებობა განპირობებულია ენათა საერთო წარმომავლობით თუ ექსტრალინგვისტური მაფორმირებელი ფაქტორებით, რომლებიც ერთნაირად ზემოქმედებდა და ზემოქმედებს ენების განვითარებაზე.

ამ კუთხით ორი განსხვავებული მიდგომაა საყურადღებო. პირველ მოდელში აქცენტი გადატანილია იმ ფაქტორებზე, რომლებიც ენის დახვეწაზეა მიმართული, ხოლო მეორე მოდელი ყურადღებას ამახვილებს ენის თანშობილი უნარის არსებობაზე. ვერ ვიტყვით, რომ ეს მიდგომები ერთმანეთის დაპირისპირებული მოდელებია, რადგან ისინი ერთმანეთს არა თუ არ გამორიცხავენ, არამედ გარკვეულწილად ავსებს კიდევაც.

პირველი მოდელის თანახმად, ენის განვითარება წარმოადგენს ორი პრინციპის ურთიერთმონაცვლეობას. ესენია: ენის გაიოლების მოთხოვნა – ე.წ. ეკონომიურობის პრინციპი და სათქმელის მაქსიმალურად მკაფიოდ ჩამოყალიბების აუცილებლობა. ენა მიისწრაფვის, რაც შეიძლება მარტივად, მოკლედ და ლაკონურად (ეკონომიურად) გამოხატოს აზრი, მაგრამ ეს აზრი, ამავედროულად, მაქსიმალურად გასაგები, ცხადი უნდა იყოს. ამ მხრივ, ეს ორი პრინციპი გარკვეულ კონფლიქტში მოდის ერთმანეთთან, რადგან ეკონომიურობა ლინგვისტურ ელემენტთა შემცირებისკენაა მიმართული, ხოლო მკაფიოდ გამოხატვის მოთხოვნა სათქმელის დიფერენცირებას გულისხმობს ანუ ელემენტების რაოდენობის გაზრდას. ამ მხრივ, ენის განვითარება ამ ორ მოთხოვნას შორის არსებული კონფლიქტებისა და კომპრომისის მიღწევის ისტორიად წარმოჩნდება.

ამოსავალ ჰიპოთეზად შეიძლება განვსაზღვროთ, რომ ისეთ შემთხვევაში, თუკი ენაში მოცემული ორი ალტერნატიული ლინგვისტური ფორმა ერთნაირად მკაფიოდ გამოხატავს სათქმელს, მაშინ ენაში დამკვიდრდება ამ ორში უფრო ეკონომიური ვარიანტი; და პირიქით, თუკი ენაში ორი ალტერნატიული ფორმა ერთნაირად ეკონომიურია, მაშინ ენაში დამკვიდრდება ის ფორმა, რომელიც უფრო მკაფიოდ გამოხატავს სათქმელს.

ფონოლოგიურ დონეზე ამ ჰიპოთეზას ემპირიული მასალაც ამყარებს. შევადაროთ შემდეგი ფონემები: 1) ალვეოლარული /s/ და ინტერდენტალური /θ/ (როგორც ინგლისური s და th), 2) ლაბიალური (ტუჩებისმიერი) /b/ და ველარული (უკანანისმიერი) /g/. ყველა ეს ფონემა ერთნაირად მკაფიოდ ჟღერს, ანუ მსმენელი მათ ერთნაირად იოლად გამოარჩევს. შესაბამისად, ამ წყვილებში ერთნაირად დაცულია მკაფიოდ გამოხატვის მოთხოვნა, თუმცა ისინი განსხვავდება წარმოთქმის სიიოლესირობით, ანუ განსხვავებულია მათი ეკონომიურობის ხარისხი. /s/ ფონემის წარმოთქმა უფრო იოლია, ვიდრე /θ/ ფონემისა, რადგან /s/ ბგერის წარმოთქმისას, ენა ნაკლებად უნდა მოცილდეს ნეიტრალურ პოზიციას. ხოლო მეორე შემთხვევაში, /g/ ფონემის წარმოთქმისას ჰაერნაკადის მართვა შედარებით უფრო გაძნელებულია, ვიდრე ეს /b/ ფონემის შემთხვევაშია. შესაბამისად, /s/ და /b/ ბგერების წარმოთქმა უფრო ეკონომიურია, ვიდრე /θ/ და /g/ ბგერების წარმოთქმა. ენების ემპირიული შესწავლაც გვიჩვენებს, რომ:

1) ყველა ენაში, რომელშიც დასტურდება /θ/ ფონემა, მოცემულია ასევე /s/ ფონემაც, მაგრამ არა პირიქით.

2) ყველა ენაში, რომელშიც დასტურდება /g/ ფონემა, მოცემულია ასევე /b/ ფონემაც, მაგრამ არა პირიქით.

ანალოგიურად:

3) ყველა ენაში, რომელშიც დასტურდება /q/ ფონემა, მოცემულია ასევე /k/ ფონემა, მაგრამ არა პირიქით (Müller 2002, 213).

მსგავსი უნივერსალები სხვა ფონოლოგიურ მოვლენებთან მიმართებითაც ვლინდება. მკაფიოობის პრინციპი უბიძგებს მაქსიმალურად კონტრასტული ფონემატური სისტემის ჩამოყალიბებისაკენ, რომ მაქსიმალურად იოლი იყოს ფონემათა ურთიერთგამორჩევა. ასე მაგალითად, თუკი ენაში მოცემულია სამი ხმოვანი, მაშინ ესენია /i/, /a/ და /u/ (ანუ წინა, შუა და უკანა რიგის ხმოვნები; ე.წ. *ვოკალური მინიმუმი*) და არა, ვთქვათ, წინა რიგის /i/, /e/ და /ɛ/ ხმოვნები. წარმოთქმის სირთულე (ეკონომიურობა) ყველა შემთხვევაში ერთნაირია, მაგრამ ბგერების უკეთ გარჩევადობის მოთხოვნა უბიძგებს ენას სწორედ პირველი სამეულის შერჩევისკენ (Müller 2002, 214).

მორფოლოგიურ დონეზე ეკონომიურობის პრინციპი კარგად ჩანს ისეთი წყვილების ანალიზისას, როგორიცაა: მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვი, ანმყო და მომავალი დრო, ზედსართავი სახელის დადებითი და შედარებითი/აღმატებითი ხარისხები და სხვ. ამ შემთხვევაში ვერ ვიტყვით, თუ რომელი ფორმა არის უფრო იოლი თუ ძნელი, სამაგიეროდ, ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ გარკვეული ფორმები უფრო *ხშირად* გამოიყენება ენაში, ვიდრე სხვები. ასე მაგალითად, მხოლობითი გაცილებით უფრო ხშირად გამოიყენება, ვიდრე მრავლობითი რიცხვი, ანმყო დროის ფორმები უფრო ხშირად გვხვდება, ვიდრე მომავალი დროის ფორმები და ა.შ.

ხშირად გამოყენებული ფორმები უფრო იშვიათად არის მარკირებული ლინგვისტური ელემენტებით, ფლექსიით (ან საერთოდ არ არის მარკირებული ე.წ. ნულოვანი კოდირება Ø), განსხვავებით უფრო იშვიათად გამოყენებული ფორმებისაგან, რაც ენის ეკონომიურობის პრინციპის გამოვლენად შეიძლება მივიჩნიოთ. მართლაც, უფრო *ეკონომიურია* იშვიათი ფორმების აფიქსებით მარკირება, ვიდრე ხშირად გამოყენებული ფორმებისა. ქვემოთ მოცემულ ცხრილში მოყვანილია რამდენიმე მსგავსი სტატისტიკური უნივერსალია. ამასთან, გასათვალისწინებელია, რომ ენებში თითქმის ყოველთვის მოცემულია გარკვეული გამონაკლისები (მაგალითად, მრავლობითი რიცხ-

■ ივანე მინდაძე

ვის წარმოებისას, ზოგი ფორმა უცვლელი რჩება, შეადარე გერმანული: Zimmer-Zimmer) და ასეთ შემთხვევაში ვლაპარაკობთ ლინგვისტურ ტენდენციებზე. გარდა ამისა, რიგ ენაში გარკვეული კატეგორია საერთოდ არ არის მოცემული, მაგალითად, ქართულში არ გვაქვს გრამატიკული სქესის კატეგორია.

ხშირი კატეგორია	იშვიათი კატეგორია	მაგალითი	ძირითადად არამარკირებული	მუდამ მარკირებული
დადებითი ხარისხი	შედარებითი /ალმატებითი ხარისხი	ქართული გერმანული ინგლისური	ლამაზი schön big	ულამაზესი schöner bigger
ანმყო დრო	მომავალი დრო	ქართული გერმანული ესპანური	მღერის er singt canta	იმღერებს er wird singen cantará
მამრობითი	მდედრობითი	გერმანული ფრანგული რუსული	Lehrer permis учитель	Lehrerin permise учительница
3 პირი	1-2 პირი	გერმანული ესპანური	er sang canta	du sangst cantas
მხოლოდობითი რიცხვი	მრავლობითი რიცხვი	ქართული გერმანული რუსული ინგლისური	კაცი Buch стол book	კაცი-კაცები Bücher столы books

(ადაპტირებულია Müller 2002, 214)

ენის ეკონომიურობის პრინციპი ვლინდება სინტაქსურ დონეზეც. ცხადია, სიტყვათა რიგებად (ფრაზებად) დაკავშირება სხვადასხვაგვარად ხდება, მაგრამ არა ნებისმიერად და ემპირიული დაკვირვებები ცხადყოფს, რომ შესაძლებელია ენების მიხედვით დომინანტური რიგების განსაზღვრა და გარკვეული უნივერსალური კანონზომიერების დადგენა. სიტყვათა რიგს ძირითადად სამი კრიტერიუმი განსაზღვრავს. ესაა: 1) წინდებულებისა და თანდებულების სისტემა, 2) ზედსართავის პოზიცია არსებითი სახელის მიმართ და 3) თხრობით წინადადებაში სუბიექტის (S), ობიექტის (O) და ზმნის (V) ადგილმდებარეობა.

ამ ბოლო სამი ელემენტის (სუბიექტი, ობიექტი, ზმნა) კომბინატორიკა იძლევა ექვსი სხვადასხვა ვარიანტის არსებობის შესაძლებლობას: SVO, SOV, VSO, VOS, OSV და OVS. აქედან დომინანტურ პოზიციაში გვხვდება მხოლოდ სამი მათგანი: SVO, SOV, VSO. მათთვის საერთოა, რომ სუბიექტი წინ უსწრებს ობიექტს. ამ ემპირიულ ფაქტზე დაყრდნობით, გრინბერგს გამოჰყავს ინდუქციური ხასიათის სტატისტიკური უნივერსალია: „სახელური სუბიექტისა და ობიექტის შემცველ თხრობით წინადადებებში თითქმის ყოველთვის დომინირებს სიტყვათა ისეთი რიგი, რომლის დროსაც სუბიექტი წინ უსწრებს ობიექტს“ (Greenberg 1963b, 61).

დაკვირვებები აჩვენებს, რომ დომინანტური რიგები დიდწილად განსაზღვრავს ამ რიგში სხვა ელემენტების მდებარეობასაც¹. ასე მაგალითად:

¹ წინადადების დომინანტური წყობის ცოდნას პრაქტიკული ღირებულებაც აქვს. პირადი მთარგმნელობითი (გერმანულ-ქართული) გამოცდილებიდან ვიტყვოდი, რომ ენების ტიპური, დომინანტური წყობის ცოდნა დიდ დახმარებას უწევს თარჯიმანს, განსაკუთრებით სინქრონული თარგმანის დროს, როდესაც „ვიცით“, რომელი სიტყვის თარგმნით, დასახელებით არის უპირიანი თარგმნის დანყება, რომ შემდგომში არ დაირღვეს წინადადების წყობა.

- „ენები VSO დომინანტური რიგით ხასიათდება წინდებულების არსებობით“;
- „თუ ენას აქვს SOV დომინანტური რიგი და გენეტივი¹ ამ ენაში მოსდევს მმართველ არსებით სახელს, მაშინ ზედსართავი სახელიც უნდა მოსდევდეს არსებით სახელს“².

ცხადია, ყველა ეს უნივერსალია სტატისტიკური ტიპის უნივერსალია და რადგან დედამიწაზე არსებული ყველა ენა შესწავლილი არაა (გრინბერგის ანალიზიც მხოლოდ 30 განსხვავებული ენის სტრუქტურის ცოდნას ეფუძნება), ყოველთვის შესაძლებელია რომელიმე ენაში აღმოჩნდეს ისეთი სტრუქტურა, რომელიც წინააღმდეგობაში მოვა გრინბერგის უნივერსალებთან.

როგორც ვხედავთ, სიტყვათა რიგებში სიტყვები ერთმანეთთან ერთნაირად დაკავშირებული არაა. წინადადებაში – „ბავშვი თამაშობს ძმის სათამაშოებით“ – შესაძლებელია სიტყვების მჭიდროდ დაკავშირებული წყვილების გამოყოფა „ბავშვი თამაშობს“, „თამაშობს სათამაშოებით“, „ძმის სათამაშოებით“, მაგრამ ძნელად გამოიყოფა (უფრო სწორად, სულ არ გამოიყოფა) ასეთი წყვილი „ბავშვი ძმის“. შესაბამისად, წინადადებაში შესაძლებელია მჭიდროდ დაკავშირებული გარკვეული, როგორც წესი, ბინარული წყვილების დადგენა, მაგალითად, გენეტივი და მმართველი არსებითი სახელი, ზედსართავი და შესაბამისი არსებითი სახელი და ა.შ. ეს წყვილები ქმნის წინადადების შემადგენელ ნაწილებს. წინადადების შემადგენელი ნაწილების ანალიზისას ცხადი ხდება, რომ ენები მიდრეკილია მაქსიმალურად დაახლოვოს ისინი ერთმანეთთან. იგივე ვითარებაა ასევე მაქვემდებარებელ კონსტრუქციებში.

¹ იგივე გენეტივი.

² საერთო ჯამში, გრინბერგი ასახელებს 45 ასეთ უნივერსალიას, Greenberg 1963b; სინტაქსური უნივერსალების ვრცელი ჩამონათვალი იხილე ასევე გამყრელიძე და სხვ. 2003, 422-423.

- 1) გუშინ ყვავილები იმ გოგოს ვაჩუქე, რომელიც სკოლაში მომწონდა.
- 2) გუშინ იმ გოგოს, რომელიც სკოლაში მომწონდა, ყვავილები ვაჩუქე.
- 3) გუშინ ყვავილები იმ გოგოს, რომელიც სკოლაში მომწონდა, ვაჩუქე.
- 4) გუშინ იმ გოგოს ყვავილები, რომელიც სკოლაში მომწონდა, ვაჩუქე.

ქართული ენის მცოდნე დამეთანხმება, რომ მესამე და მეოთხე წინადადებების გაგება ბევრად უფრო რთულია, ვიდრე პირველი ორის (თანაც, ბოლო ორი წინადადება არაბუნებრივად ჟღერს). საქმე ისაა, რომ წინადადების შემადგენელი ნაწილების გახლეჩა აზრის მკაფიოდ გამოხატვის პრინციპს არღვევს, ამდენად ენის ეს პრინციპი სინტაქსური სისტემის ფორმაზე ახდენს გავლენას. მსგავს მოვლენაზე მიუთითებს ასევე გრინბერგის ერთ-ერთი უნივერსალიაც.

„წინდებულებიან ენებში გენეტივი თითქმის ყოველთვის მოსდევს მმართველ არსებით სახელს, ხოლო თანდებულებიან ენებში იგი თითქმის ყოველთვის წინ უსწრებს მას“
(Greenberg 1963b, 62)

ამ შემთხვევაში ჰიპოთეტურად შესაძლებელია ოთხი ალტერნატიული ვარიანტის გამოყოფა. (მაგალითები ადაპტირებულია Müller 2002, 217):

- 1) წინდებული, არსებითი სახელი – გენეტივი

in dem Haus des Vaters

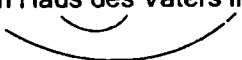
- 2) წინდებული, გენეტივი – არსებითი სახელი

in des Vaters dem Haus

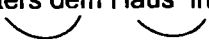
- 3) არსებითი სახელი – გენეტივი, თანდებული
(პოსტპოზიცია)

dem Haus des Vaters in

- 4) გენეტივი – არსებითი სახელი, თანდებული
(პოსტპოზიცია)

des Vaters dem Haus in

ყველაზე მკაფიო გამოხატულება (ყველაზე მოკლე დისტანცია შემადგენელ ნაწილებს შორის) მოცემულია პირველ და მეოთხე ალტერნატივებში (სხვათა შორის, პირველი შესაძლებლობა რეალიზებულია გერმანულ ენაში, მეოთხე – ქართულში „მამი-ს სახლ-ში“). და მართლაც, სწორედ ეს ფორმები დომინირებს შესაბამისი კონსტრუქციის ენებში, ზუსტად ისე, როგორც ეს გრინბერგის უნივერსალიაშია აღწერილი.

ეკონომიის პრინციპისა და მკაფიოდ გამოხატვის მოთხოვნის ურთერთმიმართება კარგად ჩანს ენის ლექსიკური მარაგისა და ფონეტიკური სისტემების ურთიერთშედარებისას. ტრივიალურია, რომ ნებისმიერი ენა შედგება სიტყვათა და ფონემათა გარკვეული რაოდენობისგან, მაგრამ მოცემულ ფონემათა კომბინაციებით შესაძლებელია ბევრად მეტი სიტყვის წარმოება, ვიდრე ეს კონკრეტულ ენაში დასტურდება. ასე მაგალითად, ქართული ენის 33 ფონემის კომბინაციებით შესაძლებელია ბევრად მეტი სიტყვის შექმნა, ვიდრე ეს რეალურად მოცემულია ქართულ ენაში (თუნდაც შევზღუდოთ ფონემათა დაჯგუფების მაქსიმალური რაოდენობა 6-7 ბგერით). ანუ ყოველი ენა ხასიათდება ფონოლოგიური სიჭარბით და, ჰოკეტის მიხედვით, ეს სიჭარბე ახლოსაა 50%-თან (Hockett 1963, 19, უნივერსალია 5.1). სიჭარბის მეტი ხარისხის შემთხვევაში, ლაპარაკი უფრო სწრაფი ან უფრო მიფუჩქებული (people speak faster or more sloppily) ხდება, ხოლო ნაკლები მაჩვენებლის შემთხვევაში,

მეტყველების ტემპი მცირდება და აზრის გამოსატანად უფრო მკაფიო არტიკულაციაა საჭირო.

4. უნივერსალური გრამატიკა

ენობრივი უნივერსალები გენეტიკურად განპირობებული მოდელი მოცემულია ჩომსკის წარმომშობ-ტრანსფორმაციული თეორიის ფარგლებში. ეს თეორია მიზნად ისახავს, განმარტოს ენის ათვისების პროცესთან დაკავშირებული კარგად ცნობილი საკითხები, რომელთა ჯეროვნად განმარტება რთულია. ასე მაგალითად:

- ბავშვი წარმოუდგენლად მოკლე დროში, საგანგებო სწავლების გარეშე, ითვისებს ისეთ კომპლექსურ სისტემას, როგორიცაა ადამიანის ბუნებრივი ენა.
- ბავშვი სრულყოფილად ითვისებს ენას, მიუხედავად იმისა, რომ მისი გარემოცვის მეტყველება (ენობრივი სტიმული) არ იძლევა საკმარის ინფორმაციას, თუ რა არის მართებული და რა არის დაუშვებელი ენაში. გარდა ამისა, ზრდასრულთა მეტყველება ხშირად ელიფსურია, წყვეტილი ანდა საერთოდაც გაუმართავი, რაც ენის ათვისების პროცესის შემაფერხებელი ფაქტორი უნდა იყოს.
- ენობრივი სტიმულის პრობლემა მით უფრო მძაფრია, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ ბავშვის გარემოცვა ხშირად ცნობიერად ახალისებს ბავშვის მიერ შეცდომით წარმოქმულ სიტყვებსა თუ ფრაზებს, მაგრამ ბავშვები გარკვეულ მომენტში წყვეტენ ამ მცდარი ფორმების გამოყენებას.
- ბავშვთა მეტყველებას ახასიათებს, ერთი მხრივ, კრეატიულობა, ისინი ქმნიან ისეთ სიტყვებსა თუ შესიტყვებებს, რომლებიც არასოდეს გაუგიათ და, მეორე მხრივ, იგივე ბავშვები გარკვეულ ასაკში უშვებენ ერთნაირ, სისტემურ შეცდომებს, რასაც კელავ ვერ ავხსნით უფროსების მეტყველების მიბაძვით, რადგან ამგვარი შეცდომები უფ-

როსების მეტყველებაში უაღრესად მცირეა ან საერთოდ არ გვხდება.

ჩომსკის მიხედვით, ადამიანს აქვს ენის ათვისების თანშობილი უნარი და ის საერთოა ნებისმიერი ენის მატარებლისათვის. ამ თანშობილ უნარს ჩომსკიმ უნივერსალური გრამატიკა უწოდა. ეს არის ის ბაზისი, რომელზეც აიგება კაცობრიობის ნებისმიერი ენა. უნივერსალური გრამატიკა (UG) შედგება ძალიან ზოგადი, აბსტრაქტული პრინციპებისგან, რომლებიც საერთოა დედამიწაზე არსებული ყველა ენისათვის. უნივერსალური გრამატიკის ერთ-ერთი პრინციპი შეიძლება ასეთი სახით ჩამოვყალიბოთ:

- ენაში არის ცალკეული სიტყვები;
- სიტყვები შეადგენს მეტყველების განსხვავებულ ნაწილებს;
- სიტყვა (სიტყვები) შეიძლება დავუკავშიროთ სხვა სიტყვას (სიტყვებს).

თითოეულ ენობრივ პრინციპს თან ერთვის ე.წ. პარამეტრები, რომლებიც პრინციპის შესაძლო რეალიზაციას გამოხატავს. მაგალითად, უკანასკნელი პრინციპის პარამეტრი შეიძლება განსაზღვრავდეს მეტყველების რომელიმე ნაწილის ადგილმდებარეობას სხვა სიტყვებთან მიმართებით:

- ზედსართავი სახელი შეიძლება მოვათავსოთ არსებითი სახელის წინ;
- ზედსართავი სახელი შეიძლება მოვათავსოთ არსებითი სახელის შემდეგ;
- ზედსართავი სახელი შეიძლება მოვათავსოთ არსებითი სახელის წინაც და შემდეგაც.

უნივერსალური გრამატიკის პრინციპი ყველა ენისთვის ერთია, მაგრამ სხვადასხვა ენაში ამ პრინციპის განსხვავებული პარამეტრები გამოიყენება. მაგალითად, თუკი გერმანულ ენაში ზედსართავი სახელი არსებითი სახელის წინ დგას, ტაი ენა-

ში ზედსართავი სახელი არსებითი სახელის შემდეგ გვხვდება. არსებობს ისეთი ენაც, რომლის გრამატიკა ორივე შესაძლებლობას უშვებს.

პრინციპებისა და პარამეტრების არსებობის შემთხვევაში, კონკრეტული ენის დაუფლებისას, ბავშვი მოცემული ენობრივი სტიმულის საფუძველზე შესაბამის პარამეტრს გამოარჩევს, მაგალითად, გერმანული ენის შემთხვევაში, ეს იქნებოდა ზედსართავი სახელის წინარე პოზიცია არსებით სახელთან მიმართებით.

შესაბამისად, ენის დაუფლების პროცესი ნულიდან არ იწყება, ბავშვის გონება არ არის ცაბულა რაზა. დაბადებისთანავე, მან უკვე იცის უნივერსალური გრამატიკა, რომელიც პრინციპებისა და პარამეტრების ერთობლიობის ფორმით შეიძლება წარმოვიდგინოთ. შესაბამისად, ენის დაუფლების პროცესი ბავშვს „დაბადებამდე“ აქვს დანყებული. ამ თეორიის ფარგლებში რადიკალურად იცვლება ენობრივი სტიმულის მნიშვნელობა და როლი. გაგონილის საფუძველზე ბავშვი ააქტიურებს შესაბამის პარამეტრს, რისთვისაც საკმარისია მხოლოდ „დადებითი“, „პოზიტიური“ მონაცემები. მეტაფორულად შეიძლება ითქვას, რომ ასეთ შემთხვევაში ენის დაუფლება არ არის ენის სხვადასხვა ნაწილის შეკონინების გზით ერთი მთლიანი სურათის შექმნა, არამედ სურათი თავიდანვე არის მოცემული, უბრალოდ, მისი ნაწილები ჩრდილშია მოქცეული და მათი გამომზეურება მხოლოდ დროსა და ენობრივ გარემოზე, ენობრივ სტიმულზეა დამოკიდებული.

ჩომსკის ტრანსფორმაციულ-წარმომშობი გრამატიკის თანახმად, ენის დაუფლების პროცესი შემდეგნაირადაა წარმოდგენილი: გაგონილი ენობრივი სტიმულების საფუძველზე, ბავშვი თანშობილი უნივერსალური გრამატიკიდან ამოირჩევს მისი მშობლიური ენის შესაბამის სტრუქტურას (პარამეტრს), პარალელურად, მიმდინარეობს იმავე ენობრივი სტიმულების საშუალებით ენის სუბსტანციის, ანუ სიტყვებისა და მორფემების დასწავლა.

ენის ათვისების ეს მოდელი გამყარებულია ემპირიული მონაცემებითაც. როგორც ზემოთ ითქვა, ბავშვები გარკვეულ ასაკში ერთგვაროვან, სისტემურ შეცდომებს უშვებენ. ასე მაგალითად, გერმანულენოვანი ბავშვები ძლიერი ზმნების წარსულის (იმპერფექტის) ფორმას არასწორად აწარმოებენ და, მაგალითად, sang-ის ნაცვლად, ამბობენ *singte, სუსტი ზმნების machen-machte, lachen-lachte და სხვათა გავლენით. ინგლისურენოვანი ბავშვები უშვებენ ანალოგიურ შეცდომას და ამბობენ, მაგალითად, went-ის ნაცვლად, *goed. ამგვარი შეცდომები ე.წ. გრამატიკული რეგულარიზაციის მოვლენის გამოვლინებაა.

რეგულარიზაცია აღნიშნავს ანალოგიის საფუძველზე გრამატიკული რომელიმე წესის ისეთ სფეროზე გადატანას, რომელზედაც ის არ ვრცელდება. ჩვენ შემთხვევაში თავს იჩენს სუსტი ზმნების ძირითადი ფორმების წარმოების წესის გავრცობა ძლიერ (უნესო) ზმნებზე, რომლებიც, იმავდროულად, ფორმას ფუძისეული ხმოვნის შეცვლით ან სიტყვის ახალი ფორმის შექმნით აწარმოებენ: singen-sang; go-went. ასეთი შეცდომები თავს იჩენს ყველა ენაში. ქართული ენის მატარებელმა ბავშვმა შეიძლება გამოიყენოს ფორმა „ვთქვამ“, ან „სებობს“ (არსებობს-სებობს) და ა.შ. ასეთი სახის შეცდომებს სისტემური ხასიათი აქვს და თანაც დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ბავშვს ასეთი მცდარი გამონათქვამები, არასწორი ენობრივი კონსტრუქციები და ფორმები არასოდეს მოუხმენია. მაშ, რა განაპირობებს ასეთ შეცდომებს?

უნივერსალური გრამატიკის მოდელის თანახმად, ენობრივი სტიმულის საფუძველზე ბავშვს ჩაერთო წარსული დროის წარმოების შესაბამისი პარამეტრი – ზმნის ფუძეზე სუფიქსის დართვა (-te სუფიქსი გერმანული ენის შემთხვევაში და –ed სუფიქსი ინგლისური ენის შემთხვევაში) და განავრცო ეს წესი მისთვის ყველა ნაცნობ ზმნაზე. მოგვიანებით ბავშვი სწავლობს დამატებით წესს – ზოგი ზმნა წარსულის ფორმების წარმოებისათვის იცვლის ფუძისეულ ხმოვანს. საგულისხმოა, რომ ამგვარი შეცდომები თავისით, ანუ სპეციალური ვარჯიშის გარეშე, ქრება, თითქოსდა მაშინ, როდესაც ამის „დრო“ დადგება.

ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ უნივერსალური გრამატიკა თავიდანვე სრული მოცულობით და ერთიანად კი არ ირთვება, არამედ ეტაპობრივად.

ბავშვის მიერ გრამატიკული სტრუქტურების დაუფლების კვლევამ უნივერსალური გრამატიკის სასარგებლოდ კიდევ ერთი არგუმენტი წარმოაჩინა. ბავშვები გარკვეულ გრამატიკულ სტრუქტურებს გარკვეულ ასაკთან ერთად და თანაც ერთბაშად, პრაქტიკულად ერთ დღეში, ეუფლებიან. ჩომსკის თეორიის მიმდევრები ამ მოვლენას უნივერსალური გრამატიკის კონკრეტული პარამეტრის ამოქმედებით ხსნიან. ასე მაგალითად, ისეთ პასიურ კონსტრუქციას, როგორიცაა: *Die Maus wurde von einer Katze gefangen* – „თაგვი კატის მიერ იქნა დაჭერილი“, ბავშვები უკვე ადრეულ ასაკში სწორად იგებენ. მაგრამ ამავე ასაკში მათ ხშირად არასწორად ესმით წინადადება: *Die Katze wurde von einer Maus gefangen* – „კატა თაგვის მიერ იქნა დაჭერილი“, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ დასკვნის გაკეთებისას ბავშვები გრამატიკულ წესს კი არ ემყარებიან, არამედ სამყაროს ზოგად ცოდნას. გარკვეული ასაკიდან (3-4 წელი) ბავშვები მსგავსი წინადადებების სწორად გაგებას იწყებენ, ანუ ისინი თითქოსდა „უეცრად“ დაეუფლნენ გრამატიკულ წესს.

უნივერსალური გრამატიკის ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი არგუმენტი კრეოლისტიკის შესწავლიდან მომდინარეობს (Linke, Nussbaumer, Portmann 1991, 98). დედამიწის გარკვეულ კუთხეებში, უმეტესად კოლონიალური ქვეყნების საპორტო ქალაქებში, ხშირად იჩენდა თავს შემდეგი მოვლენა: უმდაბლესი ფენების (აბორიგენი მოსახლეობა, მონები, ემიგრანტი მუშები) წარმომადგენლები თავიანთ მშობლიურ ენებს დიდწილად ივიწყებდნენ და მათ ნაცვლად ე. წ. *პიჯინის* ენაზე იწყებდნენ ლაპარაკს. ეს ადამიანები ძირითადად მოწყვეტილი იყვნენ თავიანთ მშობლიურ ენობრივ სივრცეს და მრავალენოვან გარემოში, ერთგვარ ლინგვისტურ ქაოსში უწევდათ ცხოვრება. გარემო პირობების გავლენით, ერთმანეთთან კომუნიკაციის აუცილებლობის გამო, შეიქმნა პიჯინის ენა, რომელიც ერთგვარი ენობრივი სალათია, სადაც კოლონიზატორების (ინგლისი, საფ-

რანგეთი, პოლანდია) და ადგილობრივ თუ ჩამოყვანილ მონათა თუ მუშათა ენებია ერთმანეთში აღრეული. ასეთი ენა ყოველდღიური კომუნიკაციისთვის გამოიყენება, მაგრამ მას ბუნებრივი ენებისათვის დამახასიათებელი თვისებები არ გააჩნია, ანუ მას აკლია ბუნებრივი ენის შინაგანი სტრუქტურა. პიჯინის ენა სხვადასხვა ენის სტრუქტურების ნაწილების ჯამია. მაგრამ უკვე შემდეგი თაობა, ანუ ის ბავშვები, რომლებიც პიჯინის ენის გარემოცვაში აღიზარდნენ და, შესაბამისად, ენობრივი სტიმულის სახით პიჯინის ენობრივი ქაოსი მიიღეს, მას კრეოლების ენად გარდაქმნიან (ხშირად ერთი თაობის ფარგლებშიც კი), რომელიც ბუნებრივი ენის ყველა თვისებას ავლენს და დასრულებული გრამატიკული სტრუქტურა აქვს. რამ განაპირობა „არაფრისგან“ ენის შექმნა? ტრანსფორმაციულ-წარმოშობი გრამატიკისათვის პასუხი ნათელია, კრეოლების ენა მოცემულ ენობრივ სტიმულზე დაყრდნობითა და უნივერსალური გრამატიკის საფუძველზე შექმნილი (ახალი) ენაა.

5. ბოლოთქმა

მემორანდუმის ავტორები სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ ლინგვისტური უნივერსალიების შესწავლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ენათმეცნიერებისთვის, ფსიქოლინგვისტიკასათვის ან ენათმეცნიერების სხვა მომიჯნავე დისციპლინებისათვის, არამედ ის მნიშვნელოვანია ადამიანის ვერბალური ქცევის ზოგადი გააზრებისათვის. ვერბალური ქცევა ჩართულია ადამიანის ქცევაში და, შესაბამისად, ის ფსიქოლოგიის (სოციალური ფსიქოლოგიის) ყურადღების ობიექტიც უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ შესაძლებელია კულტუროლოგიური უნივერსალიების განსაზღვრა. ხოლო, როგორც ცნობილია, კულტუროლოგიური მოვლენები ხშირად აირეკლება ენაში, რაც ენისა და კულტურის ურთიერთკავშირს განსხვავებული ასპექტით გამოავლენს. ამდენად, უნივერსალიების კვლევა ინტერდისციპლინური ხასიათის შეიძლება და უნდა იყოს.

■ ფონეტიკური სიმბოლიზმი

ანუ აქვს თუ არა ბგერას მნიშვნელობა?

შეგიძლიათ დაუფიქრებლად თქვათ:

- რომელი ბგერაა უფრო დიდი: „ა“ თუ „ი“?
- რომელი ბგერაა უფრო უხეში: „ლ“ თუ „ჯ“?
- რომელი ცხოველია უფრო საშიში: „ტარტალოკი“ თუ „სლუკი“?

იზოლირებულ ფონემას, ანუ სიტყვათგანმასხვავებელ ბგერას, არა აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. ცხადია, თუკი ის მორფემას ან სიტყვას არ წარმოადგენს (მაგალითად, ინგლისური არტიკლი „a“ → „a table“, რუსული „y“ → „y doma“, ან „B“ → „B стране“ და ა.შ.).

ფონემის ამგვარი გააზრება ენათმეცნიერების საბაზო კურსის ნაწილია, მაგრამ საქმე ასე იოლად არ არის. წინამდებარე ტექსტის მიზანია, უკეთ გავერკვეთ ამ თითქოს და მარტივ საკითხში: აქვს თუ არა ბგერას დამოუკიდებელი მნიშვნელობა და თუ არა აქვს, რატომ.

კარლ ჩაპეკის ერთ-ერთი მოთხრობის გმირი, ღირიჟორი კალინა, უცხო ქალაქში გასტროლებზე ყოფნისას შეესწრო ქალისა და კაცის დიალოგს. მიუხედავად იმისა, რომ წყვილი კალინასთვის უცხო ენაზე ლაპარაკობდა, ის მაინც მიხვდა, რომ წყვილს მკვლელობა ჰქონდა ჩაფიქრებული. „ეს მათ ხმებში ისმოდა, ეს იყო მათ ტემბრში, კადენციაში, რითმში, პაუზებში, ცეზურებში. მუსიკა ზუსტი რამაა, მეტყველებაზე ზუსტი“, – ცდილობდა, აეხსნა პოლიციისათვის კალინას, მაგრამ ვერას გახდა და მკვლელობის თავიდან არიდება ვერ მოხერხდა.

ბგერები მეტყველების ნოტიებად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომლებსაც თავისი განსაკუთრებული ჟღერადობა აქვს, რითიც ისინი გარკვეულ განწყობას ქმნის, რომლის ცალსახა აღწერა შეუძლებელია, ზუსტად ისევე, როგორც შეუძლებელია მუსიკის ცალსახა აღწერა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მუსიკა გარკვეულ შთაბეჭდილებას ტოვებს მსმენელზე და მსმენელსაც უჩნდება განცდა, რომ მან გაიგო, ალიქვა, იგრძნო, რაც უთხრეს, უფრო სწორად, რაც დაუკრეს.

ხანდახან მართლაც გვეუფლება განცდა, რომ ბგერებს უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე ეს, ერთი შეხედვით, ჩანს. ხანდახან გვგონია, რომ ესა თუ ის სიტყვა ძალიან „უხდება“ რომელიმე კონკრეტულ მოვლენას, კონკრეტულ საგანს. ასეთ დროს ლინგვისტიები ლაპარაკობენ ფონოსემანტიკაზე ან ფონეტიკურ თუ ბგერით სიმბოლიზმზე. ფონეტიკური სიმბოლიზმი გულისხმობს იმას, რომ ფონოლოგიური ნიშნები რეგულარული სახით უკავშირდება გარკვეულ სემანტიკურ მოვლენებს და ამით სემანტიკური მარკერის როლსაც ასრულებს.

სიტყვის მნიშვნელობისა და ფორმის ურთიერთმიმართების პრობლემა ახალი არ არის და ის, როგორც ფილოსოფიური პრობლემა, ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში წამოიჭრა. კამათის საგანს წარმოადგენდა საკითხი, თუ როგორი სახის კავშირია სიტყვის მნიშვნელობასა და მის მატერიალურ, ვერბალურ გამოხატულებას შორის. ეს კავშირი (საგანთა) „ბუნებითაა“ განპირობებული თუ მოლაპარაკეთა (შემთხვევით) „შეთანხმებას“ წარმოადგენს? თეორიულ ლინგვისტიკაშიც ენობრივი ნიშნის პრობლემა ერთ-ერთი ცენტრალური საკითხია და ცნობილია phusei-thesei-დისკუსიის სახელით.

ეს დისკუსია მჭიდროდ უკავშირდება პლატონის დიალოგს „კრათილე“. ამ დიალოგში წარმოდგენილია ორი პოზიცია, პირველის მიხედვით, სიტყვის ჟღერადობა ანუ ბგერათა თანმიმდევრობა განპირობებულია სიტყვის მნიშვნელობით, და მეორე მიდგომა, რომ ეს კავშირი შემთხვევითია. პირველი პოზიციის მიმდევრები თვლიან, რომ არსებობდა წარსულში „ჭეშმარიტი“

სახელები, ანუ ისეთი სახელები, რომლებიც სრულად, ასე ვთქვათ, იდეალურად „გამოხატავდა“ საგნებს, ხოლო ახლა ხელთ დაგვრჩა „დაზიანებული“ სახელები, რომლებიც მხოლოდ ნაწილობრივ ან საერთოდაც მცდარად გამოხატავს ამა თუ იმ საგანს ან მოქმედებას. სახელწოდების იდეალურ სისრულეში იგულისხმება, რომ არა მხოლოდ მთლიანად სახელი, არამედ ასევე ამ სახელის თითოეული შემადგენელი ნაწილი – ბგერა – აბსოლუტურად ზუსტად შეესაბამება საგანს. შესაბამისად, თითოეულ ბგერასაც აქვს თავისი მნიშვნელობა, ასე მაგალითად, „რო“ (P) გამოხატავს მოძრაობას, სიმკვრივეს, ხოლო „ლამბდა“ (Λ) – რაიმე გლუვს, სირბილეს (კრატილე, 434c-d), ამიტომ სწორედ ეს ბგერები გვხდება ისეთ სიტყვებში, რომლებიც პირველ შემთხვევაში, სისწრაფეს, სისხარტეს, ხოლო, მეორე შემთხვევაში, სინაზესა და სირბილეს გამოხატავს. დიალოგში მოცემული ლინგვისტური მასალის საკმაოდ ვრცელი განხილვა არ იძლევა საბოლოო პასუხს ჩვენთვის საინტერესო კითხვაზე, აქვს თუ არა მნიშვნელობა ცალკეულ ბგერას. შესაბამისად, პლატონთან გადაუჭრელი რჩება ის საკითხიც, არის თუ არა რაიმე კანონზომიერი, არაშემთხვევითი კავშირი სიტყვის მნიშვნელობასა და ფორმას შორის.

დღევანდელი ენათმეცნიერება დიდწილად ეფუძნება სოსიურის მოძღვრებას ენობრივი ნიშნის რაობის შესახებ. ენობრივი ნიშნის დახასიათებისას სოსიური რამდენიმე პრინციპს გამოჰყოფს. პირველი პრინციპი გახლავთ ნიშნის პირობითობა. სოსიური ხაზგასმით წერს, რომ „აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის შემაერთებელი კავშირი პირობითია, რადგან ნიშანი ჩვენ არ გვესმის როგორც აღსანიშნისა და აღმნიშვნელის ასოციაციის შედეგად წარმოქმნილი მთლიანობა.¹ [...] ამგვარად, ცნე-

¹ ამ შემთხვევაში, თარგმანში დაშვებულია უზუსტობა. რადგან ინგლისურ თარგმანში ვკითხულობთ: *"The bond between the signifier and the signified is arbitrary. Since I mean by sign the whole that results from the associating of the signifier with the signified"* ასევე რუსულ თარგმანში მოცემულია: *„Связь, соединяю-*

ბა "sæur" არავითარი შინაგანი მოთხოვნით არ უკავშირდება ბგერათა მიმდევრობას s-ð-r, რომელიც მის ალსანიშნს წარმოადგენს. იგი ნებისმიერი ბგერათშეხამებით შეიძლება წარმოგვედგინა" (სოსიური, 2002, 75). სოსიური განმარტავს, „სიტყვა „პირობითობაც“ გარკვეულ შენიშვნას მოითხოვს. იგი ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს აღმნიშვნელი მოლაპარაკე ინდივიდის თავისუფალ არჩევანზე იყოს დამოკიდებული. [...] ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ აღმნიშვნელი მოტივირებული არაა, ე.ი. პირობითია ალსანიშნის მიმართ, რომელთანაც რეალურად არავითარი ბუნებრივი კავშირი არ გააჩნია“ (სოსიური, 2002, 76).

სოსიური ლექსიკის ორ სფეროს გამოჰყოფს, რომლებმაც შეიძლება ეჭვქვეშ დააყენოს მნიშვნელობის და ფორმის, ალსანიშნისა და აღმნიშვნელის კავშირის პირობითობის პრინციპი. ესენია, პირველი, ე.წ. ხმაბაძვითი სიტყვები და, მეორე, შორისდებულები. თუმცა მათი განხილვისას სოსიური იმ გარემოებაზე ამახვილებს ყურადღებას, რომ სხვადასხვა ენაში ერთი და იგივე მოვლენისთვის დასტურდება განსხვავებული ხმაბაძვითი სიტყვები (მაგალითად, ძაღლის ყეფა ფრანგულში გადმოიცემა, როგორც "ouaoua", ხოლო გერმანულში – როგორც "wauwau"). იგივე ითქმის შორისდებულებზეც, მაგალითად, ფრანგულ "aie"-ს შეესაბამება გერმანული "au", რაც ალსანიშნისა და აღმნიშვნელის პირობითობით (და არა „ბუნებრივობით“) არის გამოწვეული.

შესაბამისად, სოსიურის მიხედვით:

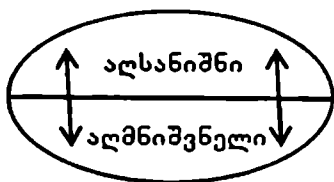
- სიტყვის მნიშვნელობას (ცნებას, ალსანიშნს) და ამ სიტყვის უღერადობას (აკუსტიკურ ხატს, აღმნიშვნელს)

шая означающее с означаемым, произвольна, поскольку под знаком мы понимаем целое, возникающее в результате ассоциации некоторого означающего с некоторым означаемым".
და, რაც მთავარია, ფრანგულ ორიგინალშიც წერია: "Le lien unissant le signifiant au signifié est arbitraire, ou encore, puisque nous entendons par signe le total résultant de l'association d'un signifiant à un signifié, nous pouvons dire plus simplement."

შორის კავშირი შემთხვევითია, არაფრითაა განპირობებული („არამოტივირებულია“).

- სიტყვის აღმნიშვნელი ბგერათმიმდევრობა შემთხვევითია, ბგერას არ აქვს საკუთარი მნიშვნელობა, რადგან ნებისმიერ რამეს შეიძლება ნებისმიერი ფორმა მიესადაგოს.
- კავშირი აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის ასოციაციური ხასიათისაა.

ენობრივი ნიშნის პირობითობა გრაფიკულად შეიძლება ე.წ. „ვერტიკალური“ სახის მიმართებებით გამოვხატოთ (ანუ როგორც ცალკე აღებული სიტყვის ფარგლებში აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის არსებული მიმართება) და სოსიურთან ერთად ვივარაუდოთ, რომ კავშირი მათ შორის შემთხვევითია.

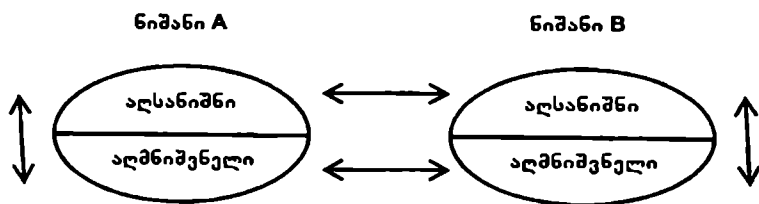

უნდა ითქვას, რომ სოსიურის პოზიციას იზიარებს ლინგვისტთა ჭარბი უმრავლესობა, მათ შორის, ამ სტრიქონების ავტორიც. დღეს თითქმის არავინ კამათობს „ვერტიკალური“ მიმართების კონვენციურობაზე, თუმცა გვინდა ამ პრობლემის ერთ სპეციფიკურ ასპექტზე გავამახვილოთ თქვენი ყურადღება, რომელიც მჭიდროდ არის დაკავშირებული ბგერის მნიშვნელობის საკითხთან.

სოსიური ლაპარაკობდა ცალკე აღებულ, იზოლირებულ ნიშანზე და პრაქტიკულად ყურადღების მიღმა დატოვა ენობრივი ელემენტების პრაგმატული მომენტი, მათი რეალურ ვითარებაში გამოყენების, ერთ სისტემაში თანაარსებობის ასპექტები. ენობრივი ნიშნების არამოტივირებულობაზე ლაპარაკისას მან მოიყვანა მოტივირებული სიტყვების, კერძოდ კი, რიცხვების აღმნიშვნელი სიტყვების მაგალითი. სოსიურის მაგალითის

ქართული შესატყვისი იქნებოდა შემდეგი ენობრივი ფაქტი: სიტყვა „ათის“ ფორმასა და მნიშვნელობას შორის კავშირი არამოტივირებულია, ისევე, როგორც სიტყვა „ოცის“ შემთხვევაში, თუმცა ამას უკვე ვეღარ ვიტყვით სიტყვა „ოცდაათზე“, რომლის ფორმა და მნიშვნელობა ცალსახად მოტივირებულია ენაში სხვა სიტყვების („ოცი“+„ათი“) არსებობით.

სწორედ ამგვარ გარემოებაზე გაამახვილეს ყურადღება ემილ ბენვენისტმა და რომან იაკობსონმა, რომელთა მიხედვით, ენობრივი ელემენტების განხილვა მიზანშეწონილია მხოლოდ ენობრივი სისტემების ფარგლებში. ასეთ შემთხვევაში, განხილვის სამიზნედ იქცევა არა მხოლოდ „ვერტიკალური“, არამედ ენობრივი ელემენტების ე.წ. „ჰორიზონტალური“ კავშირებიც. ანალიზისას გამოვლინდება საინტერესო სურათი, რომ ენობრივი ელემენტები გარკვეულ გავლენას ახდენს სხვა ელემენტებზე (ამ დისკუსიის მიმოხილვა იხ. გამყრელიძე 2000).]

შეიძლება ითქვას, რომ ენობრივი სისტემის ფარგლებში ერთი ელემენტის მნიშვნელობა და ჟღერადობა გავლენას ახდენს მეორე ელემენტის მნიშვნელობასა და ჟღერადობაზე. ასეთ შემთხვევაში გასაგები ხდება ისეთი წყვილების ფონეტიკური და სემანტიკური მსგავსება, როგორიცაა, რუსული „девять“ – „десять“; გერმანული „zwei“ – „drei“ და ა.შ. (გამყრელიძე 2000, 244).

ენაში მრავალი ფაქტია, რომელიც „ჰორიზონტალური“ გავლენების არსებობას ადასტურებს. სიტყვები „ფეხბურთი“, „წყალბურთი“, „კალათბურთი“, ოდიოზური „მოტოტბურთი“ და სხვ. ორგანულად არის ჩაქსოვილი ქართულ ენაში და არ ტო-

ვებს ნასესხობის ან ხელოვნურობის შთაბეჭდილებას. ამის მიზეზი სავარაუდოდ ისაა, რომ არსებობდა სიტყვა და სპორტის სახეობა „ცხენბურთი“, რომლის ანალოგიურად წარმოიშვა ზემოდასახელებული სიტყვები. საყურადღებოა, რომ ქართულ ენაში ოჯახური წყვილების დასახელება მუდამ მდებდრობითი სქესის წარმომადგენლის დასახელებით იწყება: „ქალ-ვაჟი“, „ცოლ-ქმარი“, „და-ძმა“, „დედ-მამა“. კულტუროლოგიური კუთხით, ალბათ, ასევე საინტერესოა ამ რიგში ისეთი გამონაკლისის არსებობა, როგორიცაა „ნეფე-პატარძალი“ (მეფე-დედოფალი), რაც მრავალი, საკმაოდ სპეკულაციური ვერსიის შემუშავების საშუალებას იძლევა და რაც ცალკე კულტუროლოგიურ კვლევას იმსახურებს.¹

ასეთი ენობრივი ფაქტები მხოლოდ საბუთია იმისა, რომ სიტყვები (და გრამატიკული სტრუქტურები) იზოლირებულად არ არის მოცემული ენაში და მათი მნიშვნელობის კვლევისას მთლიანი კონტექსტის გათვალისწინებაა საჭირო. თუმცა ჯერ-ჯერობით არაფერი ითქვა ბგერათა დამოუკიდებელ მნიშვნელობაზე.

ბგერების დამოუკიდებელი მნიშვნელობის კვლევის რამდენიმე გზა არსებობს. ერთ-ერთი ასეთი შესაძლებლობაა ექსპერიმენტის ფარგლებში ე.წ. კვაზისიტყვების ანუ არარსებული, გამოგონილი სიტყვების გამოყენება. ცდისპირებს სთხოვენ მოცემულ სტიმულებზე დაყრდნობით გარკვეული ოპერაციების (სახელდების, დაჯგუფების) შესრულებას. შედეგების ინტერპრეტაციისას ერთ-ერთ ცვლადად გვევლინება ამ არარსებულ სიტყვებში გამოყენებული ბგერების ჟღერადობა.

ამ რიგის კვლევებში მოიაზრება უზნაძის ადრეული (1923 წლის) ექსპერიმენტიც. ცდისპირებს აჩვენეს გარკვეული გრა-

¹ ამ გარემოებაზე ყურადღება ჯერ კიდევ დიმიტრი ყიფიანმა გაამახვილა 1882 წელს გამოცემულ სახელმძღვანელოში „ახალი ქართული გრამმატიკა, სხარტულად დანერილი მამისაგან შვილებისათვის“.

ფიკული ფიგურები და სთხოვეს 10 სამმარცვლიანი, არარსებული სიტყვის ჩამონათვალიდან (გამოიყენებოდა ისეთი სიტყვები, როგორიცაა, მაგალითად: „ხეშარუ“, „რეფიბუ, „პეცერო“ და ა.შ.) შეერჩიათ შესაბამისი სახელწოდება. აღმოჩნდა, რომ გამოგონილი სიტყვები ცდისპირებისთვის გარკვეული ინფორმაციის მატარებელი იყო და ნებისმიერი სიტყვა ნებისმიერ სურათს არ „მიესადაგებოდა“. მიწოდებული 42 განსხვავებული ჟღერადობის ბგერათა კომპლექსიდან გამოყენებულ იქნა მხოლოდ 29, მეტიც, გარკვეულ ფიგურებთან მიმართებით, ცდისპირთა¹ უმრავლესობა ათი შესაძლო ვარიანტიდან 2-3 ერთსა და იმავე კომპლექსს არჩევდა, მიუხედავად იმისა, რომ, უმრავლეს შემთხვევაში, ცდისპირები ვერ ასაბუთებდნენ საკუთარ არჩევანს. გამოვლინდა ცდისპირთა მიერ შერჩეული სახელების თანხვედრის ძალიან მაღალი ხარისხი. ექსპერიმენტმა აჩვენა არჩევანის არა მხოლოდ ინტერპერსონალური მდგრადობა, არამედ ინტრაპერსონალური სტაბილურობაც. გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ ცდისპირებს აჩვენეს იგივე სურათები და მათ მიერ შერჩეული სახელების გახსენება სთხოვეს, თუკი ცდისპირი ვერ იხსენებდა სახელწოდებას, მას კვლავ აწვდიდნენ სიტყვების ჩამონათვალს და სახელის შერჩევას სთავაზობდნენ. ცდისპირები, როგორც წესი, იგივე არჩევანს აკეთებდნენ (უზნაძე, 1956).

მსგავსი ექსპერიმენტი ჩაატარა კოლერმაც. ამ ექსპერიმენტის ფარგლებში ცდისპირებს ორი ფიგურა აჩვენეს, ერთი მომრგვალებული ფორმებით, ხოლო მეორე – შეისრული. ცდისპირებს უნდა განესაზღვრათ, თუ რომელ ფიგურას ეწო-

¹ ექსპერიმენტში მონაწილე პირთა რაოდენობა უაღრესად მცირე იყო, ასე რომ, სტატისტიკურად სანდო შერჩევაზე ლაპარაკი მართებული არ არის, რასაც თავად უზნაძეც აღნიშნავდა: „ჩვენი მასალა ქვანტიტატური დამუშავებისთვის არ არის საკმარისი, მაგრამ, ამის მიუხედავად, მისი შედეგებიც საკმაოდ საგულისხმოა“ (უზნაძე, 1956, 28).

დება "takete"¹ და რომელს "maluma" (Köhler 1929, 224-225). ცდისპირთა ჭარბმა უმრავლესობამ შეისრულ ფიგურას „ტაკე-ტი“ დაარქვა, ხოლო მომრგვალებული ფორმების მქონე ფიგურას – „მალუმა“. შეგვიძლია ვივარადოთ, რომ ბგერები „ტ“, „კ“ უკეთ გამოდგება უფრო რაიმე ხისტი, ბასრის გამოსახატავად (რბილი „ლ“-სა და „მ“-სგან განსხვავებით). იგივე ექსპერიმენტი, ოლონდ "bouba" და "kiki" სახელწოდებებით გაიმეორეს 2001 წელს ამერიკის შეერთებული შტატების ინგლისურენოვან და ინდოეთის ტამილენოვან ცდისპირებთან. ცდისპირთა ჭარბმა უმრავლესობამ შეისრულ ფიგურას „კიკი“ მიუსადაგა, ხოლო მომრგვალებულს – „ბუბა“ (Ramachandran, Hubbard 2001). საინტერესო ისაა, რომ ორი წლის ბავშვებთან ჩატარებულმა ექსპერიმენტმაც ანალოგიური შედეგები მოგვცა (Maurer, Pathman, Mondloch 2006). ასეთი ტიპის კვლევებმა, რომლებიც ერთგვარად ეხმიანება კრავილემში მოცემულ ანალიზს, შეიძლება გვაფიქრებინოს, რომ საქმე გვაქვს უნივერსალურ მოვლენასთან, გარკვეული ბგერები უფრო „უკეთ“ გამოდგება შეისრული, ბასრი, ხისტი საგნების გამოსახატავად, ხოლო სხვა ბგერები უფრო „უხდება“ მომრგვალებულ, რბილ საგნებს.

ედუარდ სეპირი ცდისპირებს აწვდიდა თანხმომავნი-ხმომავნი-თანხმომავნი ფორმის მქონე არარსებული სიტყვების წყვილებს (Sapir, 1929). საერთო ჯამში, გამოყენებული იყო სიტყვათა 60 წყვილი. ამ წყვილებში თანხმომავნები იდენტური იყო და ისინი მხოლოდ ხმომავნით განსხვავდებოდნენ, მაგალითად, გამოიყენებოდა ასეთი წყვილი: "mil" და "mal". ცდისპირებს აჩვენებდნენ რომელიმე საგანს (მაგალითად, მაგიდებს) და სთხოვდნენ განესაზღვრათ, რომელი სიტყვა შეესაბამებოდა დიდ და

¹ საგულისხმოა, რომ უზნაძის ექსპერიმენტში გვხვდება „შუბის მსგავსი“ ფიგურა, რომელსაც, ცდისპირთა ნაწილის აზრით, ყველაზე მეტად ბგერათა კომპლექსი „ტექატი“ მოუხდა (უზნაძე, 1956, 19). სხვათა შორის, კოლერი იცნობდა უზნაძის ზემოაღწერილ ექსპერიმენტს და "takete" და "maluma" მაგალითის მოყვანისას მიუთითებს უზნაძის შრომაზე (Köhler 1929, 224).

რომელი პატარა საგანს. ცდისპირთა 80%-ზე მეტმა მიიჩნია, რომ "mal" დიდ მაგიდას ეწოდებოდა და, შესაბამისად, "mil" – პატარას. შედეგები ძალიან მსგავსი იყო ცდისპირთა განსხვავებულ ჯგუფებში, 11-18 წლის ასაკის ბავშვებში, სტუდენტებში, ზრდასრულ ამერიკელებსა და ჩინურენოვან ცდისპირებთან¹. მიღებული შედეგების ინტერპრეტირებისას სეპირმა მიიჩნია, რომ ამ შედეგს ბგერათა არტიკულაციის ადგილი განსაზღვრავდა. „ი“ წინა რიგის მაღალი ანეულობის, ხოლო „ა“ შუა რიგის დაბალი ანეულობის ხმოვანია. სეპირის აზრით, სავარაუდოა, რომ უკანა რიგის ბგერები უფრო „დიდად“ აღიქმება, ვიდრე წინა რიგის ბგერები.²

სტენლი ნიუმენმა განავრცო სეპირის ექსპერიმენტი და ცდისპირებს დამატებითი ხმოვნების ([ē], [ō], ...) შეფასება სთხოვა (Newman, 1933). ნიუმანმა აჩვენა, რომ რაც უფრო „უკან“ წარმოითქმის ხმოვანი, მით უფრო „დიდად“ მიაჩნიათ ის ცდისპირებს. მანვე აჩვენა, რომ წინა რიგის ხმოვნები ცდისპირებმა უფრო „ნათელ“ ბგერებად მიიჩნიეს, ვიდრე უკანა რიგის ხმოვნები. ბევრი მსგავსი ექსპერიმენტი ჩატარდა განსხვავებული შკალების გამოყენებით (მაგარი-რბილი, სწრაფი-ნელი, ნათელი-ბნელი, მსუბუქი-მძიმე) და ყოველ ჯერზე დგინდებოდა მკაფიო განსხვავება წინა რიგისა და უკან რიგის ბგერებს შორის. ფონეტიკური სიმბოლიზმის კვლევების ვრცელი მიმოხილ-

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ცდისპირთა რაოდენობა ამ ექსპერიმენტის ფარგლებშიც საკმაოდ მოკრძალებული იყო.

² ქართულ ენაში ხმოვანთა ხანგრძლივობა მეტ-ნაკლებად თანაბარია: ა – 113,4 მილისეკუნდი, ი – 105,5, ო – 114,4, ე – 115,7, უ – 120 მს, თუმცა მათი ხანგრძლივობა საგრძნობლად აღემატება თანხმოვნების ხანგრძლივობას: მაგ.: ტ – 40 მს, ფ – 40 მს, თუმცა, გ – 70 მს, ხოლო ც – 95 მს (ახვლედიანი 1972, 54-55). ხმოვანთა რიგებზე მეტად მნიშვნელოვანი პარამეტრი შეიძლება იყოს ბგერათა სონორობა ანუ ბგერათა ხმასავსეობა. „სონორობის თანდათან ზრდის კვალობაზე ქართული ხმოვნები დალაგდება შემდეგი თანმიმდევრობით: უ-ო-ი-ე-ა.“ (ახვლედიანი 1972, 59).

ვა მოცემულია ფრენჩთან (French, 1977). საყურადღებოა ის გარემოება, რომ როდესაც ცდისპირებს ასეთ „მზა“ შკალას არ აწვდიან და სთხოვენ სპონტანურად დაახასიათონ ბგერა, მაშინ ფონეტიკური სიმბოლიზმის ეფექტი არ დგინდება (Bentley, Varon, 1933).

სეპირის მსგავსი ექსპერიმენტები სხვადასხვაენოვან და განსხვავებული კულტურის მქონე ქვეყნებში ჩატარდა. შედეგები საკმაოდ მსგავსი იყო. საგულისხმოა ისიც, რომ შედეგებზე პრაქტიკულად გავლენას არ ახდენდა ცდისპირთა ასაკი. ასე მაგალითად, რუსულენოვან პატარა ბავშვებს აჩვენეს განსხვავებული ზომის ორი იდენტური სათამაშო (მატრიოშკა) და უთხრეს: ერთს ჰქვია „ა“, ხოლო მეორეს – „ი“. ამის შემდეგ, ბავშვებს სთხოვეს, გამოეცნოთ, თუ რომელს ჰქვია „ა“ და რომელს – „ი“. აღმოჩნდა, რომ ბავშვთა ჭარბმა უმრავლესობამ მიიჩნია, რომ „ი“ ერქვა პატარა სათამაშოს, რადგან „ი – ხომ პატარაა“. (Журавлев, 1991, 10). ჟურავლიოვმა შეადგინა კითხვარი, რომლის ფარგლებში ცდისპირებს სთხოვა, შემდეგ შკალებზე განესაზღვრათ, თუ როგორია რუსული ანბანის ცალკეული, იზოლირებულად მოცემული ბგერები: ჩუმი-ხმამაღალი, ნათელი-ბნელი, ძლიერი-სუსტი, მუქი-ბაცი, ხორკლიანი-გლუვი, დიდი-პატარა და ა.შ. ცდისპირებს შეეძლოთ დაესვათ სპეციალური ნიშანი (-), თუკი თვლიდნენ, რომ ბგერის შეფასება მოცემულ შკალაზე შეუძლებელია. მრავალი ვარიაციის ფონზე, გამოვლინდა საინტერესო ტენდენცია, რომ შესაძლებელია გარკვეული ბგერების ცალსახად იდენტიფიცირება. ასე მაგალითად, ბგერა „P“ არის „უხეში“ და „ძლიერი“, ხოლო ბგერა „X“ არის „ცუდი“ და „ხორკლიანი“, არავინ უწოდა ბგერა „N“-ს დიდი და არავინ მიიჩნია ბგერა „bI“ ნაზად.

საინტერესოა ბგერათა და ფერების კავშირი. ჟურავლიოვმა სთხოვა ცდისპირებს, მიესადაგებინათ რუსული ანბანის ხმოვნებისთვის შესაბამისი ფერი და ასევე განესაზღვრათ ამ ხმოვნების ადგილი შკალაზე: ნათელი-ბნელი. ცდისპირთა უმრავლესობამ მიიჩნია, რომ:

■ ივანე მინდაძე

A არის მუქი წითელი

Я – ხასხასა ყვითელი

O – ღია ყვითელი ან თეთრი

E – მწვანე

Ё – მოყვითალო-მომწვანო

И – ლურჯი და ა.შ. (Журавлев, 1991, 102).

ამ მონაცემებზე დაყრდნობით, ჟურავლიოვმა, რომელიც კიბერნეტიკული ლინგვისტიკის სფეროში მუშაობდა, კომპიუტერული პროგრამის დახმარებით გააანალიზა სხვადასხვა მხატვრული ტექსტი. მაგალითისათვის მოვიყვანთ ესენინის ერთ-ერთი ლექსის ნაწყვეტს:

Воздух прозрачный и синий,

Выйду в цветочные чащи.

Путник, в лазурь уходящий,

Ты не дойдешь до пустыни.

Воздух прозрачный и синий.

ლექსში სამჯერ გვხდება ლურჯი ფერი (თუკი სიტყვა *лазурь*-ს მივიჩნევთ ლურჯად). შესაბამისად, სავარაუდოა, რომ ამ ლექსში უნდა ჭარბობდეს ბგერა „И“, რომელიც ჟურავლიოვის ნუსხაში ლურჯ ფერს შეესატყვისება. მართლაც, ანალიზმა დაადასტურა, რომ ეს ბგერა ამ ლექსში ცალსახად დომინირებს და მისი სიხშირე ამ ბგერის საშუალოდ გამოყენების ნორმას „სამჯერ აჭარბებს“ (Журавлев, 1991, 103). ავტორმა გააანალიზა ბევრი ლექსი (ძირითადად ესენინისა და პუშკინის პოეზია) და აჩვენა, რომ ლექსებში გამოყენებული ბგერები კავშირშია ლექსებში მოცემულ განწყობებთან, ასე მაგალითად, თუ ლექსში ჭარბობს წითელი ფერი, იქ ხშირად გვხდება ბგერა „А“ და ა.შ.

ჟურავლიოვის მიხედვით, პოეტები „გრძნობენ“ ენას და არაცნობიერად არჩევენ ისეთი უღერადობის სიტყვებს, რომლებიც „შინაგანად“ უხდება ამა თუ ლექსის თემას.

ის, რომ მწერლები არაცნობიერად ირჩევენ ამა თუ იმ ჟღერადობის სიტყვებს, მთლად სწორი არ უნდა იყოს, რადგან სწორედ მწერლები და განსაკუთრებით პოეტები სიტყვის შერჩევისას დიდ ყურადღებას აქცევენ სიტყვის როგორც აკუსტიკურ მხარეს, ასევე მის ნიუანსურ მნიშვნელობას. თავისთავად ცხადია, რაც უფრო დიდი ყურადღებით არის შერჩეული ესა თუ ის სიტყვა, მით უფრო ძნელია მისი ადეკვატური თარგმნა, რადგან სიტყვების მნიშვნელობის გარდა, ყურადღება უნდა მიექცეს ამ სიტყვების ჟღერადობასაც.

თარგმნის პრობლემების საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ლუის კეროლის ცნობილი ლექსის "Jabberwocky" პირველ სტროფს:

Jabberwocky

Twas brillig, and the slithy toves
Did gyre and gimble in the wabe;
All mimsy were the borogoves,
And the mome raths outgrabe.
[...]

ინგლისური ენის მცოდნეები დამეთანხმებიან, რომ ამ სტროფში პრაქტიკულად ყველა სიტყვა (გარდა and, all, in, the...) გამოგონილია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მკითხველი ხვდება, რომ ლაპარაკია გარკვეულ toves-ის შესახებ, რომლებიც არიან slithy და რომლებიც wabe-ში (-ზე?) რაღაცას (მხიარულს?) აკეთებდნენ (gyre and gimble), თანაც brillig-ის ჟამს. ლექსის სათაურად გამოტანილია სახელწოდება Jabberwocky, რომელთანაც შერკინება მოუწევს ლექსის გმირს.

ქართულ თარგმანში ამ ლექსის პირველი სტროფი ასე ჟღერს:

ტარტალოკი

მიმწუხარშდა. მოქნიალა სლუკები,
ზილობდნენ და ძვრიალებდნენ მარეხვში,

საბუდავად ცხოვდნენ ბარდალუკები,
ვით ფშენები სურდაბილის გარეშე.
[...]

(„სარკისმილმეთი და რა იხილა იქ ელისმა“
– გიორგი გოკიელის თარგმანი)¹

ორიგინალს და თარგმანს თუკი შევადარებთ, რამდენიმე საგულისხმო ასპექტზე მოგვინებს ყურადღების გამახვილება. სიტყვა *brillig*-ი Humpty Dumpty-ის² განმარტებით, შემდეგნაირ-

¹ „სარკისმილმეთში“ კეროლი ამ სტროფის დეტალურ განმარტებას გვაძლევს. მოვიყვანო მცირე ნაწყვეტს: „ელისმა სთხოვა ალთა-ბალთას ლექსის განმარტება. მანაც არ დააყოვნა: „მაშ ასე: „მიმწუხარშდა,“ ანუ მოახლოვდა საღამოს შვიდის ნახევარი, ვახშმისთვის რამე-რუმეების მოხარშვის დრო.

– შესანიშნავია, – თქვა ელისმა, – „მოქნიალა“ რაღას ნიშნავს?

– „მოქნიალა“ ნიშნავს მოქნილსა და სრიალას, „მოქნიალა“ ასევე ნიშნავს მოუსვენარს. [...]

– მგონი გასაგებია, – ჩაფიქრებით ჩაილაპარაკა ელისმა, – და „სლუკები“ ვილა არიან?

– „სლუკები“? ეგენი ალაგ მაჩვები, ალაგ ხელიკები და ალაგ კორპსაძრობები არიან.

– წარმომიდგენია, რა სასაცილოდ გამოიყურებიან! – წამოიძახა ელისმა.

– კი, ძალიან, – დაეთანხმა ალთა-ბალთა, – გარდა ამისა, სორო მზის საათის ქვეშ აქვთ და ყველით იკვებებიან.“ და ა.შ.

² ქართულ თარგმანში ალთა-ბალთა ზოგ გერმანულ თარგმანში შეუცვლელად გამოიყენება Humpty Dumpty, ზოგში კი – Goggelmoggel, რუსულ თარგმანებში Шалтай-Болтай. აღსანიშნავია, რომ Humpty Dumpty ინგლისური ზღაპრების კვერცხის ფორმის პერსონაჟია, რომელიც ჰალსტუხს ატარებს და ის კარგად ცნობილია ინგლისურენოვანი ბავშვებისათვის. გერმანულენოვან თარგმანში (Goggelmoggel) კვერცხზე მინიშნება გადმოცემულია, რუსულში კი გათამაშებულია, ის, რომ Humpty Dumpty ბევრს ლაპარაკობს და ბევრს ქანაობს, რის გამოც აუცილებლად დავარდება და დაიმსხვრევა.

რად აიხსნება: *"brillig"* means four o'clock¹ in the afternoon – the time when you begin *"broiling"* things for dinner. ამ მხრივ ქართული შესატყვის „მიმწუხარშდა“ ადეკვატურ თარგმანად უნდა მივიჩნიოთ. სიტყვა მოგვაგონებს „მწუხრს“ (მწუხრის ჟამს) + „ხარშვა“ და ძალიან კარგად შეესაბამება მოცემულ განმარტებას. გერმანულ თარგმანებში გვხდება 1) *"Gebritzelt war's"* (Jörg Karau-ს თარგმანი) – წარმოებულია *brutzeln*-დან (ქონში შეწვა), 2) *Es brillig war* (Robert Scott-ის თარგმანი), რაც შეიძლება *grillen* (შენწვის) კონოტაციას უნდა გულისხმობდეს და თანაც მაქსიმალურად ინარჩუნებს ორიგინალთან უღერად კავშირს. რუსულენოვან თარგმანებში გვხდება *Варкалось* (თარგმანი: Д. Орловская), სავარაუდოა *варилося+смеркалось*; 2. *Сварнело* (თარგმანი: В. и Л. Успенские), სავარაუდოდ წარმოებულია *сварить+вечерело* და ა.შ. არსებობს კიდევ მრავალი თარგმანი (გერმანულად: Lieselotte und Martin Remane, Christian Enzensberger, რუსულად: Д. Коновальчик, Л. Яхнин) და ყველა ამ თარგმანში ორი სიტყვის შერწყმას ვაწყდებით, რომლის დროს არც ერთის პირდაპირ „ცნობა“ არ შეიძლება, მაგრამ ალთა-ბალთას მიერ დასახელებული ეფექტის მიღწევა კი მაინც თითქმის ყოველ ჯერზე ხერხდება². სიტყვის უღერადო-

¹ თვალში საცემია ისიც, რომ ვახშმის დროდ ინგლისურ ორიგინალში (ასევე რუსულ და გერმანულ თარგმანებში) ოთხი საათია დასახელებული, ხოლო ქართულ თარგმანში შვიდის ნახევარია მოცემული, რისი მიზეზიც, სავარაუდოდ, სოციოკულტურულ რეალობაშია საძებნი, რადგან ქართულენოვანი მკითხველისათვის ვახშმის დროდ სწორედ უფრო შვიდი საათი აღიქმება, ვიდრე ოთხი.

² ახლა უკვე აღარ გაგიჭირდებათ ლექსის სახელწოდების „გაშიფერა“. ლექსიდან ვიცით, რომ *Jabberwocky* არის სასტიკი არსება, რომელთანაც შერკინება უწევს ლექსის გმირს. ისიც უნდა ითქვას რომ *Jabberwocky*-ის სისასტიკე ოდნავ შერბილებულია – ყ მოფერებითი სუფიქსით. გერმანულ თარგმანებში გვხდება: *Der Zipferlake* (von Christian Enzensberger), *Brabbelback* (von Lieselotte und Martin Remane), *Der Jammerwoch* (von Robert Scott),

ბაზე დაყრდნობით, მკითხველი თითქოს გრძნობს ამ სიტყვების მნიშვნელობას.

მსგავსი ეფექტი ვლინდება რეალური, არაგამოგონილი სიტყვების შემთხვევაშიც. ექსპერიმენტულად დადასტურებულია, რომ ჟღერადობაზე დაყრდნობით შესაძლებელია უცნობი ენის სიტყვების „გამოცნობა“.

ტსურუმ და ფრისმა მიაწოდეს ცდისპირებს ანტონიმური სიტყვების წყვილები (მაგალითად, „დიდი-პატარა“) და ასევე იგივე მნიშვნელობის მქონე სიტყვები, ოღონდ ცდისპირებისთვის უცნობ ენაზე – იაპონურზე. სიტყვები დაწერილი იყო ლათინური ანბანით, გარდა ამისა, ამ სიტყვებს ცდისპირებს უკითხავდა იაპონური ენის სპეციალისტიც. შემდეგ ცდისპირებს სთხოვდნენ, დაეკავშირებინათ ანალოგიურ წყვილში მოცემული სიტყვები ერთმანეთთან (ანუ რომელი იაპონური სიტყვა აღნიშნავდა „დიდს“ და რომელი – „პატარას“). ექსპერიმენტმა აჩვენა, რომ ცდისპირთა თითქმის 80% დარწმუნებული იყო, რომ სწორად შეარჩიეს სიტყვები და, რაც მნიშვნელოვანია, ეს რწმენა დადებით კორელაციას ავლენდა არჩევანის ფაქტობრივ სისწორესთანაც (Tsuru, Fries, 1933). შემდეგ წლებში ბევრი მსგავსი ექსპერიმენტი ჩატარდა განსხვავებული ენების გამოყენებით და, მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი მაღალი თანხვედრა ყოველ ჯერზე აღარ დაფიქსირებულა, მართებული პასუხების რაოდენობა მაინც ჭარბობდა. ასე მაგალითად, კორიატმა მსგავსი ექსპერიმენტი ჩაატარა ინგლისური, ტაი, კანარეზე (სამხრეთ ინდოეთი) და იერუბა (გავრცელებულია ნიგერია-სა და განაში) ენების გამოყენებით. სწორი გამოცნობის პროცენტული მაჩვენებელი ამ შემთხვევაში ისეთი მაღალი არ იყო,

რუსულ თარგმანებში გვხვდება: Бармаглот (пер. Д. Орловской), Змеерыч (пер. Л. Яхнина), Мордолак (пер. Д. Коновальчика), საინტერესოა უსპენსკების თარგმანი: Джаббервоккушка (пер. В. и Л. Успенские), რომლებმაც სათაურში სცადეს მოფერებითი ინტონაციის შენარჩუნება, თუმცა თავად ტექსტში სახელი Джаббервок-ი გამოიყენეს.

როგორც ტსურუს და ფრისის ექსპერიმენტში და დაახლოებით 60%-ს შეადგენდა, თუმცა კვლავ დადასტურდა საინტერესო ტენდენცია: რაც უფრო მაღალი იყო ცდისპირთა რწმენა, რომ მათ სწორად გამოიცნეს სიტყვის მნიშვნელობა, მით უფრო მაღალი იყო გამოცნობის ფაქტობრივი მაჩვენებელიც (Koriat, 1975).

ფონეტიკური სიმბოლიზში გულისხმობს, რომ ნებისმიერი ჟღერადობა არ „უხდება“ ნებისმიერ შინაარსს. სიტყვის მნიშვნელობა გარკვეულწილად განსაზღვრავს მის ჟღერადობას. ეს გარემოება კიდევ უფრო მკაფიოდ ჩანს ბაინდურაშვილის ერთ-ერთ ექსპერიმენტში. ცდისპირებს მოეთხოვებოდათ მათთვის უცნობი ენის სიტყვებში ჩაესვათ გამოტოვებული ფონემები. ექსპერიმენტის პირველ სერიიში ცდისპირებს ეს ფონემა უნდა ამოერჩიათ ოთხი მოცემული შესაძლებლობიდან, ხოლო მეორე სერიიში ცდისპირებს დამატებით ეძლეოდათ უცნობი სიტყვის მნიშვნელობა. უნდა ითქვას, რომ ცდისპირთა ჭარბი უმრავლესობა წარმატებით ირჩევდა საჭირო ფონემას. ხოლო განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მართებული პასუხების რაოდენობა მკვეთრად იზრდებოდა, თუკი ცდისპირებმა იცოდნენ სიტყვის მნიშვნელობა (Баиндурашвили, 1968).

უცნობი ენის სიტყვების დასწავლა გულისხმობს სიტყვის ჟღერადობისა და მისი მნიშვნელობის დამახსოვრებას. სავარაუდოა, რომ თუკი ჟღერადობა „უხდება“ სიტყვის მნიშვნელობას, მისი დამახსოვრება უფრო იოლი უნდა იყოს. მართლაც, ექსპერიმენტულად დადასტურდა, რომ სიტყვის მნიშვნელობის ცოდნა გავლენას ახდენს სიტყვის დამახსოვრების ეფექტზე. ცდისპირებს ეძლეოდათ უცნობი სიტყვების ნაწილი ეკვივალენტური მნიშვნელობით და ნაწილი არაეკვივალენტური მნიშვნელობით. ცდისპირები უკეთ იმახსოვრებდნენ უცნობი ენის იმ სიტყვებს, რომლებსაც ერთვოდა ეკვივალენტური მნიშვნელობა (Баиндурашвили, 1978, 195).

სოსიური თვლიდა, რომ კავშირი აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის ასოციაციური ხასიათისაა. განწყობის თეორია ამ საკითხს სხვაგვარად უყურებს. უზნაძე წერდა, რომ „ძველი შეხედულება, რომლის მიხედვითაც, სიტყვა ასოციაციურადაა თავის მნიშვნელობასთან დაკავშირებული, დღეს, საზოგადოდ, დაძლეულად უნდა ჩაითვალოს. სათანადო ცდების შედეგად გაირკვა, რომ ბგერათა კომპლექსებისა და გარკვეული ობიექტების ასოციაციურ დაკავშირებას არასდროს არ შესწევს ძალა, ბგერების კომპლექსი ობიექტის სახელად აქციოს“ (უზნაძე 2006, 490-491). ვფიქრობთ, უზნაძის პოზიცია გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს.

ზემომოყვანილი ციტატა ორ ნაწილად შეიძლება გავყოთ:

- აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის კავშირი არ არის ასოციაციური ხასიათის.
- ოდენ ასოციაციური კავშირი ვერ აქცევს ბგერათა კომპლექსს სახელად (ცნებად).

ჩვენი აზრით, მკაფიოდ უნდა განვასხვავოთ უკვე არსებული, დამკვიდრებულ სიტყვაში მოცემულ ჟღერადობასა და მნიშვნელობას შორის არსებული კავშირი სახელდების პროცესისგან, როდესაც ჟღერადობას ჯერ არ შეესაბამება მნიშვნელობა. პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს უკვე ჩამოყალიბებულ ცნებასთან, ხოლო მეორე შემთხვევაში ცნება ჯერ არ არის ჩამოყალიბებული. შესაბამისად, ცნების შემუშავების საკითხი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს.

ენა წარმოადგენს სისტემას, რომელშიც თითოეულ ენობრივ ნიშანს გარკვეული ადგილი უკავია. ენობრივი ნიშნის მნიშვნელობა განპირობებულია და შემოსაზღვრულია სხვა ნიშნების მიმართ არსებული ოპოზიციით. ჩვეულებრივ, ენა არ ჰგუობს ორი აბსოლუტურად იდენტური მნიშვნელობის მქონე ნიშნის არსებობას. შესაბამისად, აბსოლუტური სინონიმია ნაკლებად წარმოსადგენია, ანუ ორი ისეთი ელემენტის არსებობა, როდესაც ყველა თეორიულად დასაშვებ კონტექსტში ერთის

ჩანაცვლება მეორეთი არ იწვევს აზრის ოდნავ ცვლილებასაც კი. ამას მოწმობს თუნდაც ნეოლოგიზმების დამკვიდრების პროცესი, ვინაიდან ახალი ნიშნის დამკვიდრება არსებულ სისტემაში ან ახალი „სივრცის“ გაჩენას ნიშნავს, რასაც ადგილი აქვს ახალი, იქამდე არარსებული მნიშვნელობის წარმოშობის შემთხვევაში (ვთქვათ, ტექნოლოგიური პროგრესის ფარგლებში ახალი ტერმინების გაჩენისას), ან არსებული სივრცის ხელახალი მოდიფიკაციისას, როდესაც ახალი სიტყვა გარკვეულ სივრცეს „ართმევს“ უკვე არსებულ სხვა სიტყვას. თუკი დავაკვირდებით იმ სიტყვებს, რომლებსაც, როგორც წესი, სინონიმებად მივიჩნევთ, იოლად დავინახავთ ამ სიტყვებს შორის არსებულ ნიუანსურ სხვაობას. ენობრივი ნიშნების ასეთ ნიუანსურ სხვაობებს კარგად გრძნობენ ენის მატარებლები, სწორედ ასეთი ცოდნა აღინიშნება ისეთი ძნელად განსასაზღვრი და ამიტომ ენათმეცნიერებაში ნაკლებად გამოყენებადი ტერმინით, როგორიცაა „ენობრივი ალლო“.

ენაში ახალი სიტყვის შემოტანა ნიშნავს არსებული სისტემის მოდიფიკაციას. წინასწარ ძნელი სათქმელია, დამკვიდრდება თუ არა ენაში ახალი სიტყვა. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა პურისტების მცდელობების განხილვისას. რატომ არ დამკვიდრდა სიტყვები „რონოდა“ და „ელსმენი“, რატომ დამკვიდრდა და ორგანული სახე მიიღო სიტყვებმა „წრფე“, „ხრახნი“, „მსაჯი“, „ძრავი“, „დენი“ და ა.შ.? ასეთ კითხვებზე ცალსახა პასუხის გაცემა ძნელია, მაგრამ, სავარაუდოდ, ამ პროცესის წარმატება, სხვა ყველაფერთან ერთად, ნაწილობრივ მაინც, განპირობებულია სიტყვის მნიშვნელობისა და უღერადობის „ზუსტი“ ურთიერთშეთანხმებითაც.

სახელდება ნიშნავს არსობრივად რეალობის გარკვეული მონაკვეთისთვის სახელის დარქმევას და, შესაბამისად, ენაში ახალი ცნების ჩამოყალიბებას, რომელმაც ადგილი უნდა დაიკავოს ენობრივ სისტემაში. ენობრივი სისტემა არ არის ინდი-

ფერენტული ახალი ელემენტის მიმართ და შეიძლება დროთა განმავლობაში გარკვეული ზეგავლენა მოახდინოს სიტყვაზე.¹

განწყობის ფსიქოლოგიის მიხედვით, ახალი ცნების ჩამოყალიბება ძირითადად შემდეგნაირად მიმდინარეობს. „ცნების აღმოცენებას ყოველთვის გარკვეული შემეცნებითი ამოცანა უძღვის ნინ“ (უზნაძე, 2006, 487). შემდეგ მნიშვნელოვან ნაბიჯს წარმოადგენს დასმული ამოცანის პერსპექტივიდან მთლიანი წარმოდგენის დაშლა, არსებითი მომენტების გამოყოფა და მათი აბსტრაქტირება. ამის შემდეგ, „იმისათვის, რომ აბსტრაქტირებული ნიშნები ახალი მთლიანის სახით გაერთიანდნენ, ე.ი. ცნებად იქცნენ, საჭიროა მათ რაიმე თვალსაჩინო დასაყრდენი, რაიმე სუბსტრატი მიეცეს, რაც მათ ობიექტივაციას მიანიჭებდა და სინამდვილის ჩვეულებრივ მოვლენად გადააქცევდა. ასეთ დასაყრდენს სიტყვა წარმოადგენს. აბსტრაქტირებული, დამოკიდებული, იზოლირებული მომენტები სიტყვაში ერთიანდებიან, დამოუკიდებელ მთლიანობად იქცევიან და ობიექტური სამყაროს ჩვეულებრივ მოვლენებად ხდებიან. ნამდვილი ცნების შესახებ მხოლოდ ამიერიდან შეიძლება ლაპარაკი“ (უზნაძე, 2006, 489). ცხადია, ამის შემდეგ ახალი ცნება სოციუმში დამკვიდრებას საჭიროებს ანუ აუცილებელია მისი გამოყენების სივრცის შექმნა და ცნების გამოყენებასთან დაკავშირებით ერთგვარი საზოგადოებრივი შეთანხმების მიღწევა.

სახელდების ზემოაღწერილ ექსპერიმენტებში ცდისპირებისთვის გარკვეული ფიგურის მიწოდება და ამ ფიგურისათვის სახელის შერჩევის ამოცანის დასმა, შემეცნებით ამოცანად შეიძლება მივიჩნიოთ. თუკი მიწოდებული ფიგურის სახელწოდება გაზიარებული და გამოყენებული იქნებოდა სოციუმის მიერ, ანუ, ჩვენ შემთხვევაში, ქართული ენის მატარებლების მიერ, მაშინ ჩამოყალიბდებოდა ახალი ცნება, რომელიც ასახავდა ფიგურაში მოცემულ არსებით მომენტებს და დაიმკვიდრებდა ად-

¹ ეს პროცესი განსაკუთრებულად მკაფიოდ ჩანს ევფემიზმების შემთხვევაში (Баиндурашвили, 1978).

გილს ენობრივ სისტემაში. ფიგურაში არსებითი მომენტების გამოყოფა აუცილებელი იქნებოდა ჩვენი ფიგურის სხვა მსგავსი ფიგურებისგან გამოსაცალკევებლად, მათთან ოპოზიციის ჩამოსაყალიბებლად. შესაბამისად, მხოლოდ ასოციაციური კავშირები არასაკმარისია ახალი ცნების შესამუშავებლად, აქ სხვა ფაქტორებიც ჩნდება, როგორიცაა ცნების ადგილი სისტემაში და საზოგადოებრივი შეთანხმების მიღწევა ანუ უზნაძის ციტატის მეორე ნაწილი მართებულია.

სულ სხვა ვითარება გვაქვს უკვე არსებულ, დამკვიდრებულ ცნებასთან მიმართებით. ცნება უკვე დამკვიდრებულია, ანუ მას აქვს გარკვეული ადგილი ენობრივ სისტემაში და „საზოგადოებრივი შეთანხმებაც“ მიღწეულია. თითოეულ ახალ თაობას ეს სიტყვა „მზა-მზარეული“ სახით მიეწოდება, როდესაც ფორმასა და შინაარსს შორის კავშირი გამყარებულია გამოყენების სიხშირით. ასეთ შემთხვევაში სიტყვის გამოყენება ანუ მისი პროდუცირება და რეცეფცია, არაცნობიერად მიმდინარეობს და კავშირი აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის სწორედ რომ ასოციაციური ხასიათის გვეგონია.

უზნაძის მსგავსად, ასოციაცია ჩვენც გვესმის, როგორც კავშირი ერთი მთლიანის ნაწილებს შორის, რომ „წინასწარ მთლიანია მოცემული, და ასოციაცია ამ მთლიანის ნაწილებს შორის არსებობს“ (უზნაძე 2006, 364). თუკი გავიხსენებთ ენის დაუფლების პროცესს, იოლად დავინახავთ, რომ ენის დაუფლების საწყის ეტაპზე ბავშვები სიტყვას და ობიექტს ერთ მთლიანობად აღიქვამენ, თითქოს სიტყვა იყოს საგნის თვისება, მისი ერთგვარი ატრიბუტი თუ შემადგენელი ნაწილი. ამიტომ აღმნიშვნელი აღსანიშნთან ერთ მთლიანობას ქმნის და ერთ-ერთი ნაწილის აღქმისას (სიტყვის გაგონებისას ან ობიექტის გამორჩევისას) ავტომატურად გვახსენდება მეორე ნაწილიც. ამრიგად, აკუსტიკური ხატი არის ერთგვარი სიგნალი, რომელიც უკავშირდება შესაბამის შინაარსს.

არ უნდა გამოგვრჩეს მხედველობიდან ისიც, რომ ასოციაციური მეხსიერება მეხსიერების დაბალი ფორმაა, რომელიც

სუბიექტის აქტიური ჩარევის გარეშე, სპონტანურად მიმდინარეობს. „განსაკუთრებით ხაზგასასმელია ასოციაციურ ცდებში ერთი მომენტი, სახელდობრ, ის, რომ უტყუარი ასოციაციური პროცესის გამოვლენის აუცილებელ პირობას აქ სუბიექტის მაქსიმალური პასიურობა წარმოადგენს, მაქსიმალური გამოთიშულობა მისი ნებელობისა და მისი აზროვნების წარმოდგენათა სპონტანური მიმდინარეობიდან“ (უზნაძე 2006, 367). ბგერათა გარკვეული თანმიმდევრობის გაგონებისას ჩვენც, ჩვენი ნებელობის გარეშე, სპონტანურად გვახსენდება შესაბამისი შინაარსი. შესაბამისად, სიტყვაში მოცემული აღსანიშნისა და აღმნიშვნელის კავშირი ანუ, ზემომოყვანილ მეტაფორაში, „ვერტიკალური“ კავშირი ასოციაციური ხასიათისაა.

სიტყვა მოცემულია სისტემის ფარგლებში, ანუ ის მოცემულია „ჰორიზონტალური კავშირების“ ქსელში და სწორედ აქ იჩენს თავს სუბიექტის განწყობა. განწყობა დამოკიდებულია სუბიექტის გამოცდილებაზე, ხოლო მსგავსი სოციოკულტურული გარემო ხელს უწყობს მსგავსი განწყობების ჩამოყალიბებას. სწორედ ამიტომ სიტყვა „კარადის“ ხსენებისას უფრო გვახსენდება სიტყვა „წიგნი“ (თუმცა ყველა კარადა როდია წიგნების კარადა) და ნაკლებად სიტყვა „კედელი“, მიუხედავად იმისა, რომ კარადების ჭარბი უმრავლესობა, ჩვეულებრივ, კედელთან არის მიდგმული (შეადარე: უზნაძე 2006). ამრიგად, ასოციაციურად დაკავშირებული „ვერტიკალური კავშირები“ სუბიექტის განწყობის საფუძველზე ააქტიურებს „ჰორიზონტალურ კავშირებს“, ანუ უზნაძის ციტატის პირველი ნაწილი არ არის მართებული სიტყვის „ვერტიკალური“ კავშირების მიმართ, მაგრამ მართებულია „ჰორიზონტალური კავშირების“ წარმოსაჩენად.

სახელდებისას ბგერათა კომპლექსს უშუალოდ „ვერტიკალურად“ ვერაფერს ვუკავშირებთ, ასოციაციური კავშირის დადგენა ვერ ხერხდება. შესაბამისად, ფერხდება ჩვენი სპონტანური ქცევა. ვინაობთ უღერადობისა და მნიშვნელობის (უზნაძისა და კოლერის ცდების ფარგლებში ფიგურის) ურთიერ-

თშედარებას. ამ პროცესში არ ვართ ინდიფერენტულები ბგერათა კომპლექსის მიმართ, რადგან ვინწყებთ „ჰორიზონტალური კავშირების“ გააქტიურებას. თუ ეს პროცესი წარმატებით დასრულდება, ჩვენი ცნობიერება მხოლოდ ამ მუშაობის შედეგს გააცნობიერებს. ამიტომაც, ცდისპირთა უმრავლესობას უჭირს იმის ახსნა, თუ რატომ მიუსადაგეს ბგერათა კომპლექსი შესაბამის შინაარსს. სახელდების ამოცანის გადაჭრისას ესა თუ ის კომპლექსი თითქოს თავისით „ამოტივტივდება“ ჩვენს ცნობიერებაში და ჩვენც მხოლოდ ამ გაუცნობიერებელი პროცესის რეზულტატს ვაფიქსირებთ. უზნაძის სახელდების პროცესის გამოკვლევის პოსტექსპერიმენტულ ინტერვიუში ერთ-ერთი ცდისპირი ასეთ ჩვენებას იძლეოდა: „სურათი არაფრისთვის არ მიმიმსგავსებია, სრულიად არაფრისთვის, მეონდა მხოლოდ რაღაც საერთო, გაურკვეველი შთაბეჭდილება და სურათის სახელდების დროს ისეთი სიტყვა ავირჩიე, რომელიც რატომღაც შესაფერისად მომეჩვენა. არ ვიცი კი რატომ, ხოლო სწორედ ეს სიტყვა რომ არის შესაფერისი და არა სხვა რომელიმე, ეს სრულიად ცხადია ჩემთვის“ (უზნაძე, 1956, 12).

უნდა აღინიშნოს, რომ რიგ შემთხვევაში ცდისპირებს შეუძლიათ თავისი არჩევანის დასაბუთება: „სურათის დაკვირვების დროს ჯერ კუთხეს მივაქციე ყურადღება, მერე ფსიქოლოგიურ ლაბორატორიაში ნახული სურათი მომაგონდა: თავი ტომარასთან. სიტყვების არჩევანში უტიფოქ-ს მიენიჭა უპირატესობა, ვინაიდან იგი ქართული სიტყვა უტიფარს მომაგონებს“ (უზნაძე, 1956, 18). თუკი ამ და მსგავს შემთხვევებს დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ აქ, ალბათ, შესაძლებელია პოსტექსპერიმენტულ რაციონალიზაციაზე ლაპარაკი. თავდაპირველად ცდისპირმა სურათს ვერ დაუკავშირა ბგერათა კომპლექსი, ანუ ამოცანის შესრულება შეფერხდა, მას მოუწია გარე საყრდენების ცნობიერი ძიება და მხოლოდ ამის შემდგომ შესძლო დასახული ამოცანის გადაჭრა. გარდა ამისა, ეს პასუხი კიდევ ერთხელ მოწმობს იმას, რომ სახელდების პროცესი არ მიმდინარეობს „თავისუფალ“, „ცარიელ“ სივრცეში.

ცალკეული ბგერების „დახასიათების“ ამოცანაც პრინციპულად სახელდების პროცესის მსგავსია. აქაც შეუძლებელია „ვერტიკალური“ კავშირების დამყარება, მაგრამ, სახელდებისგან განსხვავებით, ვიღებთ ჰორიზონტალური კავშირების უალრესად ფართო სპექტრს, რადგან გვიჭირს იმ ნაწილების გამოკვეთა, რომელიც დაგვეხმარებოდა ჟღერადობისა და მნიშვნელობის დაკავშირებაში. სწორედ ამიტომ არ დგინდება ფონეტიკური სიმბოლიზმი მაშინ, როდესაც ცდისპირებს გარე საყრდენს, გარკვეულ შკალას არ ვაწვდით. სურათი კარდინალურად იცვლება, როდესაც ცდისპირებს კონკრეტულ შკალას დაუსახელებენ, მაგალითად, „დიდი-პატარა“ ან ფერთა პალიტრა. ასეთ შემთხვევაში განწყობა გარკვეულ გეზს „იღებს“ და არაცნობიერად ადარებს ბგერასა და შკალაზე მოცემულ შინაარსებს ერთმანეთს. ასეთ დროს, გარე, სოციოკულტურული ფაქტორები დიდ გავლენას ახდენს საბოლოო რეზულტატზე: მიუხედავად იმისა, რომ „ბგერის ხანგრძლივობა არ არის დამოკიდებული ბგერის სიმაღლეზე, სიძლიერეზე ან ტემბრზე“ (ახვლედიანი 1972, 92), ჩვეულებრივ, ბგერა „ა“-ს წარმოთქმა უფრო გრძელი გვეჩვენება (იოლად შეგვიძლია ასეთად მივიჩნიოთ), ვიდრე ბგერა „ი“-ს წარმოთქმა, ხოლო განწყობაში დაფიქსირებული სოციოკულტურული გამოცდილება გვკარნახობს, რომ ის რაც უფრო „გრძელია“, ასევე უფრო „დიდია“, შესაბამისად, „ა“ უფრო დიდია, ვიდრე „ი“.

ბგერას არა აქვს მნიშვნელობა და, პრაქტიკულად, გამორიცხულია, რომ ენის ყველა ფონემას ცალკე მნიშვნელობა მიენიჭოს. ამის თქმის საფუძველი ისაა, რომ თითოეული ფონემისთვის გარკვეული მნიშვნელობის მინიჭების მცდელობების შემთხვევები საკმაოდ კარგადაა ცნობილი. ასეთ მცდელობებს ძირითადად XVII საუკუნის სიახლოვეს ჰქონდა ადგილი, როდესაც ვაჭრობის განვითარებამ და დიდმა აღმოჩენებმა მკვეთრად გაზარდეს სამყაროს საზღვრები და მძაფრად წამოჭრეს უნივერსალური ენის¹ შექმნის აუცილებლობა.

¹ უნივერსალურ ენებს შორის, ცხადია, ყველაზე ცნობილია „ესპერანტო“, მაგრამ აქ ესპერანტოზე არ გვექნება ლაპარაკი, რად-

თავდაპირველი მიზნით ამ უნივერსალური ე.წ. ფილოსოფიური, იდეალური ენის დახმარებით შესაძლებელი უნდა გამხდარიყო ენობრივი ბარიერების დაძლევა, ახალდმოჩენილ სამყაროში კულტურული თუ რელიგიური ექსპანსიის ხელშეწყობა და, ცხადია, ასევე ვაჭრობის განვითარება. შესაბამისად, გამოიკვეთა აუცილებლობა, შექმნილიყო ნებისმიერი იდეის გამოხატვისა და გაგების იოლი ხერხი, თანაც კონკრეტული ენისგან დამოუკიდებლად. ამოცანა გულისხმობდა ნიშანთა ისეთი სისტემის შემუშავებას, რომელშიც ცალკეული ნიშანი კონკრეტულ ცნებას გამოხატავდა და იოლი გასაგები იქნებოდა ყველასთვის. ამ მიზნის მიღწევას სხვადასხვა ფორმით ცდილობდნენ იმ პერიოდის მეცნიერები, მათ შორის ისეთი მოაზროვნეებიც, როგორებიც იყვნენ ვიკო, ბეკონი, კომენსკი, დეკარტი და სხვ. (ციტირებისას ვეყრდნობით: ჰკო, 2009). შუასაუკუნეების პოლიგრაფიით, კაბალისტიკითა და ალქიმიით გატაცების კვალად ზოგს ასეთ ნიშნებად იკონური გამოსახულებები ან ციფრები წარმოედგინა. მოგვიანებით, უკვე XIX საუკუნის დასაწყისში უნივერსალური ენის შესაქმნელად ნოტების¹ გამოყენებაც კი სცადეს, თუმცა ძირითად იარაღად მაინც ანბანის ნიშნები მიიჩნეოდა.²

იდეალური ენის შემდგენელს რამდენიმე საფეხურის გავლა უწევდა. მას, პირველ რიგში, უნდა შეემუშავებინა არსებული ცოდნის კლასიფიკაცია, ერთგვარი ენციკლოპედია, შემდეგ

გან ის პრინციპულად ბუნებრივი ენის მოდელს ეფუძნება და არა ფონემური სემანტიკის პრინციპებს.

¹ ნოტების ენა, ანუ „სოლრესოლი“, რომელშიც ნოტი ანაცვლებს ნიშანს, შემუშავებულია ფრანსუა სუდრის მიერ (Jean-François Sudre, *Langue musicale universelle*, 1866). ნიგნი გამოქვეყნდა ავტორის გარდაცვალების შემდეგ, თუმცა თავის დროზე მას გამოუჩნდა არაერთი მიმდევარი, რომელთა ყველა მცდელობა უშედეგო აღმოჩნდა.

² ასეთი ცნობილი მცდელობების ავტორები გახლავთ ლოდვიკი, უილიკინსი და, ცხადია, ლაიბნიცი, მის მიერ 1678 წელს შედგენილი „*Lingua Generalis*“ (საყოველთაო ენა).

ცოდნის თითოეული ჯგუფი გარკვეული ბგერით აღენიშნა, შემდეგ კიდევ უფრო „დაბალ“ დონეზე ჩამოსულიყო და კვლავ კოდირების გარკვეული სისტემა შეემუშავებინა და ასე, სანამ არ განმარტავდა კონკრეტულ იდეას, ცნებასა თუ მოვლენას.

1661 წელს დალგარნომ შეიმუშავა ცხრილი (*"Ars signorum"* – „ნიშანთა ხელოვნება“), რომელშიც კაცობრიობის მთელი ცოდნა 17 ძირითად ჯგუფამდე დაიყვანა და შემდეგ თითოეულ ასეთ ჯგუფს გარკვეული ასო (ბგერა) მიუსადაგა, შემდეგ თითოეული ეს ჯგუფი კიდევ უფრო მცირე ჯგუფებად დაჰყო და მათაც შესაბამისი ასო (ბგერა) მიანიჭა და ა.შ., სანამ კონკრეტულ მოვლენას თუ საგანს არ აღწერდა. მაგალითად, დალგარნოს კლასიფიკაციაში ყველა კონკრეტული ფიზიკური არსება, ცხოველი აღინიშნება ასო N-ით, ცხოველები, თავის მხრივ, იყოფოდნენ წყლის, ჰაერის და ხმელეთის ცხოველებად. ეს უკანასკნელები აღინიშნებოდა ასო k-თი და ა.შ. კუზიანი წყვილჩლიქიანი ხმელეთის ცხოველის (აქლემის) აღსანიშნად დაგვჭირდებოდა ასეთი სიტყვის თქმა Nkksbrafpfar, ხოლო ცხენი იქნებოდა Nkpot, ჯორი – Nksofpad და ა.შ.

ადვილი შესამჩნევია, რომ ასეთი ენის გამოყენება შეუძლებელია. აქ სრულებით გადაუჭრელი პრობლემები იჩენს თავს: უაღრესად საკამათოა კაცობრიობის ცოდნის ცალსახა და მოკლე კლასიფიკაციის შექმნის შესაძლებლობა. უაღრესად ძნელია ყველა საგნის აღწერა ამ საგნების თვისებების დასახელების გზით. ასევე ძალიან ძნელია ნიანსური სხვაობების გამოკვეთა (თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ამ მიდგომების ავტორების აზრით, სინონიმია საერთოდ უნდა „გაუქმებულიყო“). ძალიან საეჭვოა, რომ შესაძლებელი იყოს ასეთი კლასიფიკაციების დამახსოვრება. გარდა ამისა, შეუძლებელია ყურადღების დაძაბვის ასეთი ხარისხით მოსმენა მოვთხოვოთ ადამიანს, რათა მან გამოყოს, გამოაცალკევოს თითოეული ფონემა. ცნობილია, რომ ყველა ენაში მოცემულია ფონემური სიჭარბე ანუ ენაში არსებული ფონემების დახმარებით შესაძლებელია მეტი სიტყვის შექმნა, ვიდრე ეს რეალურად გვხდება ენაში. ნამდვილად

არ ვიცი, რამდენი სიტყვაა ქართულ ენაში, მაგრამ არსებული 33 ფონემით შესაძლებელია უაღრესად დიდი რაოდენობის განსხვავებული სიტყვების შემუშავება და თანაც გაცილებით მეტის, ვიდრე ეს რეალურად გვაქვს. ფონემური სიჭარბე აუცილებელია წარმატებული კომუნიკაციისათვის. მეტყველებისას ბგერები ერთმანეთს ფარავს, სხვადასხვა გარემოცვაში ერთი და იგივე ბგერა განსხვავებულად წარმოითქმის, ბგერათა ნაწილი იცლაპება, არ წარმოითქმის და ა.შ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ფაქტია, რომ ჩვენ ძირითადად მართებულად გვესმის წარმოთქმული სიტყვები. საქმე ისაა, რომ გვაქვს კომპენსატორული მექანიზმები, რომელთა შორის ერთ-ერთი სწორედ ფონემური სიჭარბეა. შესაბამისად, დაღვარნოს ყაიდის მცდელობები განწირულია, რადგან არ ითვალისწინებს ინდივიდის მეხსიერებისა და ყურადღების შესაძლებლობებს, საგანთა თუ მოვლენათა მნიშვნელობათა გამიჯვნის პრობლემებს.

ამრიგად, ბგერას არა აქვს და ვერც ექნება დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. არსებითი ისაა, რომ მას არ შესწევს „ძალა“, ჩამოყალიბდეს ცნებად. მან შეიძლება შექმნას მხოლოდ ზოგადი შთაბეჭდილება, რომელიც შემდგომ ჩვენი განწყობის საფუძველზე გარკვეულ კონტექსტში მოთავსდება და ჩვენც ამ პროცესის მხოლოდ რეზულტატს თუ გავაცნობიერებთ. სწორედ ამიტომ გვგონია, რომ „ა“ უფრო დიდია, ვიდრე „ი“, რომ „ჯ“ უფრო უხეშია, ვიდრე „ლ“, ხოლო „ტარტალოკსა“ და „სლუკს“ რაც შეეხება, არ იღელვოთ, ორივე მხოლოდ და მხოლოდ უწყინარი ბგერათმეტანხმებებია.

■ სიტყვა და ცნება

სიტყვა და ცნება საკვანძო ტერმინებია ენათმეცნიერებასა და ენის ფსიქოლოგიაში, თუმცა ამ დისციპლინებში მათ განსხვავებული წონა და მნიშვნელობა აქვს.

ენათმეცნიერება მიიჩნევს, რომ სიტყვა არის ენის დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე ელემენტი. ენობრივ „იერარქიაში“ სიტყვას ტრადიციულად მორფემასა და წინადადებას შორის ათავსებენ. „მნიშვნელობის შემცველი მინიმალური ერთეულისაგან – მორფემისაგან – განსხვავებით, სიტყვა დამოუკიდებელია, გრამატიკულად გაფორმებულია მოცემული ენის კანონების მიხედვით და მას აქვს ე.წ. ლექსიკური მნიშვნელობა. წინადადებისგან განსხვავებით, რომელსაც აქვს კომუნიკაციის დასრულებული თვისება, სიტყვა თავისთავად არაკომუნიკაციურია (თუმცა ზოგჯერ მას შეუძლია მოგვევლინოს წინადადების როლშიც: წვიმს, გრილა, თოვს)“ (ახვლედიანი 1972, 117).

სიტყვის ძირითადი ფუნქციაა ნომინაცია – სახელდება. სახელდების დროს სიტყვა გამოხატავს არა მხოლოდ ერთ კონკრეტულ საგანს თუ მოვლენას, არამედ საგანთა და მოვლენათა აბსოლუტურ სიმრავლეს, საგანთა მთელ კლასს. ეს მაშინაც მართებულია, როდესაც ვლაპარაკობთ საკუთარ სახელებზე, რადგან პრინციპულად არაფერი იცვლება, თუკი საგანთა მთელი კლასი მხოლოდ ერთი ელემენტისგან შედგება.

სიტყვების ანალიზი და კლასიფიკაცია სხვადასხვაგვარად არის შესაძლებელი. შეიძლება ვიკვლიოთ სიტყვის შემადგენელი ელემენტები – ფონემები და მორფემები, შეიძლება ვიკვლიოთ სიტყვის ეტიმოლოგია, შეიძლება ვიკვლიოთ ნეიტრალური და სტილური დატვირთვის მქონე სიტყვები და ა.შ.

ტრადიციული გრამატიკა¹ სიტყვებს ორ არათანაბარ ჯგუფად ჰყოფს: სრულმნიშვნელობიანი სიტყვები და დამხმარე სიტყვები. დამხმარე სიტყვები გამოხატავს მიმართებებს სრულმნიშვნელობიან სიტყვებს შორის და, რამდენიმე გამო-
ნაკლისის გარდა, იხმარება მხოლოდ სრულმნიშვნელობიან სიტყვებთან კავშირში. უფრო, დანვრილებით თუ შევეცდებით სიტყვების დაჯგუფებას, შეიძლება შემდეგი ხუთი ჯგუფის გამოყოფა 1) სრულმნიშვნელობიანი სიტყვები (არსებითი სახელი, ზედსართავი, ზმნა, ზმნიზედა). ეს სიტყვები შეადგენს ე.წ. ნომინაციურ ფონდს და, ამავდროულად, წარმოადგენს წინადადების საფუძველს. როგორც წინადადების წევრები, ისინი გვევლინება ქვემდებარედ, შემასმენლად, დამატებად, განსაზღვრებად ან გარემოებად; 2) ნაცვალსახელები. ნაცვალსახელები ქმნის განცალკევებულ ჯგუფს, ისინი უშუალო, ასე ვთქვათ, პირდაპირი სახელწოდებები არაა, არამედ მხოლოდ მათი შემცვლელია. ნაცვალსახელთა ნომინაციის ფუნქცია დამოკიდებულია სხვა სახელებზე, რადგან ისინი უკვე დასახელებულს ასახელებს; 3. რიცხვითი სახელები, რომელთა არსებითი ნიშანი ისაა, რომ ისინი რომელიმე რიცხვს გამოჰყოფს რიცხვთა რიგიდან. საგულისხმოა, რომ რიცხვითი სახელები მოკლებულია ნომინაციის უნარს, თუმცა იოლად შეიძლება მათი სუბსტანტივებად გადაქცევა; 4. დამხმარე სიტყვები (თანდებულები, კავშირები, დამხმარე ზმნები, ნაწილაკები და ა.შ) გამოხატავს წინადადებისთვის საჭირო მიმართებებს და ამ მხრივ დიდ სიახლოვეს იჩენს აფიქსებთან და ფლექსიასთან, რომლებიც ანალოგიურ ფუნქციას ასრულებს. სწორედ ამიტომ დამხმარე სიტყვებს ხშირად სიტყვა-მორფემებსაც უწოდებენ, 5. შორისდებულები არის ენის ყველაზე „უუფლებო“ წევრები და წარმოადგენს გრძნობათა სიმპტომებს ან ნებელობის სიგნალებს. შორისდებულები არ აღნიშნავს აღსანიშნს, თუმცა ცხო-

¹ ქვემოთ ვეყრდნობით ახვლედიანის რედაქციას (ახვლედიანი 1972, 117-176).

ველთა ან ადამიანთა რეფლექტორული ამოძახილებისგან განსხვავებით, შორისდებულები გრამატიკული ფორმებია და შეიძლება მოგვევლინოს „წინადადების შემცვლელებად, სუროგატებად (მე დღეს თეატრში მივდივარ. ოჰო! ბიჭოს!). ეს მოვლენა ყველა ენას ახასიათებს, მაგრამ სპეციფიკურია თითოეული მათგანისათვის“ (ახვლედიანი 1972, 128).

სიტყვების ფუნქციიდან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ სიტყვები, პირველ რიგში, წარმოადგენს არსებების, საგნების, მოვლენების, პროცესების სახელწოდებებს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ენაში რამდენი სიტყვაა, იმდენივე ცნებაა, თუმცა ეს ასე არ არის. ენაში მეტი სიტყვაა, ვიდრე ცნება ან, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყველა სიტყვა როდია, ამავედროულად, ცნება.

შორისდებულები ემოციურ განცდებს გადმოსცემს, ისინი არაა დაკავშირებული აღმნიშვნელთან და ამიტომ სახელდების უნარს მოკლებულია. შესაბამისად, ისინი ცნებებს ვერ ქმნის. როდესაც გვინდა დავასახელოთ შორისდებულებით გამოხატული ემოცია, მივმართავთ ზედსართავ სახელებს, ზმნებს, ზმნიზედებს, მაგრამ არა შორისდებულებს.

ნაცვალსახელებიც არ გამოხატავს ცნებებს. ისინი სიტყვამითითებებია, რომელთა ფუნქციაა, მიუთითოს კომუნიკაციის წევრებზე. კონტექსტის ცოდნის გარეშე ნაცვალსახელების მნიშვნელობის გაგება შეუძლებელია. კონტექსტი, სიტუაცია ქმნის იმ ჩარჩოს, რომლის დახმარებით გასაგები ხდება ნაცვალსახელების აზრი. შემდეგი წინადადება „მე შენ ახლა ამას გეუბნები“ გასაგები იქნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი „მოსაუბრემ იცის, ვინ ლაპარაკობს, ვის ელაპარაკება, სად და როდის ლაპარაკობს (და, აგრეთვე, რაც იყო საუბრამდე და რის გამოცაა საუბარი)“ (ახვლედიანი 1972, 120). ნაცვალსახელი შეიძლება დაუკავშირდეს ცნებას, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში ისინი თავისი მნიშვნელობით ნაცვალსახელებს აღარ წარმოადგენს. ახვლედიანს მოჰყავს ასეთი მაგალითი. რუსეთში ვაჭართა წრეში მიღებული იყო ოჯახის უფროსის აღსანიშნად ნაც-

ვალსახელის „თვით, თვითონ“ (cam) გამოყენება. ასეთ შემთხვევაში ნაცვალსახელი სინამდვილეში უკვე არსებითი სახელის ფუნქციას ასრულებს (ახვლედიანი 1972, 120).

სპეციფიკურ ცნებებს გამოხატავს რიცხვითი სახელები. ეს არის მათემატიკური რიცხვების ცნებები, რომლებსაც მხოლოდ ერთი განზომილება, ერთი არსებითი მიმართება აქვს: რიცხვის ცნების მიზანია, გამოაცალკევოს რიცხვი სხვა რიცხვების რიგიდან. ამასთან გასათვალისწინებელია, რომ „სპეციალურ არითმეტიკულ ტექსტებში ხშირად ვხვდებით ასეთ გამოთქმებს: ექვსი უნაშთოდ იყოფა სამზე, თერთმეტი უნაშთოდ არ იყოფა ორზე და სხვა. ამ შემთხვევაში წინადადების წევრთა როლში გამოსული რიცხვითი სახელები „სიტყვა-ცნებანი“ კი აღარ არიან, არამედ გვევლინებიან განსაკუთრებული არითმეტიკული „საგნების“ – რიცხვების – სახელებად“ (ახვლედიანი 1972, 127).

დამხმარე სიტყვები, მიუხედავად იმისა, რომ აბსოლუტურად დამოკიდებულია სრულმნიშვნელობიან სიტყვებზე და არავითარ საგნებს არ ასახელებს, გამოხატავს მიმართებათა ცნებებს, იქნება ეს სივრცითი, დროითი, მიზნის, არსობითი, დათმობითი, შემაერთებელი, მაპირისპირებელი, გამაძლიერებელი, განმსაზღვრელი და სხვ. ამასთან, დამხმარე სიტყვას არ ძალუძს, გახდეს წინადადების წევრი, თუმცა გარკვეულ კონსტრუქციაში დამხმარე სიტყვამ შეიძლება დაკარგოს თავისი თვისებები და სრულმნიშვნელობიანი სიტყვის როლში მოგვევლინოს: „შენი მუდმივი „მაგრამ“ მე არ მომწონს“.

სრულმნიშვნელობიანი სიტყვები ცნებებს გამოხატავს, თუმცა აქაც გასათვალისწინებელია გარკვეული თავისებურება. სიტყვები მორფემებისგან შედგება და რამდენადაც და რადგანაც სწორედ მორფემები გამოხატავს ცნებებს, სიტყვებიც, მათში შემავალი მორფემების ძალით, გამოხატავს ცნებებს.

მორფემებში „მოცემული ცნება გადმოცემულია „წმინდა სახით“, იგი აბსტრაქტირებულია ამ ცნების შესაბამის საგანთა

მრავალფეროვნებისაგან. რაც შეეხება სიტყვას, მასში ხდება ერთგვარი დაკონკრეტება და მიმაგრება ცნებისა მოვლენათა და საგანთა სახელებზე“ (ახვლედიანი 1972, 118). ეს აზრი უფრო მკაფიოდ შემდეგი მაგალითის საფუძველზე შეიძლება წარმოვაჩინოთ. „ძირი თანამედროვე ქართული სიტყვებისა მწვანე, მომწვანო, მწვანილი, გამწვანება, სიმწვანე გასაგებია – მასში არის აზრი, შინაარსი (მწვან-) და არა (წით-), არა (შავ-), არა (თეთრ) და სხვა. მაგრამ ჩვენ აქ საქმე გვაქვს ძირის შინაარსთან, რაც მხოლოდ და მხოლოდ ცნების გამოხატვას წარმოადგენს, არავითარი ურთიერთობა საგნებთან და მათ სახელებთან ძირს მისი „მნიშვნელობით“ არ გააჩნია, მაგრამ როდესაც ვწვდებით ისეთი სიტყვების აზრს, როგორიც არის მწვანე, მწვანილი, მომწვანო, გამწვანება, სიმწვანე და სხვა (მწვან-) ძირის ნივთიერ მნიშვნელობას ემატება სხვა დამატებითი მნიშვნელობანი, რომლებიც მიგვითითებენ ფერზე (მწვანე), განყენებულებაზე (სიმწვანე), აქტიურ ან პასიურ პროცესზე მოქმედებისა (გამწვანება), ოდნობითობაზე (მომწვანო) და სხვა“ (ახვლედიანი 1972, 118). ამრიგად, მორფემაში აბსტრაქტულად მოცემული ცნება „კონკრეტდება“ სახელდებისას ანუ სიტყვად გაფორმებისას. დაკონკრეტება არ უნდა გავიგოთ, თითქოს სიტყვა კონკრეტულ საგანს გამოხატავდეს. დაკონკრეტება უნდა გავიგოთ როგორც ძირი-მორფემის ერთგვარი მორგება ენის სპეციფიკურ სემანტიკურ სივრცესა და გრამატიკულ კატეგორიასთან, რადგან ასე იძენს სიტყვა ენობრივი ნიშნისთვის დამახასიათებელ თვისებებს.

ტრადიციულ ენათმეცნიერებაში ცნებად მიიჩნევა ისეთი სიტყვა, რომელსაც სპეციფიკური მიმართება აკავშირებს ალსანიშნთან და ამასთან „მისი ობიექტის“ არსებით თვისებებს გამოჰყოფს. ენათმეცნიერება მიიჩნევს, რომ თუკი სიტყვა შეიძლება იყოს ცნება, ის ასეთი არის კიდევაც.

ფსიქოლოგიაში სიტყვასა და ცნებას შორის არსებული სხვაობა განსხვავებული კუთხით წარმოჩნდება. ცნება წარმოადგენს ცნებითი აზროვნების საფუძველს. „პრაქტიკულსა და

ხატოვან აზროვნების გარდა, კიდევ არსებობს აზროვნების ფორმა, რომლისთვისაც ისაა დამახასიათებელი, რომ იგი აზრის ან არათვალსაჩინო ცოდნის საშუალებით თვალსაჩინოების ფარგლებს არღვევს და სინამდვილის არაუშუალოდ მოცემულ მხარეებსაც ასახავს. აზროვნების ამ ფორმას „ცნებითი აზროვნება“ ეწოდება“ (უზნაძე 2006, 478). როგორ შეიძლება გავარღვიოთ თვალსაჩინოების ფარგლები და არაუშუალოდ მოცემული მხარეები ვაქციოთ აზროვნების სამიზნედ? უზნაძის პასუხია: „ამ შემთხვევაში სრულიად განსაკუთრებულ როლს მეტყველება ასრულებს. სიტყვაზე უკეთ განყენებული აზრის მოცემულობად გადაქცევა არაფერს არ შეუძლია. საქმე ისაა, რომ სიტყვა თავისთავად ყოველგვარ საკუთარ შინაარსს მოკლებულია: იგი ბგერაა და მეტი არაფერი, ე.ი. წმინდა თვალსაჩინო განცდაა. მაშასადამე, არაფერი გვიშლის ხელს, მის შინაარსად განყენებული აზრი ვაქციოთ და ამით ამ უკანასკნელს ხელშესახები, თვალსაჩინო ობიექტური განსახიერება მივცეთ: სიტყვა განყენებული აზრის ობიექტივაციაა. იგი არათვალსაჩინო განცდის უშუალო მოცემულობად გადაქცევის საშუალებას იძლევა. უიმისოდ, მაშასადამე, განყენებული აზროვნების აქტიური გაშლა შეუძლებელი იქნებოდა“ (უზნაძე 2006, 479).

ცნებაზე ლაპარაკისას არ უნდა შევიქმნათ ისეთი წარმოდგენა, თითქოს თითოეული სიტყვა, ამავდროულად, ცნებაც არის. „სიტყვა მხოლოდ ლოლიკურად, ობიექტურად წარმოდგენს ნამდვილ ცნებას. ფსიქოლოგიურად ე.ი. თითოეული ცალკე ადამიანის ცნობიერების თვალსაზრისით, შესაძლოა, მას ბევრი არაფერი ჰქონდეს საერთო ცნებასთან“ (უზნაძე 2006, 485). უზნაძე მკვეთრად მიჟნავს სიტყვას, რომელიც ცნების ფუნქციონალურ ეკვივალენტს ასრულებს, მაგრამ სუბიექტის ზოგად წარმოდგენას ეფუძნება (მაგალითად, წრე, გააზრებული როგორც მრგვალი ფიგურა ანუ ზოგადი წარმოდგენა წრეზე) და სიტყვას, რომლის გააზრებისას ობიექტის არსებითი ნიშნები გამოიყოფა (წრე, როგორც დახშული ხაზი, რომლის ყველა წერტილიც თანაბრად არის თავის ცენტრს დაშორებული

ლი). „განსხვავება ამ ორ განსაზღვრას შორის დიდია: პირველ შემთხვევაში წრის ერთ-ერთი გრძნობადი თვისება, სახელდობრ, მისი სიმრგვალება ძირითად ნიშნად დასახელებული, მეორე შემთხვევაში ასეთი ნიშნის როლს მისი ნაწილების მიმართება ასრულებს. ეს განსხვავება ძირითადია და იგი არა მარტო ამ კერძო შემთხვევაში გვხვდება, არამედ საზოგადოდაა ცნებისა და ზოგადი წარმოდგენისათვის დამახასიათებელი“ (უზნაძე 2006, 486-487).

განსხვავება ენათმეცნიერისა და ფსიქოლოგის მიდგომას შორის თვალსაჩინოა. ენათმეცნიერის სამიზნე სიტყვაა, მას არ აინტერესებს სიტყვის გამოყენებული სუბიექტი. ენათმეცნიერი მიიჩნევს, რომ რადგან სიტყვას ძალუძს, გამოჰყოს ობიექტის არსებითი თვისება, მაშინ ეს შესაძლებლობა აპრიორი რეალიზებულია. ფსიქოლოგის სამიზნე სუბიექტის ცნობიერებაა. სუბიექტი კი სიტყვის გამოყენებისას შეიძლება სიტყვის ზოგად წარმოდგენას ეფუძნებოდეს და, შესაბამისად, არ იყენებდეს ამ სიტყვას, როგორც ცნებას. „ზოგადი წარმოდგენა იმ ნიშნებს შეიცავს, რომელიც ჯგუფის ყველა ეგზემპლარს აქვს, ე.ი. ზოგად ნიშნებს. ცნებაზე ეს არ ითქმის: ცნება ზოგად ნიშნებს კი არ შეიცავს, არამედ არსებით ნიშნებს, ე.ი. იმ ნიშნებს, რომელიც აუცილებელია და ძირითადი ყველა იმ ობიექტისათვის, რომელსაც ეს ცნება ეხება“ (უზნაძე 2006, 487).

ფსიქოლოგიისათვის მნიშვნელოვანია ამ ნაბიჯის შესწავლა, თუ როგორ გადაიქცევა სიტყვა (ზოგადი წარმოდგენა) ცნებად (არსებითი ნიშნების შემცველი აზრი). უზნაძის აღწერაში სუბიექტი კომუნიკაციის საფუძველზე უფრო და უფრო აზუსტებს სიტყვის მნიშვნელობას, სანამ სუბიექტის ცნობიერებაში სიტყვა ცნებად არ იქცევა. „[სიტყვის] ზოგადი მნიშვნელობის ცოდნა შესაძლებლობას იძლევა, თვითონ ვიხმაროთ ეს სიტყვა და ვნახოთ, რამდენად და როდის იქნება იგი სხვებისათვის გასაგები. იმის მიხედვით, თუ როგორი იქნება – ამ სიტყვის ხმარების სხვადასხვა შემთხვევაში – სხვების რეაქცია, ჩვენ იძულებულნი ვიქნებით, სულ უფრო და უფრო ზუსტი

დაკვირვება ვანარმოთ და, ბოლოსდაბოლოს, სწორედ იმას მივაკელით, რაც ამ სიტყვის ნამდვილ მნიშვნელობაში იგულისხმება“ (უზნაძე 2006, 491-492). სიტყვის ნამდვილი ნდომის მომენტი უზნაძეს განმარტებული აქვს როგორც „აჰა-განცდა“, როდესაც სიტყვა და მისი მნიშვნელობა ერთბაშად ერწყმის ერთმანეთს.

უზნაძის ამ საკმაოდ სქემატურ მოდელში წამოჭრილია ის საკითხი, რომელიც ერთნაირად მნიშვნელოვანია როგორც ენათმეცნიერებისთვის, ასევე ფსიქოლოგიისთვისაც. ეს არის სიტყვისთვის მნიშვნელობის მინიჭების და/ან მნიშვნელობის ცვლილების საკითხი. როგორ განისაზღვრება და როგორ იცვლება სიტყვის მნიშვნელობა?

ვიგოტსკიმ ცნების ჩამოყალიბების პროცესი ასაკობრივ განვითარებას დაუკავშირა. „ჩვენი კვლევის ძირითადი დანახაკვი გენეტიკურ ჭრილში შეიძლება ზოგადი კანონის სახით ჩამოვაყალიბოთ, რომლის მიხედვით, პროცესების განვითარება, რომლებსაც შემდგომ ცნებების ჩამოყალიბებასთან მიეყვართ, ფესვებით ღრმა ბავშვობას სწვდება, მაგრამ მხოლოდ გარდამავალ ასაკში მნიფდება, ყალიბდება და ვითარდება ის ინტელექტუალური ფუნქციები, რომლებიც თავისებური ერთობლიობით ცნებების ჩამოყალიბების ფსიქოლოგიურ საფუძველს ქმნის. მხოლოდ ბავშვის ყმანვილად ქცევის დროს არის შესაძლებელი გაბედული გადასვლა ცნებითი აზროვნების სფეროში“ (Виготский 1934, 114). რომელ ინტელექტუალურ ოპერაციებს, რომელ ფაქტორებს გულისხმობს ვიგოტსკი, რომლებიც განაპირობებს ცნებით აზროვნებაზე გადასვლას? „ეს არ არის ასოციაცია, როგორც ამას ბევრი ავტორი ვარაუდობს, არ არის ყურადღება, როგორც ამას ამტკიცებს მიულერი, არა მსჯელობისა და წარმოდგენის ურთიერთთანამშრომლობა, რაც გამომდინარეობს კ. ბიულერის ცნებების შემუშავების თეორიიდან, ეს არ არის დეტერმინებული ტენდენცია, რომელზეც ახი მიუთითებს, – ყველა ეს მომენტი, ყველა ეს პროცესი მონაწილეობს ცნებების შემუშავებაში, მაგრამ არც ერთი მათგანი

არ არის განმსაზღვრელი და არსებითი მომენტი, რომელიც შეუძლებდა ადეკვატურად აეხსნა აზროვნების ახალი ფორმის წარმოშობა, რომელიც ხარისხობრივად სხვაგვარია და არ დაიყვანება სხვა ელემენტარულ ინტელექტუალურ ოპერაციებამდე" (Выготский 1934, 115).

ცნებითი აზროვნების ჩამოყალიბების პროცესში საკვანძო მნიშვნელობა სიტყვას, ინდივიდის მეტყველებას ენიჭება. „ცნება შეუძლებელია სიტყვების გარეშე. ცნებითი აზროვნება შეუძლებელია სიტყვითი აზროვნების გარეშე (вне речевого мышления)" (Выготский 1934, 116), მაგრამ სანამ სიტყვა ცნებად ჩამოყალიბდება, ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით, ის საკმაოდ გრძელ გზას გაივლის.

ვიგოტსკიმ და მისმა თანამშრომლებმა¹ ცნების ჩამოყალიბების პროცესი ექსპერიმენტული შესწავლის სამიზნედ აქციეს. ახის ექსპერიმენტზე დაყრდნობით მათ შეიმუშავეს ე.წ. „ორმაგი სტიმულირების მეთოდი“. ამ მეთოდის არსი ისაა, რომ ის უმაღლესი ფსიქოლოგიური ფუნქციების შესწავლას სტიმულების ორი განსხვავებული რიგის დახმარებით ცდილობს. პირველ რიგს შეადგენს ის ობიექტები, რომელზეც მიმართულია ცდისპირის აქტივობა (ექსპერიმენტის ფარგლებში ხის ფიგურები), ხოლო მეორე რიგია ვერბალური რიგი, რომელიც არეგულირებს ცდისპირის ქცევას (ფიგურების სახელწოდებები).

ექსპერიმენტი შემდეგნაირად იყო დაგეგმილი. რამდენიმე ნაწილად გაყოფილ დაფაზე განათავსეს 20-დან 30-მდე ხის ფიგურა. ფიგურები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა 1) ფერით (ყვითელი, წითელი, მწვანე, შავი, თეთრი); 2) ფორმით (სამკუთხა პრიზმები, მართკუთხა პარალელოპიპედები, ცილინდრები); 3) სიმაღლით (მაღალი, დაბალი); 4) სიგანით (მსხვილი, წვრილი (თხელი)). თითოეულ ფიგურას ქვედა მხარეზე ეწერა

¹ თავდაპირველად სახაროვთან, ხოლო შემდგომ კოტელოვასა და პაშკოვასთან ერთად.

შესაბამისი სახელწოდება. სახელწოდებებისათვის გამოიყენებოდა „არარსებული“ სიტყვები, მაგალითად, 1) „ბატ“ აღნიშნავდა ყველა დაბალ და წვრილ ფიგურას, ფერისა და ფორმის მიუხედავად; 2) „დეკ“ – წვრილსა და მაღალს; 3) „რეპე“ – მსხვილსა და დაბალს; 4) „მუპ“ – მსხვილსა და მაღალს. ექსპერიმენტატორი იღებდა დაფიდან ერთ-ერთ ფიგურას, მაგალითად, წითელ დაბალ და წვრილ პრიზმას და უკითხავდა ან აკითხებდა ბავშვს ამ ფიგურის სახელწოდებას – „ბატ“. ექსპერიმენტატორი უხსნიდა ბავშვს, რომ დაფაზე განთავსებულია სათამაშოები ერთ-ერთი უცხო ქვეყნიდან და სწორედ ამ ქვეყნის ენაზე ზოგიერთ სათამაშოს ეწოდება „ბატ“. ბავშვს სთხოვდნენ, ეპოვა მოცემულ ფიგურებს შორის სხვა სათამაშოები იგივე სახელწოდებით („ბატ“) და ისინი საგანგებოდ გამოყოფილ ველზე დაეჯგუფებინა. მას შემდეგ, რაც ბავშვი გამოარჩევდა ფიგურების გარკვეულ ჯგუფს, მაგალითად, ყველა პრიზმას, ექსპერიმენტატორი არადაჯგუფებული ფიგურებიდან „უხსნიდა“ ბავშვს კიდევ ერთ ფიგურას წარწერით „ბატ“, მაგალითად, წითელ დაბალ და წვრილ ცილინდრს და ხელახლა სთხოვდა ყველა „ბატ“-სათამაშოს პოვნას, უკვე ცნობილი ორი სათამაშოს საფუძველზე. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ბავშვის წინაშე ამოცანა დასმული იყო ექსპერიმენტის დაწყების პირველი მომენტიდან, ხოლო დამხმარე საშუალებათა რაოდენობა ნელ-ნელა იზრდებოდა, რასაც ხელი უნდა შეეწყოს სახელწოდების არსებითი მომენტების გაცნობიერებისათვის. ექსპერიმენტი გრძელდებოდა იქამდე, სანამ ბავშვი არ შეარჩევდა ყველა დაბალ და წვრილ ფიგურას და სანამ მართებულად არ განსაზღვრავდა სიტყვის „ბატ“ მნიშვნელობას (Выготский, Сахаров 2008). ექსპერიმენტი ჩატარდა სხვადასხვა ასაკის ბავშვებს და ასევე მენტალური დარღვევების მქონე ცდისპირებს.

ექსპერიმენტებმა აჩვენა, რომ ცნების ჩამოყალიბების პროცესი სამ განსხვავებულ საფეხურად შეიძლება დაიყოს: 1) სინკრეტიზმის, 2) კომპლექსების შექმნისა და 3) ცნების ჩამოყალიბების საფეხურები.

პირველი საფეხურის ფარგლებში განმსაზღვრელ როლს ბავშვის სინკრეტული აღქმა ასრულებს, როდესაც ბავშვი მიდრეკილია, შთაბეჭდილებებით განმტკიცებული ხატი მიიჩნის ფიგურათა შორის არსებულ ობიექტურ კავშირად. ფიგურების კლასიფიკაციის შემთხვევაში, ეს ხშირად ვლინდება ობიექტების მხედველობით-სივრცული კავშირების მიხედვით დაჯგუფებაში. სწორედ ამიტომ ფიგურების დაჯგუფება ნივთების მოუნესრიგებელ გროვას ჰგავს, რადგან მოიცავს ყველა იმ ფიგურას, რომლებიც ერთმანეთთან ბავშვის წარმოსახვამ გააერთიანა. სიტყვის მნიშვნელობა არ არის გამოკვეთილი და ასეთი დაჯგუფებები ძალიან არასტაბილურია, რადგან სრულად დამოკიდებულია ბავშვის სუბიექტურ წარმოდგენებზე.

მეორე საფეხურის (კომპლექსები) შემთხვევაში დაჯგუფება ბავშვის სუბიექტურ წარმოდგენებზე ნაკლებად არის დამოკიდებული და უფრო მეტად ითვალისწინებს ფიგურებს შორის ობიექტურად არსებულ მსგავსებებს. ეს საფეხური ვიგოტსკიმ ოჯახის გვარებს შეადარა, როდესაც განსხვავებული პიროვნებები ერთი გვარის „ქვეშ“ ერთიანდება. კომპლექსების შექმნის საფეხურისთვის არსებითი ისაა, რომ დაჯგუფება და კლასიფიკაცია დამოკიდებულია არა ლოგიკასა და აბსტრაქტირებაზე, არამედ ობიექტებს შორის არსებულ თვალსაჩინო კონკრეტულ და ფაქტობრივ კავშირებზე. ნებისმიერი მახასიათებელი შეიძლება გამოდგეს როგორც ფიგურათა ერთ ჯგუფში გაერთიანების მიზეზი.

კომპლექსების შექმნა რამდენიმე ქვესაფეხურს აერთიანებს. ვიგოტსკიმ ხუთი ასეთი ქვესაფეხური გამოყო: 1) ასოციაციური კომპლექსი, როდესაც განსხვავებული ობიექტები „ამოსავალ“ მოდელს სხვადასხვა თვისებით უკავშირდება; სამოდელო ფიგურა ერთგვარ ბირთვს წარმოადგენს, რომლის გარშემო ჯგუფდება განსხვავებული ფიგურები. თუ სამოდელო ფიგურაა წითელი დაბალი პრიზმა, მან ერთდროულად შეიძლება „შემოიკრიბოს“ სხვა ფორმის წითელი ფიგურა, სხვა ფერის პრიზმა, იგივე ზომის, მაგრამ განსხვავებული ფერისა

და ფორმის ფიგურა და ა.შ. 2) კოლექციები, როდესაც განსხვავებული ობიექტები „ნაკლული“ ნიშნებით არის გაერთიანებული, ანუ ბავშვი აგროვებს სხვადასხვა ფორმის, ფერის, ზომის ფიგურებს, რომ შეავსოს „ლაკუნები“. აღსანიშნავია, რომ კოლექციებს ხშირად აწყდება ბავშვი ადრეულ ასაკშივე, ასეთ კოლექციებად შეიძლება მივიჩნიოთ: ჩანგალი-კოვზი-თეფში, ან ტანსაცმლის შემთხვევაში: მაისური-შარვალი-წინდა და ა.შ. 3) ჯაჭვური კომპლექსი, როდესაც ობიექტები წყვილი თვისებების წყალობით უკავშირდება ერთმანეთს, მაგალითად: წითელი პრიზმა უკავშირდება ყვითელ პრიზმას, ყვითელი პრიზმა ყვითელ ცილინდრს, ყვითელი ცილინდრი შავ ცილინდს და ა.შ. ასეთ დროს „ამოსავალი“ მოდელი ჯაჭვური რეაქციის კატალიზატორად შეიძლება წარმოვიდგინოთ. 4) დიფუზური კომპლექსი, როდესაც ობიექტები დაკავშირებულია არა იდენტობის, არამედ მსგავსების საფუძველზე; ასეთ დროს ტრაპეციამ შეიძლება „შეიერთოს“ სამკუთხედი; 5) ფსევდოცნებები. ეს უკანასკნელი ქვესაფეხური განსაკუთრებით საინტერესოა, რადგან ის, ამავდროულად, ნამდვილი ცნებებისკენ გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს. „თუკი ყურადღებით დავაკვირდებით კომპლექსური აზროვნების განვითარების ამ უკანასკნელ საფეხურს, მაშინ შევამჩნევთ, რომ ჩვენ წინაშეა კონკრეტული ობიექტების კომპლექსური გაერთიანება, რომელიც ფენოტიპურად, ე.ი. თავისი გარეგანი ფორმით, გარეგანი თვისებების ერთობლიობით, სრულად ემთხვევა ცნებას, მაგრამ თავისი გენეტიკური ბუნებით, წარმოშობისა და განვითარების პირობებით, კაუზალურ-დინამიური კავშირებით, რომლებიც მას საფუძველად უდევს, ის სრულებითაც არ არის ცნება. გარეგნულად ჩვენ წინაშეა ცნება, ხოლო შიდა მხრიდან – კომპლექსი. სწორედ ამიტომ ვუწოდებთ ჩვენ მას ფსევდოცნებას“ (Выготский 1934, 129).

ბავშვმა შეიძლება მოცემული ნიმუშის, ვთქვათ, ყვითელი სამკუთხედის მიხედვით შეარჩიოს და დააჯგუფოს ყველა სამკუთხედი, ფერისა და ზომის განურჩევლად. ასეთი დაჯგუფება

სრულად შეესაბამება სამკუთხედის ცნებას, მის, ასე ვთქვათ, იდეას. თუმცა, როგორც ვიგოტსკის ექსპერიმენტებმა აჩვენა, ბავშვმა ეს ფიგურები კონკრეტული, თვალსაჩინო თვისებების გამო დააჯგუფა და არა იმიტომ, რომ მან სამკუთხედების იდეა გაითვალისწინა (Выготский 1934, 130). მართლაც, სკოლამდელი ასაკის ბავშვები (5 წლის), როგორც წესი, მართებულად გამოარჩევენ მარტივ გეომეტრიულ ფიგურებს, თუნდაც იგივე სამკუთხედებს და მართებულად ასახელებენ მათ. თუმცა დაჯგუფების მიზეზებს თუ გამოვიკითხავთ, ბავშვი დიდი ალბათობით გვიპასუხებს: „რადგან ისინი ერთნაირები არიან, მსგავსები არიან და სხვ“. ბავშვი ჯერ არ არის მომნიშვნელოვანი, რომ გვიპასუხოს: სამკუთხედს სამი კუთხე აქვს და სამი გვერდი და არა, ვთქვათ, ოთხი; ანუ ფსევდოცნებას საფუძვლად უდევს თვალსაჩინო წარმოდგენის განზოგადება და არა სტრუქტურირებული ცოდნა, არა აბსტრაქტული მიმართებების გააზრება. სწორედ ამიტომ ბავშვები, როდესაც მათ მათთვის კარგად ნაცნობი ობიექტების აღწერას სთხოვენ, პასუხისას ხშირად ფუნქციურ, თვალსაჩინო მომენტებს გამოყოფენ. „მანქანა არის ის, რითიც მივყავარ სკოლაში“ და ა.შ.

ფსევდოცნებების ჩამოყალიბების უნარი ბავშვის განვითარების მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენს და შესაძლებელია გარკვეული პარალელების გავლენა პიაჟეს განვითარების სტადიებთან (წინასაოპერაციო სტადიიდან კონკრეტული ოპერაციების სტადიებზე გადასვლაზე), რომლის დროსაც ბავშვი ობიექტების არსებით თვისებებს ეუფლება (წყლის მოცულობის უცვლელობის ცნობილი მაგალითი).

ფსევდოცნებების როლი ძალიან დიდია. ამ კუთხით ვიგოტსკი უზნაძეს იმონებს (Выготский 1934, 134) და მიიჩნევს, რომ ფსევდოცნებები არა მხოლოდ ცნებითი აზროვნების ჩამოყალიბების წინაპირობას წარმოადგენს, არამედ ბავშვისა და ზრდასრულის წარმატებული კომუნიკაციის საფუძველსაც. ფსევდოცნება წარმოადგენს რა ცნების ფუნქციონალურ ეკვივალენტს, ერთნაირად გასაგებია ბავშვისთვისაც და ზრდასრულ-

ლისთვისაც, თუმცა ისინი ერთი და იმავე სიტყვას განსხვავებული კუთხით გაიზარებენ. „კომპლექსებით მოაზროვნე ბავშვსა და ცნებებით მოაზროვნე ზრდასრულს ესმით ერთმენტის და ამყარებენ ზეპირ ურთიერთობას ერთმენტთან, რადგან მათი აზროვნება კომპლექს-ცნებებში ფაქტობრივად ერთმანეთს ემთხვევა“ (Выготский 1934, 133). არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქოს ფსევდოცნებები ასაკთან ერთად უკვალოდ ქრება. ისინი განაგრძობენ „ჭეშმარიტ“ ცნებებთან თანაარსებობას. ყოველდღიურ მეტყველებაში ჩვენ ხშირად სწორედ ფსევდოცნებებს ვიყენებთ, ისეთ სიტყვებს, რომელთა მნიშვნელობაც გრძნობად წარმოდგენებზეა დაფუძნებული და არა არსებითი მიმართებების გააზრებაზე.

ცნებების ჩამოყალიბების პროცესში ვიგოტსკი განასხვავებს ე.წ. ყოფით (ყოველდღიურ) ცნებას (Житейское понятие, ვიგოტსკი ხანდახან იყენებს ასევე ტერმინს „სპონტანური ცნება“) და მეცნიერულ ცნებას (Научное понятие).

ყოფითი ცნებები ყალიბდება სპეციალური, სისტემური სწავლების გარეშე, ამა თუ იმ ცოდნის დაუფლებასთან ერთად. ხშირი ინტერაქციის პირობებში ნელ-ნელა იკვეთება სიტყვის არსებითი (და არაარსებითი) თვისებები. ეს პროცესი უზნაძის მიერ ცნების ჩამოყალიბების ზემოაღწერილ პროცესს ჰგავს, რომელშიც ინტერაქციას გადამწყვეტი როლი ეკისრება. ყოფითი ცნებები ვითარდება „ქვემოდან ზემოთ“ (ობიექტის წარმოსახვიდან მისი „იდეის“ გაცნობიერებამდე), საგნებსა თუ მოვლენებთან უშუალო კონტაქტისა და მათი განხილვის პროცესის კვალდაკვალ, ანუ ჯერ „ვანყდებით“ კონკრეტულ ობიექტს და შემდეგ, დროთა განმავლობაში, ხშირად გაუცნობიერებლად, ვაზუსტებთ ამ ობიექტის აღმნიშვნელი სიტყვის მნიშვნელობას. შეიძლება სხვაგვარადაც ვთქვათ: ბავშვს წარმოუდგენია ობიექტი, მაგრამ თავდაპირველად ვერ აცნობიერებს ამ ობიექტის „იდეას“ და მხოლოდ ნელ-ნელა, კომუნიკაციის ფარგლებში გამდიდრებული ცოდნით გარდაქმნის ამ სიტყვას ცნებად.

მეცნიერული ცნებები საპირისპირო გზას გაივლის. ისინი „ზემოდან ქვემოთ“ ყალიბდება, როდესაც ჯერ მოიცემა სიტყვა-ცნება და მისი განმარტება და მხოლოდ ამის შემდეგ უკავშირდება ის შესაბამის მოვლენას თუ ობიექტს. ასეთ შემთხვევაში, საკვანძო მნიშვნელობა სწავლების პროცესს აკისრია, პირველ რიგში კი, ცხადია, სასკოლო განათლებას.¹ სწავლების პირველივე საფეხურიდან ბავშვი ჯერ ლოგიკურ მიმართებებს ადგენს და მხოლოდ ამის შემდეგ უკავშირებს მათ კონკრეტულ ობიექტს. ბავშვი ჯერ სწავლობს ტოლგვერდა სამკუთხედის ცნებას, ამგვარი სამკუთხედის „იდეას“ და მხოლოდ ამის შემდეგ არგებს ამ ცნებას შესაბამის ობიექტებს.

ვიგოტსკის თანამშრომელი, შიფი, რომლის ნიგნის ნინა-სიტყვაობაც ვიგოტსკის ეკუთვნის, წერს მეცნიერულ და ყოფით ცნებებს შორის არსებულ სხვაობაზე. „[სპონტანური ცნებების] განვითარების ძირითად მახასიათებლად და წყაროდ მივიჩნევთ ფართო სოციალურ ფენასთან ურთიერთობას და სისტემურობის ნაკლებობას ცოდნის შექენის პროცესში. [...] მეცნიერული ცნებები გათავისდება და ვითარდება მასწავლებლის ხელმძღვანელობითა და დახმარებით და ცოდნა ბავშვებს მიეწოდებათ გარკვეული სისტემით“. (შიფ 1935, 38-39). სხვა ადგილას შიფი წერს: „ზოგიერთი ცნება ჩნდება მხოლოდ სკოლაში, სწავლების პროცესში. მათ წყაროს არ წარმოადგენს ბავშვის პირადი გამოცდილება – ისინი თავის არსებობას სიტყვით, განსაზღვრებით იწყებს“ (შიფ 1935, 90).

შიფი მოწმობს, რომ სასკოლო განათლების როლი უაღრესად მაღალია არა მხოლოდ უშუალოდ ცნებების ჩამოყალიბების პროცესში, არამედ ასევე ცნებითი მიმართებების (მაგალითად, მიზეზ-შედეგობრივი, მაპირისპირებელი) განვითარებისთვისაც, რომლებიც გამოიხატება ისეთი დამხმარე სიტყვებით, როგორიცაა: „იმიტომ, რომ“, „თუმცა“. მეორე და მეოთხე კლა-

¹ ცხადია, დასწავლის პროცესი სკოლამდელ ასაკშიც დგინდება.

სელებს¹ შორის დგინდება პრინციპულად დიდი განსხვავება როგორც ყოფითი, ასევე მეცნიერული ცნებების² და ასევე სინტაქსური მაერთებლების მართებული გამოყენების კუთხით. შედეგები საყურადღებოა რამდენიმე მიმართულებით: მეორეკლასელებს უფრო უადვილდებოდათ ყოფითი ცნებებით ოპერირება და უჭირდათ მეცნიერული ცნებების თავისუფალი გამოყენება და ლოგიკურ კონსტრუქციებში ჩართვა. მეცნიერული ცნებების გამოყენება ძირითადად მექანიკურ დაზეპირებას მოიცავს და მოკლებულია „გააზრებულობას“. ორი წლის შემდგომ ეს სხვაობა თანაბრდება, რაც მეცნიერული ცნებების აქტიური და ხშირი გამოყენებითაც აიხსნება. თანაც გასათვალისწინებელია, რომ მოსწავლე ახერხებს ერთ სფეროში ათვისებული ცნებითი აზროვნების მოდელი, აზროვნების ფორმა, გადაიტანოს სხვა სფეროზეც, მათ შორის ისეთზეც, რომელიც არ გამხდარა სპეციალური სწავლების სამიზნე (Ших 1935, 50). ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი მომენტი, ერთ სფეროში ცნებებით ოპერირების პრაქტიკა გავლენას ახდენს სხვა სიტყვების გააზრებაზეც, ხელს უწყობს რა არსებითი თვისებების გამოცალკევების უნარის განვითარებას.

სასკოლო განათლების ფარგლებში მიღებული სიტყვის მნიშვნელობის ცვალებადობა რეალობის აღქმის შეცვლასაც ნიშნავს, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, სწავლების შედეგად იცვლება რეალობის აღქმის სისტემა, რადგან ცნებების ჩამოყალიბება რეალობის გარკვეული მონაკვეთის განზოგადებასა და მასში არსებითი კავშირების აღმოჩენას ნიშნავს³.

¹ ექსპერიმენტი ადრეულ 30-იან წლებში ჩატარდა, როდესაც მეორე კლასის მოსწავლეთა ასაკი 9-10 წელს შორის მერყეობდა.

² ექსპერიმენტების ფარგლებში მოწმდებოდა საზოგადოებრივი მეცნიერებების პროგრამით გათვალისწინებული ცნებების ცოდნა.

³ შესაბამიად, სიტყვის ცნებად ჩამოყალიბების პროცესი მჭიდროდ არის გადაჯაჭვული აზროვნების განვითარების პროცესთანაც. ვიგოტსკისთან სიტყვა, უფრო ზუსტად კი, სიტყვის მნიშ-

ვნელობა არის ის ერთეული, რომელიც აერთიანებს აზროვნებასა და მეტყველებას. სიტყვა წარმოუდგენელია მნიშვნელობის გარეშე, რადგან მნიშვნელობა არის სიტყვის კონსტიტუციური თვისება, ხოლო მნიშვნელობა წარმოუდგენელია განზოგადების გარეშე. განზოგადების პროცესის უმაღლეს ნერტილს კი ცნება წარმოადგენს. „განზოგადება და სიტყვის მნიშვნელობა არსობრივად სინონიმებია. ყოველი განზოგადება კი, ცნების ყოველი ჩამოყალიბება არის აზროვნების ყველაზე სპეციფიკური, ყველაზე ჭეშმარიტი, ყველაზე უეჭველი აქტი. შესაბამისად, ჩვენ გვაქვს უფლება, განვიხილოთ სიტყვის მნიშვნელობა, როგორც აზროვნების ფენომენი“ (Быковтский 1934, 262).

მეტყველების ფარგლებში ვიგოტსკი ორ დონეს განასხვავებს: მეტყველების შინაგან, აზრობრივ, სემანტიკურ პლანსა და მეტყველების გარეგან, ფიზიკურ პლანს. ასაკთან ერთად ბავშვის მეტყველება უფრო და უფრო „დანანევრებული“ ხდება, ერთსიტყვიანი ფრაზებიდან, ე.წ. ჰოლოფრაზებიდან ბავშვი თანმიმდევრობით გადადის ორსიტყვიან გამონათქვამებზე, შემდეგ მარტივ წინადადებებზე და ბოლოს რთულ წინადადებებზე. ეს განვითარება მეტყველების შინაგან და გარეგან ფორმებზე აისახება, თუმცა მათი ცვლილებების ვექტორები საპირისპიროა. „ამრიგად, თუკი მოვიცავთ მეტყველების სემანტიკური და ფიზიკური მხარეების დაწყებით და საბოლოო მომენტებს, იოლად დავრწმუნდებით, რომ მათი განვითარება ურთიერთსაპირისპირო მიმართულებით მიდის. მეტყველების აზრობრივი მხარე ვითარდება მთელიდან ნაწილისკენ, წინადადებიდან სიტყვებისკენ, ხოლო მეტყველების გარეგანი მხარე – ნაწილიდან მთელისაკენ, სიტყვიდან წინადადებისკენ“ (Быковтский 1934, 270). მართლაც, თუკი ამ პროცესს დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ ჰოლოფრაზებში მოცემული მნიშვნელობა მოგვიანებით „ნაწილდება“ გავრცობილი წინადადებების ცალკეულ სიტყვებზე. ამიტომ ვიგოტსკი წერს, რომ სემანტიკური მხარე მთელიდან ნაწილისკენ ვითარდება. ფიზიკური მხარე კი ჯერ მხოლოდ ერთ სიტყვას (ნაწილს) იყენებს და შემდეგ გადადის უფრო მაღალ ლინგვისტურ ერთეულზე – წინადადებაზე, ანუ მთელზე.

მეტყველების განვითარების ეს პროცესი აზროვნების პროცესში მიმდინარე ხარისხობრივ ცვლილებებსაც ასახავს. ბავშვის სანყისი აზრი ბუნდოვანია, მთლიანია, უფრო უკეთ მთლიანობითა, მისი დანანევრება ძნელია, სწორედ ამიტომ გამოხატავს ის

ცნებითი აზროვნების ჩამოყალიბების ზემოაღწერილ მოდელში სიტყვის მნიშვნელობა არ არის სტატიკური ოდენობა, არამედ წარმოდგენილია როგორც დინამიური და ცვალებადი ფენომენი. „სიტყვის მნიშვნელობა კონსტანტური არაა. ის იცვლება ბავშვის განვითარებასთან ერთად. ის იცვლება ასევე აზრის ფუნქციონირების სხვადასხვაგვარი ხერხების დროსაც. [...] მისი ბუნება ვლინდება, პირველ რიგში, განზოგადებისას, რომელიც მოცემულია როგორც ძირითადი და ცენტრალური მომენტი ნებისმიერ სიტყვაში, რადგან ნებისმიერი სიტყვა უკვე განზოგადებს“ (Быковтский 1934, 268). სიტყვისა და ცნების ურთიერთმიმართების კუთხით მნიშვნელოვანია ასევე ის დაკვირვება, რომ მეცნიერული ცნებების ათვისება გავლენას ახდენს ზოგადად აზროვნებაზე და მათ შორის ყოფითი ცნებების გააზრებაზეც. ვიგოტსკი ერთგან აღნიშნავს, რომ ბავშვს უფრო უადვილდება არქიმედეს კანონის განმარტება, ვიდრე სიტყვა „ძმის“ განსაზღვრა. ასაკთან ერთად და, მათ შორის, იმიტომ, რომ ინდივიდი „ეჩვევა“ ცნებებით ოპერირებას, მას უვითარდება უნარი, ყოფით ცნებებში გამოყოს არსებითი ნიშნები. ალბათ, შეიძლება ითქვას, რომ რადგან ბავშვმა უკვე იცის არქიმედეს კანონის განმარტება, ის მომავალში შეძლებს სიტყვა „ძმის“ არსებითი განსაზღვრების შემუშავებას. სწორედ ეს ზემოაღწერილი საკითხი მნიშვნელოვანი გვეჩვენება ენათმეცნიერებისთვისაც.

კოგნიტურ ლინგვისტიკასა და პრაგმატიკაში სიტყვის (ან წინადადების) მნიშვნელობის განსაზღვრისას ხშირად მიმართა-

მას ერთი სიტყვით. განვითარებასთან ერთად აზრი უფრო დიფერენცირებული ხდება, ისევე, როგორც მეტყველება. თუმცა, ვიგოტსკი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მეტყველება არ არის მზა აზრის გამოსახატი იარაღი. აზრი, რომელიც წინადადებად გარდაიქმნება, იცვლება, სახეს იცვლის. (Быковтский 1934, 270-271). ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი საკითხი ცალკე დეტალურ განხილვას მოითხოვს და პირდაპირ ეხმიანება ენისა და აზროვნების ურთიერთკავშირის საკითხს.

ვენ ე.წ. სამდონიან მოდელს. პირველი დონე არის კონტექსტისგან დამოუკიდებელი, გრამატიკული კატეგორიებით განპირობებული მნიშვნელობა, დაახლოებით ისეთი, როგორსაც განმარტებით ლექსიკონებში ვხვდებით, ე.წ. ლექსემური მნიშვნელობა. წინადადების შემთხვევაში ეს არის წინადადებაში შემავალი სიტყვების მნიშვნელობათა ჯამი. მეორე დონეზე სიტყვის/წინადადების მნიშვნელობა დამოკიდებულია კონტექსტზე. კონტექსტით განპირობებული ფაქტორები გავლენას ახდენს ლექსიკურ მნიშვნელობაზე და ერთგვარად ცვლის ან ამდიდრებს მას. ასეთ დროს, მნიშვნელობის მართებული აღქმა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რამდენად ერთნაირად ესმით კომუნიკაციაში ჩართულ მხარეებს მოცემული სიტუაცია. მესამე დონე მოიცავს მთქმელისა და მსმენელის ინტენციებს, მათ განზრახვებსა და სურვილებს, თუ რა მიზნით წარიმართება ინტერაქცია. ეს მოდელი იძლევა ინტერაქციის თითოეული გამონათქვამის მართებული ინტერპრეტაციის საშუალებას. მაგალითისათვის ავიღოთ ასეთი წინადადება: „ეს მასალა ძალიან მტკიცეა.“ პირველი დონის ინტერპრეტაცია მოცემული წინადადების პერიფრაზი იქნება. ასევე ცხადია, ეს გამონათქვამი მრავალ კონტექსტში შეიძლება შეგვხდეს. (1) ჩვენ გვინდა ამ მასალით მტკიცე კონსტრუქციის აშენება. (2) ჩვენ გვინდა უკვე აშენებული კონსტრუქცია დავარღვიოთ, ვთქვათ, ჩავაჭედოთ ლურსმანი. ასეთ შემთხვევაში ერთსა და იგივე გამონათქვამს ორი საპირისპირო აზრი ექნება. პირველ შემთხვევაში, ამ გამონათქვამის აზრია, რომ სწორედ ამ მასალის გამოყენებაა უპრიანი შესაბამისი კონსტრუქციის ასაშენებლად. მეორე შემთხვევაში, რომ მასალის დარღვევა შეუძლებელია ან ძნელია. მესამე დონის ანალიზი გვკარნახობს, (1) რომ, თუ მთქმელი არის ამ მასალის გამყიდველი, მაშინ მისი ინტენცია იქნება მყიდველის დარწმუნება ან მისთვის სასარგებლო რჩევის მიცემა. მეორე შემთხვევაში კი, იგივე წინადადება შეიძლება გაფრთხილება იყოს, რადგან მთქმელი მიიჩნევს, რომ არსებული იარაღებით ლურსმნის ჩაჭედება შეუძლებელია.

კომპეტენტურ მოლაპარაკედ მიიჩნევა ის, ვინც სამივე დონის ინფორმაციას ადეკვატურად აღიქვამს. ბავშვის ენობრივი განვითარება მეტ-ნაკლები თანმიმდევრულობით ამ სამი დონის ათვისებას გულისხმობს. ხშირად ამბობენ, რომ ბავშვები „ნაიფური“ მოლაპარაკეები არიან, ალბათ, იმიტომ, რომ მათ უფროსების გამონათქვამები პირდაპირი მნიშვნელობით ესმით. დედის ნათქვამი „ხელი მომწყდა“ ბავშვმა შეიძლება პირდაპირი მნიშვნელობით აღიქვას, ძირს დაიწყოს ხელის ძებნა და იკითხოს: „აბა, სად არის ხელი?“ დროთა განმავლობაში ისინი დამატებით ცოდნასაც იღებენ, რაც მათ მეორე და მესამე დონის მართებულ ინტერპრეტაციაში ეხმარებათ.

ამ მხრივ საყურადღებოა უცხოური ენების სწავლების პრაქტიკის გათვალისწინებაც. ხშირად სიტყვების უშუალო მნიშვნელობისა და გრამატიკის ცოდნა არ არის საკმარისი წარმატებული კომუნიკაციისათვის, ანუ მხოლოდ პირველი დონის „ცოდნა“ არ იძლევა წინადადებების მართებული ინტერპრეტაციის შესაძლებლობას. ბევრი რამ დამოკიდებულია ჩვენ ზოგად ცოდნაზე, ე.წ. კონცეპტებისა თუ სცენარების ცოდნაზე, მხარეთმცოდნეობითი ასპექტების გათვალისწინებაზე, სამყაროს ცოდნაზე და ა.შ. ყველა ამგვარ „ცოდნას“ სიიოლისთვის ზოგად სახელს „კონტექსტუალურ ცოდნას“ ვუწოდებთ. განვიხილოთ შემდეგი წინადადებები:

- (1) „გუშინ ელენიკოს ნახატებს ვათვალიერებდი“.
- (2) „გუშინ ელენიკოს სურათებს ვათვალიერებდი“.
- (3) „გუშინ მუზეუმში/სამხატვრო გალერეაში ნახატების წინ მთელი დღე გავატარე“.
- (4) „გუშინ ელენიკოს ნახატი სამზარეულოს კედელზე ჩამოვკიდე“.

პირველ, ისევე, როგორც მეოთხე წინადადებაში, საფიქრებელია, რომ ბავშვის მარტივ ნახატებთან გვეკონდეს საქმე. მეორე შემთხვევაში გაუგებარია, ელენიკოს მიერ დახატულ სურათებს ვათვალიერებდით თუ მის მიერ გადაღებულ ფოტოსურათებს.

თებს თუ ისეთ ფოტოსურათებს, რომლებზეც ელენიკოა გადაღებული. მესამე შემთხვევაში თვალწინ არა ბავშვის ნახატი, არამედ აღიარებული მხატვრის ტილოები წარმოგვიდგება.

რამდენად შეიცვლება ჩვენი ინტერპრეტაციები, თუკი ვიცით, რომ პირველ და მეოთხე წინადადებას, ელენე ახვლედიანის დედა წარმოთქვამს? შეიცვლება ჩვენი ინტერპრეტაცია, თუკი ვიცით, რომ მეორე წინადადება XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ითქვა, ხოლო მესამე წინადადება აღწერს აქციას „დანყებითი კლასების მოსწავლეების შემოქმედება“? როგორ გავიგებთ შემდეგ წინადადებას: „ვაჰ, ეს რა სურათი დაიხატა!“ ასეთ შემთხვევაში მხატვარს აქებენ თუ არსებულ ვითარებას აფასებენ, როგორც უჩვეულო, არაორდინარულ სიტუაციას? ტრივიალურია, მაგრამ გამონათქვამის მნიშვნელობის გააზრება ხანდახან არაღინგვისტურ ფაქტორებზეა დამოკიდებული.

ასევე გასათვალისწინებელია, რომ კონტექსტის ცოდნა დიდ გავლენას ახდენს არა მხოლოდ ნათქვამის გაგებაზე, რეცეფციაზე, არამედ ასევე პროდუცირებაზე, სათანადო გამონათქვამის შერჩევაზე. თუკი კარგად დავაკვირდებით, შევნიშნავთ, რომ მოლაპარაკე გამონათქვამის შერჩევაში „თავისუფალი“ არაა. მისი თავისუფლება შეზღუდულია სიტყვის შინაგანი თვისებებით. ასეთი „შეზღუდვები“, ჩვენი აზრით, ყველაზე მკაფიოდ მყარ შესიტყვებებში, იდიომატურ გამონათქვამებსა და მხატვრულ შემოქმედებაში ჩანს.

ყველამ ვიცით, თუ რას ნიშნავს შესიტყვება „დოქის ყელი“. ასევე კარგად გვესმის, თუ რას ნიშნავს „ბოთლის ყელი“, „სკამის ზურგი“, „მაგიდის ფეხი“ და ა.შ. აღნიშნული ტიპის სიტყვათშეთანხმებების ფუნქცია არის სახელდება, ისინი გარკვეულ ობიექტს აღნიშნავს და მეტყველებაში, ფაქტობრივად, ერთი ლექსემის როლს ასრულებს. ასევე სავარაუდოა, რომ ენაში ჯერ არსებობდა სიტყვები „დოქი“ და „ყელი“ და შემდეგ გაერთიანდა ერთ მტკიცე ფორმად. ცხადია, რომ მნიშვნელობების ასეთ შერწყმას საფუძვლად უდევს გრძნობადი წარმოდგენები. ვიგოტსკი მსგავს მოვლენებს კომპლექსური აზროვნების გა-

მოვლინებად მიიჩნევს (Выготский 1934, 145). ნანილობრივ იგივე ითქმის იდიომების უმრავლესობაზეც. იდიომა გვეხმის, როგორც „შესიტყვების ფორმის მქონე დაუშლელი ლექსიკური ერთეული, რომლის მნიშვნელობა არ გამომდინარეობს კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამიდან“ (ონიანი 1966, 7), მაგალითად „ტანის აყრა“, „ჩაიღურის წყალი დალია“, „კუდით ქვა ასროლინა“ და სხვ. იდიომის თავისებურებაა, რომ მისი შემადგენელი ელემენტები შეიძლება ასევე შეგვხვდეს როგორც თავისუფალი შესიტყვება. ფრაზა „კოვზი ნაცარში ჩაუვარდა“, შეიძლება იდიომა იყოს, მაგრამ ასევე შესაძლებელია პირდაპირი მნიშვნელობითაც იყოს ნათქვამი.

რიგ შემთხვევაში ჩვენ ვიცით იდიომების წარმოშობა, იქნება ეს რელიგიური, ლიტერატურული თუ ისტორიულ-მითოლოგიური სახის იდიომები, როგორიცაა, მაგალითად, „მამა აბრამის ბატკანი“, „ადამის ხნის“, „მარილი ქვეყნისა“, „აქილევსის ქუსლი“ და ა.შ. ზოგი იდიომა კვლავაც გრძნობადი წარმოდგენებით არის შეპირობებული, მაგალითად, „პირში ბურთის ჩაჩრა“, „ერთ ტაფაში წვა“ და ა.შ. მაგრამ არსებობს ისეთი იდიომებიც, რომელიც ძნელად დაიყვანება კომპლექსურ აზროვნებამდე.

„გაღმა გასვლა“ – გარდაცვალების მნიშვნელობით – პრინციპულად გამოხატავს „გაღმა გასვლის“ არსებით თვისებას, გადაკვეთოს გარკვეული საზღვარი, დაბრკოლება, დატოვოს „ჩვენი“ ნაპირი და გადავიდეს „სხვა“ ნაპირზე. იდიომა „ნერტილის დასმაც“ გრძნობად წარმოდგენას არ ემყარება. ასეთი იდიომების წარმოშობა უფრო ცნებითი აზროვნების შედეგი უნდა იყოს და ასევე ცხადია, რომ მათი მართებული გაგებაც მოითხოვს ცნებით აზროვნებას.

სუბიექტმა ისეთი გამონათქვამი უნდა შეარჩიოს, რომ ის გასაგები იყოს კომუნიკაციის პარტნიორისათვის.¹ ცხადია, ხშირად ვამბობთ ერთს და ვგულისხმობთ მეორეს, მაგრამ ეს

¹ სუბიექტს ამოძრავებს მიზანი, რომ მისი გამონათქვამი მართებულიად უნდა იქნას გაგებული. ეს არის ჩვენი ამოსავალი და აუცილებელი დაშვება.

მეორე გაუგებარი დარჩება, თუკი არ არის ნათქვამში ისეთი რამ, რაც შინაგანი თვისებებით სასურველ აზრთან მსგავსებას უზრუნველყოფს. ასეთი „რალაცა“ განპირობებულია სიტყვის შინაგანი თვისებებით. ეს თვისებები შეიძლება იყოს გრძნობად წარმოდგენებზე დაფუძნებული („დოქის ყელი“), შეიძლება იყოს არსებით მიმართებებზე დაფუძნებული („წერტილის დასმა“). ორივე შემთხვევაში მოლაპარაკეს არჩევანის „თავისუფლება“ შეზღუდულია, პირველ შემთხვევაში ფორმით, ხოლო მეორე შემთხვევაში სიტყვის არსებითი თვისებით. საყურადღებო ისაა, რომ სიტყვის არსებითი თვისებების გაგებაც ნაწილობრივ კონტექსტით არის განპირობებული.

ყველაზე მარტივი მეთოდი იმის შესამოწმებლად, თუ რამდენად შეგვიძლია ცნების განსაზღვრა, ალბათ, არის პირდაპირი შეკითხვის დასმა „რა არის ძალლი?“, „რა არის მაგიდა?“ და ა.შ. მსგავს შეკითხვებზე შესაძლებელია ორგვარი პასუხის მიღება, პირველი გრძნობად წარმოდგენებზე იქნება დაფუძნებული, მაგალითად, ასეთი: „ძალლი ყეფს“, „მაგიდასთან ვსადილობთ“ და სხვ. მეორე ტიპის პასუხები უფრო მეტად განზოგადებულია და ლოგიკურ-ვერბალურია: „ძალლი ცხოველია“, „მაგიდა ავეჯია“ და ა.შ. მეორე ტიპის პასუხები მიანიშნებს, რომ ეს სიტყვები ინდივიდს ცნებებად აქვს აღქმული, მაგრამ ვითარება მთლად ასე მარტივად არ არის.

არსებობს კიდევ უფრო დახვეწილი მეთოდი, როდესაც ცდისპირს ორი სიტყვის შედარებას სთხოვენ. „რა აქვთ საერთო კატას და ძალლს?“¹ თუკი ცდისპირს შეუძლია ცნებებით ოპერირება, მაშინ, სავარაუდოა, რომ მან პასუხში გამოჰყოს ამ სიტყვებში მოცემული საერთო არსებითი მომენტები. ასეთი პასუხის მაგალითი იქნებოდა, „ძალლი და კატა შინაური ცხოველებია“². მაგრამ როგორც ლურია აღნიშნავს, ასეთ დროს დიდი

¹ ყველა მაგალითი აღებულია ლურიას ტექსტიდან (Лурия 2020).

² იგივე მიზანს ემსახურება დავალების ისეთი გავრცელებული ფორმა, როგორიცაა, მაგალითად, „რომელი სიტყვაა ზედმეტი შემდეგი ჩამონათვალიდან? ა) ვაშლი, ბ) მსხალი, გ) საზამთრო,

მნიშვნელობა ენიჭება არა მხოლოდ პასუხების ინტერპრეტაციას, არამედ შეკითხვების ფორმასაც (Лурия 2008). ერთმანეთისგან რაც უფრო „დაშორებული“ ობიექტების შედარებას ვთხოვთ ცდისპირებს, მაგალითად, „რა აქვთ საერთო ყვავსა და თევზს“, მით უფრო დიდია შეფერხება, მით უფრო დიდი დროა საჭირო პასუხის გასაცემად და მით უფრო ძნელდება ლოგიკურ-აბსტრაქტული პასუხის მოძებნა. კიდევ უფრო ძნელია ისეთი ობიექტების შედარება, რომლებსაც სხვაობები უფრო მკაფიოდ აქვთ გამოკვეთილი, ვიდრე მსგავსებები. ლურია ასეთ წყვილებს „კონფლიქტში“ მყოფ სიტყვებს უწოდებს (Лурия 2008, 549). ასეთი წყვილის მაგალითი იქნებოდა – „რა აქვთ საერთო მხედარს და ცხენს?“ ყველაზე გავრცელებული პასუხია, რომ „მხედარი ზის ცხენზე“ (და არა რომ ორივე ცოცხალი არსებაა). თვალსაჩინო წარმოდგენის და სემანტიკური კონტექსტის როლი აქ ცალსახად უაღრესად მაღალია. შესაბამისად, ცნებებით ოპერირება განსხვავებულ კონტექსტებში განსხვავებულ ძალისხმევას მოითხოვს. რადგან მიუხედავად იმისა, რომ ვიცით სიტყვა „ცხენის“ არსებითი თვისებები და არ გაგვიჭირდა სიტყვებში „ცხენი“ და „ძროხა“ არსებითი მომენტების გამოყოფა, გაგვიძნელდა „კონფლიქტში“ მყოფი სიტყვების გრძნობადი, თვალსაჩინო წარმოდგენისგან გათავისუფლება. საქმე ისაა, რომ „დაშორებული“ ცნებებით ოპერირება გაცნობიერებულ მიდგომას მოითხოვს, ჩვენ გვჭირდება ყოფითი რუტინის გარღვევა, ავტომატიზებული ქმედების შეჩერება. ასეთი შეფერხებისას, დასმული ამოცანის გადასაჭრელად, დამატებით საყრდენს ვეძებთ, რაც ვითარების ცნობიერ დამუშავებას მოითხოვს.

დამთხვევაა, მაგრამ დილით, სწორედ მაშინ, როდესაც ეს სტრიქონები დავწერე, ვკითხულობდი გერმანული ენიდან ნა-

დ) ატამი“. სწორი პასუხი მართებულ კატეგორიზაციაზეა დამოკიდებული, ანუ მოცემული სიტყვების არსებითი ნიშნების გამოყოფაზე, ჩვენ შემთხვევაში, ხილი vs ბალჩეული.

თარგმნ ერთ-ერთ წიგნს¹ და ასეთ ფრაზას გადავანყდი: „იგი თავის მოხუც ქმარს ყოველთვის კუთხეში აგდებდა.“² მიუხედავად იმისა, რომ ქართული ენისათვის ასეთი იდიომა უცხოა,³ აზრი მაინც გასაგებია.

ამრიგად, (სიტყვის) ცნების არსებითი თვისებების ცნობიერად დასახელებასა და მართებულად გააზრება-გაგებას შორის გარკვეული სხვაობა არსებობს და ის ფაქტი, რომ უცნობი და უჩვეულო ფორმაც სრულებით გასაგებია, გვგონია ძალიან საყურადღებო და ვფიქრობთ, ღირს ამ ასპექტზე ყურადღების გამახვილება.

უჩვეულო იდიომატური კონსტრუქციის მართებულად გაშიფვრის წინაპირობაა ის, რომ ნაგულისხმები აზრი არ ენინა-აღმდეგებოდეს სიტყვების შინაგან თვისებებს. თუკი ამ თვისებების მიერ გამოხატული აზრი „ხელის გულზე დევს“, მაშინ ჩვენ მას გაუცნობიერებლად პრაქტიკულად, ავტომატურად აღვიქვამთ, თუმცა შეიძლება გაგვიჭირდეს ამ აზრის ვერბალიზაცია. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ჩვენ გვესმის და ვიაზრებთ ცნების აზრს, მიუხედავად იმისა, შეგვიძლია ამ სიტყვის არსებითი ნიშნების ჩამოყალიბება თუ არა.

სხვისი ნათქვამიდან აზრის გამოტანა და საპასუხო რეპლიკის წარმოთქმა ხშირად სრულებით ავტომატიზებულიად, გაუცნობიერებლად მიმდინარეობს. სინამდვილეში ჩვენ არც კი ვიცით, თუ რამდენად კარგად ვიცით სიტყვა. მეცნიერულ და ყოველდღიურ ცნებებს შორის სხვაობა ისაა, რომ მეცნიერული ცნებები მზა, გაცნობიერებული სწავლების გზით, განმარტებების სახით გვეძლევა, ხოლო ყოფითი ცნების არსებითი თვისებების წედომა ხშირად გაუცნობიერებლად გვინევს. თუმცა

განზრახ არ ვასახელებ არც წიგნს და არც მთარგმნელის ვინაობას. თარგმანი მართლაც ერთობ სუსტია.

² გერმანულ ორიგინალში წერია: „Der alte Mann war bei jeder Gelegenheit bald in die Ecke gedrängt“

³ ასეთი იდიომა არ იძებნება ონიანის იდიომათა ლექსიკონში (ვსარგებლობდით: ონიანი, 1966).

საკმარისია კომუნიკაციის რუტინა შეფერხდეს, ანუ ჩვენს მაგალითში უხეირო თარგმანს გადავანყდეთ, „დამორებული“ ობიექტები შევუდართო ერთმანეთს, რომ გვინევს გამონათქვამის ცნობიერი დამუშავება, რაც, საბოლოო ჯამში, სიტყვის მნიშვნელობების ცნობიერ გადასინჯვასა და არსებითი თვისებების გამოკვეთაში ვლინდება. მეცნიერული ცნებების ანალოგიით ვცდილობთ, გამოვყოთ ყოფითი ცნებების არსებითი თვისებები.

იგივე პროცესი მეორდება მხატვრული სახეების ინტერპრეტირებისას. მხატვრული შემოქმედება კომუნიკაციის ისეთი ფორმაა, როდესაც ავტორი მაქსიმალურად თავისუფალია საკუთარ არჩევანში, თუმცა, განვმეორდებით, ეს თავისუფლება მოჩვენებითია. მხატვრული სახეები ხშირად გაუცნობიერებლად, ავტომატურად აღიქმება, „იისფერი თოვლი“, „სილაში ვარდი“ და ა.შ. გარკვეულ განწყობას ქმნის და ეს განწყობა განპირობებულია ამ სიტყვების თვისებებით. ხანდახან კი გვინევს შეფერხება და მხატვრული სახის თუ ხერხის ცნობიერი დამუშავება.

სიტყვიდან ცნებამდე „გასავლელი“ გზა სემანტიკურ ჭრილში გვესმის, როგორც სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობის გაფართოება სიტყვის აზრამდე, სიტყვის იდეამდე. ვფიქრობ, იგივეს გულისხმობს ვიგოტსკიც, როდესაც მიჯნავს სიტყვის მნიშვნელობას და სიტყვის აზრს (значение и смысл). ეს სხვაობა მკაფიოდ ჩანს თარგმანისა და ორიგინალის შედარებისას. ვიგოტსკის მოჰყავს ჰაინეს ლექსის „ფიჭვი და პალმა“ ორი განსხვავებული თარგმანის მაგალითი¹. ფიჭვი გერმანულ ენაზე მამრობითი სქესის სიტყვაა, ხოლო პალმა მდედრობითის. ტიუტჩევმა ფიჭვი (сосна), რომელიც რუსულში მდედრობითი სქესისაა, შეცვალა სიტყვით „კედარი“ (кедр) და შედეგად მისმა თარგმანმა შეინარჩუნა ორიგინალში მოცემული შეყვარებულთა განშორების ელფერი. ამ მიმართებას, „კედარი“-„პალმა“ (ვა-

¹ ამ მაგალითს ქვევით კიდევ დავუბრუნდებით.

ჟი-ქალი), მკითხველი არაცნობიერად გრძნობს და ამით „წვდება“ ლექსის აზრს. ლერმონტოვმა ორიგინალი სიტყვა სიტყვით თარგმნა, რამაც ლექსს უფრო მეტად განყენებული, ლირიული ელფერი შესძინა (Выготский 1934, 274), თუმცა ორიგინალში მოცემული აზრი შეიცვალა.

ლაპარაკისას რაღაცის თქმას ვაპირებთ, მაგრამ აზრის გამოთქმა შეზღუდულია ენის შესაძლებლობებით. შესაბამისად, გვინევს აზრის სიტყვების ყალიბში ჩასხმა, ეს ყალიბი მუდამ მოსახერხებელი არაა აზრის გამოსახატად. ინტონაციის, ტემბრის, ხმის ანეულობით ანდა სულაც უცხოური ენის სიტყვის გამოყენებით ვცდილობთ, მაქსიმალურად ზუსტად გადმოვცეთ ჩვენი სათქმელი. იდიომები, მეტაფორები, შედარებები ის ფორმებია, რომლებიც გვეხმარება უკეთ გამოიკვეთოს სათქმელი. პარადოქსი კი ისაა, რომ ყველა შესაძლო აზრი აპრიორულად მოცემულია სიტყვაში, რადგან თანხვედრაშია მის არსებით თვისებებთან. მსმენელის თუ მკითხველის ამოცანაა ამ თვისებების ამოცნობა, სიტყვის ერთგვარი ანალიზი, არსებითი თვისებების გამოყოფა და მათი ახალ კონტექსტში მორგება. ასეთ დროს რეცეფცია და პროდუცირება სარკისებრი პროცესები არაა. მიუხედავად იმისა, რომ ცნების ჩამოყალიბება ცნობიერ დამუშავებას მოითხოვს, ცნების არსებითი თვისებების გააზრება ანუ ნათქვამის ძირითადი აზრის გააზრება შეიძლება ავტომატურად მიმდინარეობდეს.

■ ენა და მეტყველება

ანუ არსებობს კი ორი ლინგვისტიკა?

ენობრივი ალლო გვკარნახობს, რომ ცნებები „ენა“ და „მეტყველება“ ძალიან მსგავს, მაგრამ, ამავე დროს, განსხვავებულ მოვლენებს აღნიშნავს. განმარტებით ლექსიკონებში ახსნილია, რომ ენა არის ურთიერთგაგებინების, აზრის გადმოცემის იარაღი. მეტყველებაც განიმარტება, როგორც სიტყვებით აზრის გადმოცემის უნარი. გვექმნება შთაბეჭდილება, რომ ენა და მეტყველება არა მხოლოდ ერთსა და იმავე ობიექტს/მოვლენას/საგანს აღწერს, არამედ ერთსა და იმავე მიზანს, აზრების გადმოცემას ემსახურება, თითქოს ერთ მოვლენას ორი გამოვლენა აქვს, შინაგანი, დაფარული – ენა და გარეგანი, წარმოთქმული – მეტყველება.

ბევრი ენათმეცნიერი იკვლევდა ენისა და მეტყველების ურთიერთკავშირს და, ცხადია, მათაც არ გამოეპარათ ამ ცნებებით აღწერილი მოვლენის ორბუნებრივობა. ბევრმა მათგანმა წარმოაჩინა და აღწერა ეს დიქტომიური ფენომენი. შემუშავდა ისეთი ცნებები, როგორიცაა: „ერგონი და ენერგია“ (ჰუმბოლდტი), „სქემა და უზუსი“ (ჰიემსლევი), „კომპეტენცია და გამოყენება (performance)“ (ჩომსკი), „კოდი და შეტყობინება“ (იაკობსონი), რომლებიც ენისა და მეტყველების კავშირს წარმოაჩენს. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ტერმინები ერთსა და იმავე სფეროს აღწერს, მათ შორის გარკვეული სხვაობა მაინც არის, რაც მეცნიერთა განსხვავებული ინტერესებითა და კვლევის განსხვავებული მეთოდებით აიხსნება.

ჩვენი აზრით, ენისა და მეტყველების შესწავლამ პრინციპულ კითხვას უნდა გასცეს პასუხი: არის ენა და მეტყველება ერთი მთლიანობა, თუ ისინი დამოუკიდებელი ფენომენებია?

და თუკი ისინი იზოლირებული სიდიდეებია, მაშინ რა სხვაობაა მათ შორის?

1.

ენისა და მეტყველების რაობის განსაზღვრაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ფერდინანდ დე სოსიურს ენიჭება, რისი დასტურია ისიც, რომ ენისა და მეტყველების საკითხის შემდგომი კვლევები ძირითადად სწორედ სოსიურის მოსაზრებებთან პაექრობის ფონზე წარიმართა.

სოსიურის მოძღვრებაში ენისა და მეტყველების გამიჯვნას ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი უკავია. სამეტყველო ქმედებაში (*langugae*) სოსიური განასხვავებს ენას (*langue*) და მეტყველებას (*parole*).¹ სოსიურთან სამეტყველო ქმედება ერთგვარი ხელოვნური კონსტრუქტია, რომელიც ერთდროულად მრავალ სფეროს მიეკუთვნება, ფიზიკურს, ფიზიოლოგიურსა და ფსიქოლოგიურს, თანაც, თავისი არსით, ინდივიდუალურიცაა და სოციალურიც. ენისა თუ მეტყველებისაგან განსხვავებით, სამეტყველო ქმედების კლასიფიკაცია და, შესაბამისად, აღწერა ძნელია ან შეუძლებელიც კი (სოსიური 2000, 21). ამიტომ სოსიურის მთელმა ინტერესმა სწორედ ენისა და მეტყველების შესწავლაზე გადაინაცვლა.

¹ მსგავსი „ტრიადები“ საკმაოდ ხშირად გვხვდება ზოგადი ლინგვისტიკის ფარგლებში. ჰერბას აზრით, ლინგვისტიკის სამიზნეა შემდეგი ტრიადა: სამეტყველო ქმედება, ენობრივი სისტემა და ენობრივი მასალა (Щерба, 1931). განსხვავებულ ტრიადას გვთავაზობდა გალპერინი, რომელიც ენობრივ ქმედებაში მესამე კომპონენტის – ტექსტის – ჩართვას უჭერდა მხარს (Галперин, 1977). სხვათა შორის, ენობრივ აქტს სამ დამოუკიდებელ ნაწილად ჰყოფდნენ სოსიურამდეც. გაბელენცი (Gabelentz 1891) ენაში სამ ნაირგვარობას ხედავდა: მეტყველება (*Rede*), ცალკეული ენა (*Einzelsprache*) და ენობრივი უნარი (*Sprachvermögen*). ვარაუდობენ, რომ გაბელენცის პოზიციამ დიდი გავლენა იქონია სოსიურის მოძღვრებაზე (Coseriu 1967).

ენასა და მეტყველებას შორის პრინციპული სხვაობაა. სოსიური მიიჩნევდა, რომ „ენისა და მეტყველების გამიჯვნით ერთმანეთისგან განვაცალკევებთ: 1. სოციალურსა და ინდივიდუალურს, 2. არსებითს დამატებითის, მეტ-ნაკლებად შემთხვევითისგან“ (სოსიური 2000, 25). სხვა ადგილას სოსიური წერს: „სამეტყველო ქმედების შესწავლა ორი ნაწილისგან შედგება: პირველი, ძირითადი ნაწილის საკვლევი ობიექტია ენა, ანუ ისეთი რამ, რომელიც თავისი აზრით სოციალურია და ინდივიდისგან დამოუკიდებელი. ეს მეცნიერება წმინდა ფსიქიკური ბუნებისაა; მეორე, მეორეხარისხოვანი ნაწილის საკვლევ ობიექტს წარმოადგენს სამეტყველო ქმედების ინდივიდუალური მხარე, ე.ი. მეტყველება ბგერადობის ჩათვლით. იგი ფსიქოფიზიკური ბუნებისაა“ (სოსიური 2000, 29). ზოგადი ენათმეცნიერების კურსის ავტორის თანახმად, სწორედ ენა წარმოადგენს „ნიშანთა სისტემას“, ხოლო მეტყველება ამ სისტემის კონკრეტული რეალიზებაა. სოსიური აგრძელებს: „ენა აუცილებელია იმისათვის, რომ მეტყველება გასაგები და ეფექტური იყოს. მეტყველება კი აუცილებელია ენის ჩამოსაყალიბებლად. ისტორიულად, მეტყველება მუდამ უსწრებს ენას“ (სოსიური 2000, 30). ამრიგად, სოსიურის აზრით:

- ენა სოციალურია, მეტყველება კი ინდივიდუალური;
- ენა არსებითია, მეტყველება კი (მეტ-ნაკლებად) შემთხვევითი;
- ენა ფსიქიკური მოვლენაა, მეტყველება კი ფსიქოფიზიკური;

ამასთან:

- მეტყველების წარმოშობა დროში წინ უსწრებს ენას.

მართლაც, არც ერთმა ინდივიდმა არ იცის სრულყოფილად ენა. ენა არის მრავალი, ერთ ენობრივ კოლექტივში გაერთიანებული ინდივიდის ერთობლივი საკუთრება. შესაბამისად, ის სოციალურია. თითოეული ინდივიდის მეტყველება უნიკალურია, ინდივიდუალურია, ყველასგან განსხვავებულია და მისი სხვის-

თვის „გაზიარება“, სხვისთვის, ასე ვთქვათ, „თხოვება“ შეუძლებელია.

მეტყველება საჭიროებს როგორც ფსიქოლოგიურ, ასევე ფიზიკურ (ფიზიოლოგიურ) საფუძველს, რადგან მეტყველების თითოეული აქტის რეალიზება ფიზიკურ ძალისხმევას საჭიროებს, ამდენად არის ის ფსიქოფიზიკური, ხოლო ენა მხოლოდ ჩვენს გონებაში, ფსიქიკაშია მოცემული და ამიტომ მისი ბუნება მხოლოდ ფსიქიკურია. ენა ადამიანის ფსიქიკაში მაშინაც განაგრძობს არსებობას, თუკი ადამიანი დაკარგავს ენის გამოყენების, ლაპარაკის, ფიზიოლოგიურ შესაძლებლობას.

როგორიც არ უნდა ყოფილიყო ენის წარმოშობა, სავარაუდოა, რომ ჯერ ბგერათა გარკვეული კომპლექსი „ითქვა“, „გაისმა“ და შემდეგ ის დაუკავშირდა გარკვეულ მნიშვნელობას, დაბოლოს გაზიარებულ იქნა სულ მცირე ორი ინდივიდის მიერ. მხოლოდ ამის შემდეგ გადაინაცვლა ბგერათა ამ კომპლექსმა „ენაში“. ახალი სიტყვების წარმოშობა დღესაც დაახლოებით მსგავსი სქემით მიმდინარეობს – ჯერ ვარქმევთ ახალ მოვლენას თუ საგანს გარკვეულ „სახელს“ და ამის შემდეგ ვამკვიდრებთ მას „ენაში“, შესაბამისად, მეტყველება დროში მართლაც წინ უნდა უსწრებდეს ენას.

როგორც ვხედავთ, სოსიური ენას და მეტყველებას შორის მკაფიო საზღვარს ავლებს. ენისა და მეტყველების მკვეთრად გამიჯვნის მიმართ ლინგვისტებში არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება არსებობს. სოსიურის პოზიციას, გარკვეული ვარიაციებით, იზიარებდნენ ისეთი ენათმეცნიერები, როგორებიც არიან, მაგალითად, სემე, ტრუბეცკოი, ჩომსკი¹.

ენასა და მეტყველებას მკვეთრად მიჯნავდა ასევე ემილ ბენვენისტიც, რომელმაც ეს დაპირისპირება ლინგვისტური „დონეების“ ანალიზის საფუძველზე წარმოაჩინა. ლინგვისტური დონეების ანალიზისას ბენვენისტი ეყრდნობა „გააზრება-

¹ ლინგვისტურ მოძღვრებებში ენისა და მეტყველების ურთიერთმიმართების დეტალური მიმოხილვა იხილე შარაძენიძე, 1974, 16-126.

დობის“ ცნებას (Бенвенист 1974, 132). ლინგვისტური დონეები გარკვეულ იერარქიას ქმნის იმის მიხედვით, თუ როგორ შეიძლება „გავიაზროთ“ ესა თუ ის ლინგვისტური ერთეული, მოვახდინოთ მისი სეგმენტირება, გამოვყოთ მისი „კლასისათვის“ დამახასიათებელი თვისებები.

ბენვენისტის მიხედვით, ლინგვისტური ანალიზის ქვედა დონეს შეადგენს ფონემები, რომლებსაც აქვს სიტყვათგანმასხვავებელი ფუნქცია, მაგრამ არა აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. კიდევ უფრო დაბალ საფეხურს ქმნის ფონემების ურთიერთგანმასხვავებელი ფონეტიკური თვისებების კლასი (ჟღერადობა, დენტალობა, კბილბაგისმიერობა და ა.შ.) „ასეთი გზით ჩვენ მივდივართ ანალიზის ორ დაბალ დონესთან – მინიმალური სეგმენტირებული ერთეულების დონესთან – ფონემებთან, ანუ ფონემატურ დონესთან და მათ განმასხვავებელი თვისებების დონესთან, რომელსაც გთავაზობთ, რომ ეუნოდოთ მერიზმები (ბერძნული *μερίζμα, -τις*, „გამყოფი“) (Бенвенист 1974, 131). მერიზმები ლინგვისტური ანალიზის უკიდურეს ქვედა საფეხურს შეადგენს. მერიზმების კომბინაცია იძლევა ფონემებს. ამასთან, შესაძლებელია ფონემების კიდევ უფრო მაღალ დონეზე გაერთიანება – ფონემების კომბინაცია იძლევა მორფემებს და სიტყვებს.¹

ბენვენისტის კლასიფიკაციისთვის არსებითია ის გარემოება, რომ ცალკეული დონის ერთეულები განცალკევებით კი არ მოიცემა, არამედ ისინი მომდევნო დონის ანალიზში „შედის“,

¹ აღწერის სიიოლისათვის ბენვენისტმა განზრახ გამოტოვა მორფემების დონე, თუმცა საგანგებოდ აღნიშნა, რომ მორფემის ანალიზი ზუსტად ისევე არის შესაძლებელი, როგორც ფონემისა ან სიტყვის. ბენვენისტს ხშირად საყვედურობენ, რომ მან უგულვებელყო „ტექსტის“ დონე. როგორც ქვევით ვნახავთ, ბენვენისტის ლინგვისტური დონის ანალიზი წყდება წინადადების დონეზე, „წინადადება შეიძლება წინ უსწრებდეს ან მოსდევდეს სხვა წინადადებას [...] წინადადებების ჯგუფი არ ქმნის უფრო მაღალი დონის ერთეულს წინადადებასთან მიმართებით“ (Бенвенист 1974, 139).

მომდევნო დონე კი თავისთავად არის „ანალიზის მეთოდი“ (Бенвенист 1974, 132). მერიზმების განსაზღვრება იმდენად არის შესაძლებელი, რამდენადაც ისინი მომდევნო დონის ერთეულებს – ფონემებს – მიჯნავს ერთმანეთისაგან, ფონემების განცალკევება მხოლოდ იმიტომ არის შესაძლებელი, რომ ისინი მომდევნო დონის ერთეულებს – მორფემებს/სიტყვებს – მიჯნავს ერთმანეთისგან.¹

თითოეული აღწერილი დონისათვის არსებითია, რომ ერთი დონის ელემენტებს შორის დგინდება დისტრიბუციული, ხოლო სხვადასხვა დონის ელემენტებს შორის ვლინდება ინტეგრაციული ურთიერთობები. ბგერა „ლ“-ს იმდენად შეიძლება მივანიჭოთ ფონემის სტატუსი, რამდენადაც შესაძლებელია, დისტრიბუციული ანალიზის საფუძველზე ის გამოვაცალკევოთ ბგერა „რ“-გან (ეს შესაძლებელია, მაგალითად, ქართულ ენაში, მაგრამ არა იაპონურში, სადაც „ლ“ და „რ“ ერთი ფონემის ორი ალოფონია) და წარმოვაჩინოთ ისინი, როგორც უფრო ზედა რიგის „ინტეგრანტები“, შემადგენელი ნაწილები. დისტრიბუცია და ინტეგრაცია² წარმოადგენს ნიშანთა სისტემის არსებით თვისებას.

¹ ის ფაქტი, რომ ფონემა ერთდროულად შეიძლება იყოს, მორფემაც და სიტყვაც, მაგალითად, ფრანგული „eau“ /o/ არაფერს ცვლის, რადგან შესაძლებელია მისი დონეების მიხედვით სრულყოფილად აღწერა და შესაბამისი დონისთვის მიკუთვნება.

² დისტრიბუცია (განაწილება) აღწერს ენობრივი ელემენტების ურთიერთმიმართებას სხვადასხვა პოზიციაში. განასხვავებენ სამი სახის დისტრიბუციას: ა) ეკვივალენტური დისტრიბუცია, ანუ თავისუფალი ვარირება, როდესაც X ელემენტი გვხვდება ყველა იმ პოზიციაში, რომელშიც გვხვდება Y ელემენტი, ბ) დამატებითი დისტრიბუცია, როდესაც X და Y ელემენტებს არა აქვთ არც ერთი საერთო პოზიცია. გ) კონტრასტული დისტრიბუცია, რომელიც, თავის მხრივ, ორი სახისაა, პირველი: X ელემენტი შეიძლება გვხვდებოდეს ყველა იმ პოზიციაში, რომელშიც გვხვდება Y ელემენტი (სრულად მოიცავდეს Y ელემენტის ყველა პოზიციას) და, ამავე დროს, გვხვდებოდეს იმ პოზიციაში, სადაც არ

ზემოთ ითქვა, რომ ფონემები ერთიანდება მორფემებში/სიტყვებში, ცხადია, სიტყვები ერთიანდება წინადადებებში, მაგრამ წინადადების საფეხური პრინციპულად განსხვავებულია. აქამდე აღწერილ დონეებში შესაძლებელი იყო გარკვეული პროცედურების დახმარებით ერთ დონეში შემავალი ერთეულების ფორმალური თვისებების გამოყოფა და მათი იერარქიულ კლასებად დანაწევრება, რომელთა ერთობლიობა გარკვეულ სისტემას ქმნის, ასეთი შესაძლებლობა არ გვაქვს წინადადებების შემთხვევაში. წინადადებებს არა აქვს არც დისტრიბუციის და არც ინტეგრაციის შესაძლებლობა. საქმე ისაა, რომ წინადადება შეიცავს ნიშნებს, თუმცა თავად არ არის ნიშანი. წინადადების შინაარსი არც მასში შემავალი ნიშნების მნიშვნელობების ჯამის ტოლია. ფონემების, მორფემების, სიტყვების რაოდენობა სასრულია. წინადადებების რაოდენობა უსასრულოა. წინადადებას აქვს მოდალობა, სიტყვები, მორფემები, ფონემები მოკლებულია მოდალობას.

„წინადადება – განუსაზღვრელი წარმონაქმნია, უსაზღვროდ ცვალებადი, ეს არის ენის ცხოვრება ქმედებაში. წინადადებასთან ერთად ჩვენ ვტოვებთ ენის, როგორც ნიშანთა სისტემის სფეროს და შევდივართ ენის, როგორც ურთიერთობის სამყაროში, რომლის გამოხატულებაც არის მეტყველება (le discours)“ (Бенвенист 1974, 139).

ბენვენისტი გამოყოფს წინადადებას და მას მეტყველების საკუთრებად აქცევს. იქმნება ლინგვისტური დონეების ორი ჯგუფი, პირველი აგებულია იერარქიული პრინციპით და სას-

გვხდება Y ელემენტი. მეორე: X და Y ელემენტებს აქვთ საკუთარი განსხვავებული პოზიციები, მაგრამ მათ აქვთ ასევე (ერთი მაინც) საერთო პოზიცია. დისტრიბუციის ეს სამი ფორმა სრულად აღწერს ნებისმიერი ენის ფონოლოგიურ და მორფოლოგიურ სისტემებს. ინტეგრაცია გულისხმობს, რომ ქვედა დონის ელემენტები ჩართულია ზედა დონის სისტემაში, მაგალითად, ფონემები ჩართულია მორფემების სისტემაში, ხოლო მორფემები, თავის მხრივ, სიტყვების დონეში.

რულია, ხოლო მეორე აგებულია წრფივი თანმიმდევრობის პრინციპით და უსასრულოა. ბენვენისტის აზრით, მათი შესწავლა განცალკევებით არის შესაძლებელი. ამდენად, ბენვენისტის მიხედვით, ენის ლინგვისტიკის სამიზნეა ფონემა, მორფემა და სიტყვა, ხოლო მეტყველების ლინგვისტიკის კვლევის ობიექტია წინადადება.

2.

ბევრი მეცნიერი პრინციპულად უარყოფდა ენისა და მეტყველების გამიჯვნის შესაძლებლობასაც კი: „შეიძლება თუ არა დავუპირისპიროთ ერთმანეთს „სიტყვა“ („მეტყველების აქტი“), როგორც ინდივიდუალური მოვლენა და ენა, როგორც სამეტყველო ქმედების სოციალური პროდუქტი? არც შეიძლება და არცაა საჭირო.¹ არ შეიძლება იმიტომ, რომ ენა გამოვლენას პოულობს ინდივიდთა სამეტყველო მოქმედებაში; და თუ ინდივიდთა სამეტყველო აქტებში ყველაფერი ინდივიდუალურია [...], სრულიად შეუძლებელია ადამიანის ენის სოციალურობის შესახებ ლაპარაკი; და, პირუკუ, თუ ენა სოციალურია, უნდა ვიფიქროთ, სწორედ იმიტომ, რომ ინდივიდთა აქტებში ყველაფერი როდია ინდივიდუალური, არამედ გარკვეული მომენტები საერთოა მთელი ენობრივი კოლექტივისათვის, ე.ი. სოციალურია თავისი ხასიათით“. (ჩიქობავა 1983, 101-102).² ჩიქობავას

¹ ხაზი ავტორისაა – ი.მ.

² ამ კამათის მიზეზი შეიძლება სულ სხვა ჭრილში დავინახოთ. საქმე ეხება ენათმეცნიერების სფეროს განსაზღვრას, მისი ობიექტის „ლოკალიზაციას“, ენათმეცნიერების გამოცალკევებას, ერთი მხრივ, ფილოსოფიისა და, მეორე მხრივ, ფსიქოლოგიისაგან. ჩიქობავას აზრით, ენისა და მეტყველების გამიჯვნის იდეა და ენის, როგორც ფსიქოლოგიური სიდიდის წარმოჩენა, იწვევს ენათმეცნიერების „ფსიქოლოგიზაციას“. სწორედ ამიტომ, ჩიქობავა არ ეთანხმება სოსიურის პოზიციას. „ენისა და მეტყველების დაპირისპირება შეუძლებელია; მაგრამ იგი შესაძლებელი რომც იყოს, საჭირო არაა: ამას მიეყავართ ენობრივი ფაქტის ფსიქიკური ბუნების აღიარებამდის“ (ჩიქობავა 1983, 102-103).

კრიტიკის ქვაკუთხედი, რომ მეტყველება მუდამ კომუნიკაციურ ქმედებას წარმოადგენს და მისი განხილვა მხოლოდ კომუნიკაციური აქტის პოზიციიდან არის საჭირო. ცხადია, მეტყველება კონკრეტულ ვითარებაში მიმდინარეობს და ის კონკრეტულ ვითარებაზეა მიმართული, რაც, შესაბამისად, კომუნიკაციის აქტს გულისხმობს, და რაც, ასევე ცხადია, თავისი არსით სოციალურია. ამ ასპექტების გათვალისწინებით, ძნელია, დაეთანხმო სოსიურის მოსაზრებას, რომ მეტყველება ინდივიდუალურია. „ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ მეტყველება არანაკლებად სოციალურია, ვიდრე ენა, რადგან მთქმელი იძულებულია, მსმენელისთვის გასაგებად ილაპარაკოს, ანუ ისე, როგორც ეს მიღებულია ენობრივ კოლექტივში. შესაბამისად, მოცემული დაპირისპირება არარელევანტურია.“ (Шарадзенидзе, 1977, 6)

შარაძენიძე არ ეთანხმება სოსიურის იმ მოსაზრებასაც, რომ მხოლოდ ენა წარმოადგენს (ნიშანთა) სისტემას. მისი აზრით, მეტყველებაც სისტემური ხასიათისაა, რადგან „ენა არის მეტყველების იარაღი და პროდუქტი და, ამასთან ერთად, მეტყველება წარმოადგენს რეალიზაციას, შესრულებას, მაშინ გაუგებარია, როგორ შეიძლება მეტყველება მოკლებული იყოს სისტემურობას მაშინ, როდესაც ენა წარმოადგენს სისტემას“ (Шарадзенидзе, 1977, 6).

3.

ენის და მეტყველების მახასიათებლებს უფრო დეტალურად თუ დავაკვირდებით, იოლად შევნიშნავთ, რომ მათ შორის პრინციპული სხვაობაა. მეტყველება არის ურთიერთობის პროცესი და ეს მაშინაც მართებულია, თუკი მეტყველებაში წერით მეტყველებასაც ვიგულისხმებთ. ენა კი არის ურთიერთობის საშუალება, ინსტრუმენტი, რომელსაც იყენებს მეტყველება.

ენობრივი ფაქტის ფსიქიკური ბუნების უარყოფით ის ცდილობს, მკაფიოდ გამოიწინოს ენათმეცნიერებისა და ფსიქოლოგიის სფეროები, არ დაუშვას მათი გადაკვეთა.

მეტყველება დინამიური პროცესია, ის მუდამ აქტიური და თანაც აქტუალურია, ენა კი, მისი ინსტრუმენტალიზმიდან გამომდინარე, პასიური მოვლენაა, ის, ასე ვთქვათ, მუდამ მზადყოფნაშია, რომ „გამოვლინდეს“ რეალურ საკომუნიკაციო ვითარებაში, შესაბამისად, ენა პოტენციურია.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ მეტყველება კონკრეტულ ვითარებაში მიმდინარეობს და მასზეა მორგებული ანუ მიზანმიმართულია, ენა არ არის ვითარებით დეტერმინებული და, შესაბამისად, მასში არც მიზანსწრაფვა გამოიკვეთება. მეტყველება მხოლოდ კონკრეტულ დროსა და სივრცეში მოგვეცემა და ის წრფივი ბუნებით ხასიათდება, ხოლო ენა არ არის რეალობის ამ პარამეტრებზე „მიჯაჭვული“ და ის არა წრფივ, არამედ იერარქიულ სისტემას წარმოადგენს. ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ მეტყველება მატერიალურია, კონკრეტული, ხოლო ენა იდეალური, აბსტრაქტული.

სოსიურის მიერ დასახელებულ განსხვავებასაც თუკი გავიხსენებთ, ენასა და მეტყველებას შორის არსებული სხვაობები ცხრილის სახით შემდეგნაირად შეიძლება გამოვხატოთ:

ენა	მეტყველება
ურთიერთობის საშუალება	ურთიერთობის პროცესი
დროსა და სივრცისგან დამოუკიდებელი	დროით და სივრცით განპირობებული
არამიზანმიმართული	მიზანმიმართული
პასიური, პოტენციური	აქტიური, აქტუალური
იერარქიული	წრფივი
სოციალური	ინდივიდუალური
ფსიქიკური	ფსიქოფიზიკური
იდეალური	მატერიალური

ენასა და მეტყველებას შორის ფორმალური სხვაობები ვლინდება მათ ფუნქციებშიც. ენის (ენისა და მეტყველების ერთობლიობის) ფუნქციების დასახელებისას, როგორც წესი, ასახელებენ ორ ძირითად ფუნქციას:

ა) ექსპრესიული ფუნქცია

ბ) საკომუნიკაციო ფუნქცია

ასე იქცევა ჩიქობავაც, მაგრამ ენის ფუნქციები ამით არ ამოიწურება. ენას აქვს მესამე და არანაკლებ მნიშვნელოვანი ფუნქცია – დანაწევრების ფუნქცია. შეგრძნებათა ორგანოების საშუალებით ინდივიდის გონებაში ჩნდება საგნების ანაბეჭდები, წარმოდგენები. ინდივიდი ბგერების საშუალებით ანაწევრებს მოცემულ სამყაროს და გამოყოფს მასში გარკვეულ შინაარსებს, გარდაქმნის რა შეგრძნებათა ორგანოების მიერ მიღებულ წარმოდგენებს ცნებებად. სწორედ ეს არის ენის ფუნქცია – კონკრეტული წარმოდგენა აქციოს ცნებად. ბგერებისა და წარმოდგენის სინთეზი იძლევა ახალ სიდიდეს – სიტყვას, რომელიც მუდამ აბსტრაქტულია. მაგალითად, სიტყვა „მაგიდა“, რამდენადაც კონკრეტულ მაგიდას არ უნდა ვგულისხმობდეთ, თავის თავში მოიცავს მაგიდების აბსოლუტურ სიმრავლეს. ენის ამ ფუნქციას შეიძლება გნოსეოლოგიური ფუნქცია ვუწოდოთ. ენის ეს ფუნქცია შესაძლებელს ხდის, რომ ინდივიდმა შეიქმნას სამყაროს დანაწევრებული ხატი. სწორედ ამ ფუნქციის დახმარებით არის შესაძლებელი აზრების ჩამოყალიბება და მათი სიტყვების ყალიბში მოქცევა.

ზემომოყვანილ ფორმალურ მახასიათებლებს თუკი გავითვალისწინებთ, დავრწმუნდებით, რომ მეტყველება, პირველ რიგში, საკომუნიკაციო და ექსპრესიული მიზნებისთვის გამოიყენება, ხოლო ენა უფრო მეტად – გნოსეოლოგიური ხასიათისაა. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩიქობავა დიდწილად უგულვებელყოფდა ენის გნოსეოლოგიურ ფუნქციას და აღნიშნავდა, რომ ეს ენის და ენათმეცნიერების „ფილოსოფიზაციას“ იწვევს (ჩიქობავა 1983, 21; 176-183). ჩვენი აზრით, ენის ფუნქციების ასე-

თი რედუქცია ხელს უშლის ენის სრულყოფილად აღქმის, აღწერისა და გააზრების საშუალებას. მეტყველების კომუნიკაციური ფუნქცია ვერ აღსრულდება, თუკი ის არ დაეყრდნობა ენის გნოსეოლოგიურ ფუნქციას, სხვაგვარად აზრი გაუგებარი აღმოჩნდება და კომუნიკაციის წარმატება ეჭვქვეშ დადგება.

ბენვენისტის მიხედვით, ენის ლინგვისტიკის სფერო ფონემებით, მორფემებითა და სიტყვებით განისაზღვრება, ხოლო მეტყველების ლინგვისტიკის სფერო – წინადადებებით. ეს მოსაზრება თანხვედრაშია ენის ფუნქციურ განაწილებასთან: ექსპრესიისა და კომუნიკაციის იარაღი წინადადებაა, ხოლო სამყაროს დანაწევრების – სიტყვა, რომელიც შედგება მორფემებისა და ფონემებისგან.

ეს მოსაზრება თანხვედრაშია რეალურ ვითარებასთანაც. ჩვენ ვმეტყველებთ ფრაზებით და არა სიტყვებით. ბავშვებიც თავიდანვე ფრაზებით, ე.წ. ჰოლოფრაზებით იწყებენ მეტყველებას, მაგრამ სანამ ისინი პირველ ასეთ ფრაზას წარმოთქვამენ, მათ უნდა ისწავლონ ენის ნომენკლატურა – სიტყვები.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ სიტყვები ენის გნოსეოლოგიური ფუნქციის აღსრულებისთვისაა საჭირო. ცხადია, წინადადებაც სიტყვებისგან შედგება, მაგრამ აქაც გვაქვს საყურადღებო სხვაობა. ენაში არსებული ლექსიკური ერთეულები ერთმანეთთან გარკვეულ ოპოზიციაში დგას, რაც, სხვათა შორის, დისტრიბუციული ანალიზის ჩატარების საშუალებას იძლევა. ასეთ შემთხვევაში, სიტყვას აქვს კონკრეტული, „მტკიცე“ მნიშვნელობა – დენოტატი. მაგრამ ამავე სიტყვას მეტყველებაში გამოყენებისას ანუ კონკრეტულ ვითარებაში შეიძლება სულ სხვა მნიშვნელობა მიენიჭოს. ასე გვეძლევა სიტყვის კონოტაციური მნიშვნელობა. სიტყვა „ყოჩაღ“ ქებას აღნიშნავს, მაგრამ გარკვეულ კონტექსტში ამ სიტყვამ შეიძლება მნიშვნელობა შეიცვალოს. მოსწავლის წინადადებაზე – „საკონტროლოში ორიანი მივიღე“ – მშობლის მიერ წარმოთქმულ „ყოჩაღ“-ს, როგორც ნე-სი, სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს. როგორც უკვე ითქვა, წინადადება არ უდრის მასში შემავალი სიტყვების მნიშვნელობების

ჯამს. ცნობილია, რომ თეატრალურ ინსტიტუტებში სტუდენტებს სთხოვენ, ერთი და იგივე ფრაზა ან სიტყვა სხვადასხვაგვარად წარმოთქვან. ასეთ დროს წარმოთქმული წინადადების თუ სიტყვის მნიშვნელობის მართებული გაგება მხოლოდ ექსტრალინგვისტურ ფაქტორებზეა დამოკიდებული. ენის კომპეტენტური მცოდნე არის ის, ვისაც, სხვა ყველაფერთან ერთად, შეუძლია ნებისმიერი სიტყვის თუ ფრაზის მნიშვნელობა ვითარების შესაბამისად ადეკვატურად აღიქვას.

ენისა და მეტყველების ასეთი გამიჯვნის შემთხვევაში, სავარაუდოა, რომ მათი დამუშავება განსხვავებულ ფსიქიკურ პროცესებს წარმოადგენდეს. და თუ ეს ასეა, მაშინ სავარაუდოა, რომ პათოლოგიების შემთხვევაში ეს ოდენობები ცალცალკე დაზიანდეს. ამ მხრივ საინტერესო მასალას გვანდის მეტყველების მოშლილობის შემთხვევების, აფაზიების შესწავლა.

ლინგვისტური აფაზიების კლასიფიკაცია სხვადასხვაგვარად არის შესაძლებელი (Head 1926; Лурия 1947, 1962). მიუხედავად ამისა, აფაზიების სხვადასხვა ფორმები პრინციპულად ორ დიდ ჯგუფში შეიძლება გავაერთიანოთ, პირველი არის კლასიკური მოტორული აფაზია (ე.წ. ბროკას აფაზია), ლურია ასეთი სახის აფაზიას უწოდებს ასევე „ეფერენტულ“ ან „კინეტიკურ“ აფაზიასაც. მეორე ჯგუფს შეადგენს სენსორული აფაზია (ე.წ. ვერნიკეს აფაზია).

მოტორული აფაზიის დროს ძირითადად ზიანდება ინდივიდის პროდუქციების უნარი, პაციენტებს უჭირთ საჭირო სიტყვების პოვნა, სიტყვების დაკავშირება, მეტყველება შენელებულია. წარმოთქმულ ფრაზებში იგრძნობა კავშირების, ნაცვალსახელების, არტიკლების, ზმნიზედების, სინტაქსური მართებლების ნაკლებობა. პაციენტებს უჭირთ აზრის გადმოცემა, წინადადების შეკვრა, სწორედ ამიტომ აფაზიის ამ ფორმას ასევე ექსპრესიულ აფაზიას უწოდებენ, თუმცა პაციენტებს სხვათა ნათქვამის აღქმის უნარი ნაწილობრივ შენარჩუნებული აქვთ.

სენსორული აფაზიის შემთხვევაში პაციენტებს უჭირთ გარშემომყოფთა ნათქვამის აღქმა და ამიტომ აფაზიის ამ ფორმას ხანდახან იმპრესიულ აფაზიასაც უწოდებენ. აფაზიის ამ ფორმას ახასიათებს ის, რომ პაციენტების მეტყველება „დენადია“, სწრაფია, თუმცა ძირითადად აზრს მოკლებულია. სახეზეა სინტაქსური მადერებლები, მაგრამ არ არის მოცემული წინადადების ძირითადი წევრები, სიტყვათა წყობა ქაოტურია. „ეფერენტული ტიპის აფაზიის შემთხვევაში დეფექტი, პირველ რიგში, გრამატიკული სახისაა, ხოლო სენსორულის შემთხვევაში – ლექსიკური“ (Якобсон 1996, 59).

იაკობსონმა მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ არის გარკვეული კავშირი აფაზიის ამ ფორმებსა და ბაზისურ ლინგვისტურ პროცესებს შორის. იაკობსონის მიხედვით, ენაში მოცემულია ორი ფუნდამენტური ოპერაცია¹: 1) კომბინაცია, როდესაც ნიშანი გარკვეული წესებით უკავშირდება სხვა ნიშნებს. ამასთან, ენობრივი ნიშანი ერთდროულად ქმნის კონტექსტს უფრო დაბალი დონის ერთეულებისათვის და/ან თავად „პოულობს“ კონტექსტს უფრო მაღალი დონის ენობრივ ერთეულში; 2) სელექცია, რაც იმთავითვე გულისხმობს ალტერნატივების არსებობასა და ამ ალტერნატივებს შორის არჩევანის გაკეთების უნარს. შესაბამისად, პირველი ოპერაცია განპირობებულია ორი ან მეტი ერთეულის რეალური არსებობით *in presentia*, ხოლო მეორე ოპერაცია გულისხმობს ერთეულების *in absentia* შერჩევას, როგორც „ვირტუალური მნემური რიგის წევრებისა“ (Jakobson 1956, 61). კომბინაცია გულისხმობს ენობრივი ელემენტების ერთმანეთთან წრფივ დაკავშირებას ე.წ. „მეზობლობის ასოციაციის“ ძალით, სელექცია კი გულისხმობს, რომ პარალელურ ელემენტებს შორის არჩევანი გაკეთდა „მსგავსების ასოციაციის“ ძალით. შესაბამისად, სელექცია და კომბინაცია არის ის საბაზისო ოპერაციები, რომელთა დახმარებით ინდივი-

¹ ეს ოპერაციები ეხმიანება ენის სინტაგმატურ და პარადიგმატულ მიმართებებს.

დი აგებს გამონათქვამს (კოდირება) და იგებს სხვის ნათქვამს (დეკოდირება).

იაკობსონი სელექციის და კომბინაციის ამ ფუნდამენტურ ოპერაციებს უკავშირებს აფაზიის ზემოაღწერილ ორ ფორმას, რომელთაგანაც ერთი გამოწვეულია „მსგავსების ასოციაციის“ მოშლით (The Similarity Disorder), ხოლო მეორე „მეზობლობის ასოციაციის“ მოშლით (The Contiguity Disorder). „ჩვენ ვანსხვავებით აფაზიის ორ ძირითად ტიპს იმისდა მიხედვით, ეხება ძირითადი მოშლილობა სელექციასა და სუბსტიტუციას (selection and substitution), კომბინაციის და კონტექსტუალური კომპოზიციის შედარებითი სტაბილურობის ფონზე, თუ, პირიქით, ეხება ის კომბინატორიკას და კონტექსტუალურ კომპოზიციას (combination and contexture), სელექციისა და სუბსტიტუციის შედარებითი ნორმალური ფუნქციონირების ფონზე“ (Jakobson 1956, 63).

მოტორული აფაზიის დროს მოშლილია „მეზობლობის ასოციაციის“ უნარი, პაციენტს უჭირს ფონემების, მარცვლების, სიტყვების დაკავშირება, მდიდარი ფლექსიის მქონე ენებში შეიმჩნევა სუფიქსების ნაკლებობა, რომლებსაც, როგორც ცნობილია, გარკვეულწილად სინტაქსური (მაკავშირებელი) ფუნქციაც აქვს. სწორედ ამიტომ ამ აფაზიის დროს მეტყველება დაუკავშირებელი ლექსიკური ერთეულების გროვისგან შედგება. სენსორული აფაზიის დროს კი კომბინირების უნარი შენარჩუნებულია, მაგრამ დარღვეულია „სელექციის“ უნარი. პაციენტები ვერ ირჩევენ წინადადების ძირითად წევრებს, რომლის გარშემო აიგება ფრაზის აზრი. მათი გამონათქვამები წინადადების მეორეხარისხოვანი წევრების ქაოტურ ნაზავს წარმოადგენს. იაკობსონს მოჰყავს (ქვენზედის მიერ ჩაწერილი) მეტყველების შემდეგი მაგალითი: „Ich bin doch hier unten. na wenn ich gewesen bin ich wees nicht, we das, nu wenn ich, ob das nun doch, noch, ya. Was Sie her, wenn ich, och weess nicht, we das hier war“ („მე ხომ აქ ვარ ქვემოთ, ხო, როდესაც მე, არ ვიცი, როგორ უნდა, როგორ არის ეს, ხო, როდესაც მე, და ახლა კი-

დეე ეს, და რომ თქვენ ხართ, როდესაც მე, არ ვიცი, როგორ იყო ეს აქ...” (Jakobson 1956). იაკობსონი გვთავაზობს, ლინგვისტური ფუნქციების მოშლილობის მიხედვით დავაჯგუფოთ აფაზიის ფორმები ანუ იმის მიხედვით, მოშლილია ენის კოდირების უნარი, როგორც ამას ადგილი აქვს მოტორული აფაზიის შემთხვევაში, თუ დეკოდირების უნარი, როგორც სენსორული აფაზიის დროს. ლურიას მიერ შემოთავაზებული აფაზიის ფორმების დაჯგუფებაც შესაძლებელია სწორედ ასეთ ორ ჯგუფად.

აფაზიის შემთხვევების ანალიზი გვაჩვენებს, რომ შესაძლებელია ცალ-ცალკე დაზიანდეს ენის ლექსიკური მარაგი და სიტყვების კომბინირების უნარი, რაც საკმაოდ მწყობრად ეხმიანება ბენვენისტის მიერ შემოთავაზებულ ლინგვისტურ ანალიზს. მოტორული აფაზია აზიანებს წინადადების დონეს, ხოლო სენსორული – ენის ანუ ფონემა, მორეფემა, სიტყვის დონეებს.

ამრიგად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ენა და მეტყველება განსხვავებული ფენომენებია, მათ განსხვავებული თვისებები და განსხვავებული ფუნქციები აქვთ. მაგრამ, ამავე დროს, გასათვალისწინებელია ერთი უაღრესად მნიშვნელოვანი გარემოება, რომელზეც აპელირებდა მარტინე, როდესაც ენისა და მეტყველების დიქოტომიას უარყოფდა. მარტინე აღნიშნავდა, რომ ენასა და მეტყველებას არ აქვთ (ერთმანეთისგან) დამოუკიდებელი ორგანიზაცია, რადგან მხოლოდ მეტყველების ფაქტების შესწავლით არის შესაძლებელი ენის რაობის შესწავლა (Мартине, 1963, 389). ამ ტრივიალურ დაკვირვებას მივყავართ შემდეგ პარადოქსულ დასკვნამდე: მიუხედავად იმისა, რომ გვაქვს სრული საფუძველი, გავმიჯნოთ ენა და მეტყველება, გამოვყოთ მათი მახასიათებლები, გავაცალკევოთ ფუნქციები, მაინც შეუძლებელია გვექონდეს ორი დამოუკიდებელი ლინგვისტიკა, ენის ლინგვისტიკა და მეტყველების ლინგვისტიკა, რადგან ენის ლინგვისტიკა სრულად დამოკიდებულია მეტყველების ლინგვისტიკაზე.

■ ენა და აზროვნება (სეპირ-უორფის ჰიპოთეზა)

ლინგვისტური რელატივიზმი
და მისი ფსიქოლოგიური საფუძველი

1. სეპირ-უორფის ჰიპოთეზა

ენათმეცნიერებით დაინტერესებულმა სადაზღვევო კომპანიის აგენტმა, ბენჯამენ ლი უორფმა შეიმუშავა ჰიპოთეზა, რომლის თანახმად ენობრივი სისტემა განსაზღვრავს ამ ენაზე მოლაპარაკეთა აზროვნებას. ამ ჰიპოთეზის შემუშავებისას უორფი ამერიკელი ენათმეცნიერის, ედუარდ სეპირის იდეებს ეყრდნობოდა, რის გამოც ამ ჰიპოთეზას სეპირ-უორფის სახელი ეწოდა.

სადაზღვევო კომპანიაში პროფესიული საქმიანობისას, უორფმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ ენობრივი ფორმები დიდ გავლენას ახდენდა ადამიანთა ქცევაზე. ერთ-ერთ სანარმოში გაჩენილი ხანძრის მიზეზების შესწავლისას მან ივარაუდა, რომ გამაფრთხილებელი წარწერების არასწორი ინტერპრეტაცია სანარმოს თანამშრომლების არასწორი ქმედებების მიზეზი გახდა. მისი აზრით, სანავის ავზზე მიკრული წარწერა „ცარიელია“ მუშებს დაუდევარი ქცევისკენ – ავზის სიახლოვეს სიგარეტის მოწევისკენ – უბიძგებდა, რადგან ისინი თვლიდნენ, რომ იქ, სადაც არაფერია, არც არაფერი ააღდება, არადა სწორედ ასეთ „ცარიელ“ ავზში ძალიან მაღალია ააღებადი აირების კონცენტრაცია. ანდა, წარწერა „blower“ აღიქმებოდა, როგორც „ჰაერის დამბერავი“, ანუ ხელსაწყო, რომელიც ჰაერს უბერავს, სინამდვილეში კი ეს ხელსაწყო გამოიყენებოდა ჰაერის როგორც „დასაბერად“, ასევე „შესასრუტად“, წვის პროცესის ხელშესაწყობად. მსგავსი არასწორი ინტერპრეტაციები სავალალო შედეგებს იწვევდა. უბედური შემთხვევების

შესწავლისას უორფმა ივარაუდა, რომ ენობრივ გამონათქვამებსა და ინდივიდების ქცევას შორის პირდაპირი კავშირი იყო: ენა განსაზღვრავდა ინდივიდის მიერ სამყაროს აღქმასა და, შესაბამისად, მის ქცევას (Yorf 1960, 137).

აზროვნების ერთ-ერთი ფუნქციაა ობიექტურად მოცემული სინამდვილის ცნობიერებაში ასახვა და დამუშავება. სეპიროზორფის ჰიპოთეზის მიხედვით, ამგვარი დამუშავება დამოკიდებულია ინდივიდის კონკრეტულ ენაზე, შესაბამისად, ენებს შორის სხვაობა ბევრად მეტია, ვიდრე ოდენ განსხვავებული უღერადობა თუ სხვაგვარი სინტაქსური კონსტრუქციები: თითოეული ენა განაპირობებს სამყაროს განსხვავებულ ჭვრეტას. „ადამიანები, რომლებიც ძალზე განსხვავებული გრამატიკების მქონე ენებს იყენებენ, ამ გრამატიკებს ტიპობრივად განსხვავებულ დაკვირვებებამდე და გარეგნულად მსგავს დაკვირვებათა განსხვავებულ შეფასებებამდე მიჰყავთ. ამიტომ ისინი ერთმანეთის ეკვივალენტური დამკვირვებლები კი არ არიან, არამედ სამყაროს ერთგვარად განსხვავებულ ხედვას (*different views of the world*) იძენენ“ (Whorf 1956, 221).

ამ ჰიპოთეზის სისწორის შესამოწმებლად უორფმა ინდიელთა ენების შესწავლა და მათი ინდოევროპულ ენებთან შედარება დაიწყო, ამასთან ევროპული ენების აღწერისას უორფი ევროპის ხალხთა ენებს ერთ ცნებაში (SAE – Standard Average European) აერთიანებდა, რაც თავისთავად საკმაოდ საკამათო მიდგომაა. უორფის ამოსავალი დებულება იყო, რომ მკვეთრად განსხვავებული ენები სამყაროს განსხვავებულ აღქმას განაპირობებდა.

ჩრდილოამერიკელ ინდიელთა ერთ-ერთი ტომის, ჰოპი-ინდიელთა ენის შესწავლისას უორფმა დაადგინა, რომ ამ ენის გრამატიკული სტრუქტურა ძალზე განსხვავდება (ინდო-)ევროპული ენების სტრუქტურისაგან. უორფი მიიჩნევდა, რომ სხვაობა SAE-სა და ჰოპი ენას შორის იმდენად დიდია, რომ გარკვეული ტექსტების თარგმნა პრაქტიკულად გამორიცხებულია. მეტიც, ჰოპი ენის მატარებლები სამყაროს განსხვავებულად

ალიქვამენ, ვინაიდან მათი გრამატიკისათვის უცხოა ინდოევროპული ენების მიერ სამყაროს აგებისათვის ესოდენ დამახასიათებელი გეომეტრიული სივრცისა და უწყვეტი დროის კატეგორიები. უორფი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ჰოპი ტომის ინდიელები სამყაროს ევროპელებისაგან განსხვავებულად ალიქვამენ და, შესაბამისად, განსხვავებული აზროვნებაც აქვთ.

არსებობს სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის ე.წ. „ძლიერი“ მოდელი, რომლის მიხედვით ენა სრულად განსაზღვრავს ინდივიდის აზროვნებასა და ქცევას. თუმცა დღეისათვის უფრო მიღებულია ე.წ. „სუსტი“ მოდელი, რომლის მიხედვით ენა განაწყოფს თუ უზიძგებს ინდივიდს აზროვნებისა და ქცევის გარკვეული ტიპისაკენ. ამ მოდელის შესაბამისად, ინდივიდის შემეცნება რელატიურია ცალკეული ენების სისტემების შესაძლებლობების გათვალისწინებით.

სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის თანახმად, სამყარო ალიქმება, როგორც მოუნესრიგებელი შთაბეჭდილებების ნაკადი, ხოლო ენის ამოცანაა ამ მოუნესრიგებელი ნაკადის მოუნესრიგებულ სტრუქტურაში მოქცევა. სამყაროს ამგვარი დანაწევრებისას ენები განსხვავებულ ლექსიკურ ერთეულებსა და გრამატიკულ სტრუქტურებს იყენებს. ასეთ შემთხვევაში, მეცნიერული შესწავლის საგანია ორი რამ, პირველი: იმის განსაზღვრა, განაპირობებს კი ენობრივი სხვაობები სამყაროს აღქმას და მეორეც, თუკი ეს მართლაც ასეა, რა არის ამ მოვლენის ფსიქოლოგიური საფუძველი.

ენებს შორის არსებული სხვაობა ხელის გულზე დევს, მაგრამ ინვესს ეს სამყაროს განსხვავებულ აღქმას? ასე მაგალითად, რუსულ ენაში ადამიანის სახის ერთ-ერთი ნაწილის აღსანიშნავად გამოიყენება სიტყვა „нозосица“, რომლის შესატყვისი ქართულ ენაში არ გვაქვს. ცხადია, რომ სახის ამ ნაწილს, შუბლის ქვედა წილში, თვალებს შორის, ყველა ერთნაირად ხედავს, მაგრამ, ლინგვისტური ფარდობითობის ჰიპოთეზის თანახმად, ქართულენოვან ინდივიდს ეს ადგილი „მხედველობის არედან“ უნდა გამოორჩეს, რადგან ამ ადგილის სპეციფიკური

დასახელება ენაში არ გვაქვს და, შესაბამისად, მასზე ყურადღების გამახვილებაც არ შეგვიძლია. რუსულენოვანმა ინდივიდმა კი ადამიანის სხეულის ამ ადგილს შედარებით მეტი ყურადღება უნდა დაუთმოს. სხვათა შორის, რუსულენოვან ლიტერატურაში (მაგ., ნაბოკოვის რომანში „Дар“, ასევე ლევ ტოლსტოისთან და სხვა ბევრ ავტორთან) პერსონაჟის გარეგნობის აღწერისას, სახის ამ ნაწილს ხშირად საგანგებოდ ეთმობა ადგილი, თავისთავად ცხადია, ქართულენოვან ლიტერატურაში ასეთი აღწერა არ გვხვდება. ამგვარი დაკვირვებები, გარკვეულწილად, სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის სასარგებლოდ შეიძლება იქნეს ინტერპრეტირებული.

ქვემოთ მოვიყვანთ რამდენიმე ცდისა თუ ექსპერიმენტის აღწერილობას, რომელთა მიზანი იყო სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის მართებულობის (ან მცდარობის) გადამოწმება. ამ კვლევათა ჭარბი უმრავლესობა ორ დიდ ჯგუფში შეიძლება გავაერთიანოთ. პირველი შეისწავლის ლექსიკური ერთეულების, ხოლო მეორე – გრამატიკული ფორმების მიმართებას აზროვნებასთან. ამის შემდეგ ვეცდებით ენასა და აზროვნებას შორის არსებული მიმართების ფსიქოლოგიური საფუძვლის ჩვენებას (უფრო დეტალურად: მინდაძე 2009).

1.1. ლექსიკა და აზროვნება

ლექსიკის შესწავლაზე მიმართული კვლევების დიდი ნაწილი დაეთმო სხვადასხვა ენაში ფერთა სპექტრის დასახელებების შესწავლას. ფერთა აღმნიშვნელი ლექსიკის კვლევის პოპულარობა ეფუძნებოდა შემდეგ გარემოებას: ენაში კონკრეტულ ფერთა სახელწოდებების არსებობა არ არის მოტივირებული არც ფერთა ბუნებით და არც ადამიანის ფიზიოლოგიური თვისებებით. გლისონი წერდა: „ბუნებაში მოცემული ფერთა უწყვეტი სპექტრი ენაში წარმოდგენილია დისკრეტული კატეგორიების სერიად. [...] არც საკუთრივ სპექტრის თვისებებში და არც ადამიანის მიერ მათი აღქმის თავისებურებაში არაფერია

ისეთი, რაც ფერთა ასეთ დანანილებას განაპირობებდა. დანა-წერების ეს სპეციფიკური მეთოდი წარმოადგენს ინგლისური ენის სტრუქტურის ნაწილს“ (Gleason 1961, 4). ცხადია, რაც ზემომოყვანილ ციტატაში ინგლისური ენის შესახებ ითქვა, ყველა სხვა ენაზეც შეიძლება განვაგრძოთ.

ბრაუნმა და ლენებერგმა ჯერ ინგლისურენოვანი და შემდეგ ზუნიენოვანი (ზუნი – ჩრდილოამერიკელ ინდიელთა ერთ-ერთი ტომი) ცდისპირების მაგალითზე აჩვენეს, რომ არსებობს დადებითი კორელაცია ფერთა დასახელებებსა და ამ ფერთა დამახსოვრებას შორის. ექსპერიმენტის ფარგლებში ცდისპირებს 24 განსხვავებული ფერის ფილას უჩვენებდნენ და სთხოვდნენ ამ ფერთა დასახელებას ისე, თითქოს მეგობარს უხსნიდნენ, თუ რომელ ფერზეა ლაპარაკი. იზომებოდა ფერის დასახელებაში (აღწერაში) გამოყენებული მარცვლების და სიტყვების რაოდენობა, რეაქციის ხანგრძლივობა ფერის ჩვენებიდან მის დასახელებამდე, იზომებოდა ასევე ინტერპერსონალური თანხვედრა ფერის სახელდებისას და ასევე ინტრაპერსონალური თანხვედრა ერთი და იმავე ფერის კატეგორიზაციისას. ამ პარამეტრების გათვალისწინებით, იქმნებოდა ფერის საერთო მახასიათებელი – ე.წ. ფერის „კოდი“. ექსპერიმენტის შემდეგი ნაწილი არავერბალური ხასიათის დავალებისგან შედგებოდა, ანუ ცდისპირებს მოცემული სტიმულის საფუძველზე უნდა ამოერჩიათ ფერის შესატყვისი ნიმუში. ცდისპირებს უჩვენებდნენ ოთხ სხვადასხვა ფერის ფილას, ხოლო 30-წამიანი ინტერვალის შემდეგ მათ სთხოვდნენ, 120 სხვადასხვა ფერის ნიმუშებიდან ამოეცნოთ ნახევარი წუთის წინ ნაჩვენები ფერი. გამოვლინდა დადებითი კორელაცია ექსპერიმენტის ვერბალურ და არავერბალურ ნაწილებს შორის. ბრაუნი და ლენებერგი მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ ფერის ამოცნობა (დამახსოვრება) მით უფრო იოლია, რაც უფრო იოლია მისი კატეგორიზაცია, ანუ ფერის კოდის სიიოლე/სირთულე განსაზღვრავს ფერის მომდევნო ამოცნობის ალბათობას (Brown, Lenneberg 1954). ამ ექსპერიმენტის შედეგების ინტერპრეტაცია შესაძლე-

ბელია სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის გასამყარებლად: ვერბალური ფაქტორები განსაზღვრავს სამყაროს (ფერის) აღქმა/გახსენებას.

ბრაუნის და ლენებერგის ექსპერიმენტმა ხანგრძლივი დისკუსია გამოიწვია. კამათს იწვევდა ცდაში გამოყენებული ფერის საერთო მახასიათებელი (კოდი), რომელიც ურთიერთგანსხვავებული ცვლადებისგან შედგება, მათი ერთად თავმოყრა კი მეთოდურად მთლად გამართლებული არ ჩანს (Lucy 1992). საკამათო აღმოჩნდა ზუნი ენაზე გამოყენებული ფორმულირებებიც (Newman, 1954). ზუნი ინდიელებისათვის ფერთა (მაგალითად, ყვითლის) დასახელების სისტემა პრინციპულად განსხვავდება ინდოევროპულისათვის დამახასიათებელი მოდელისგან. „ზუნიში არის ორი ლექსემა, რომელიც აღნიშნავს „ყვითელს“. ლექსემა A გამოიყენება ისეთ კონტექსტში, როგორებიცაა, მაგალითად, „ყვითელი პერანგი“ ან „ყვითელი ფერი“. ლექსემა B გამოიყენება ისეთ კომბინაციებში, როგორებიცაა: „ყვითელი კანი“ ან „ყვითელი ფოთლები“. განსხვავება არ არის დამოკიდებული ფერის ინტენსივობაზე. საქმე ისაა, რომ ლექსემა A ფარავს ყვითელი ფერის ისეთ ტონს, რომელიც ობიექტს, ასე ვთქვათ, „მუდმივად“ ახასიათებს, ლექსემა B კი ეხება უფრო ისეთ ობიექტებს, რომლებიც ხდება ყვითელი (ან იღებს მსგავს ფერს) დამნიფების ან დაბერების გამო“ (Newman 1954, 87). ანუ მოცემულია სხვაობა ობიექტისათვის, ასე ვთქვათ, თავიდანვე დამახასიათებელ ყვითელსა და შეძენილ ყვითელს შორის, რაც ექსპერიმენტის ფარგლებში გათვალისწინებული არ იყო და რაც გარკვეული უზუსტობების წყარო შეიძლება ყოფილიყო. გარდა ამისა, განსხვავებას წარმოადგენს ისიც, რომ ინდოევროპულ ენებში ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები ზედსართავების კლასს მიეკუთვნება, ზუნი ენაში კი ისინი არსებითი სახელებია, რასაც ასევე შეიძლება გავლენა ჰქონოდა ექსპერიმენტში გამოყენებულ ფორმულირებებზე.

ფერის აღწერის სიიოლესა და მის დამახსოვრება/ამოცნობას შორის არსებულ კავშირზე სხვა ექსპერიმენტებიც მონ-

მოზს. ერთ-ერთი ასეთი გამოკვლევის (Steffire, Castilo, Morley 1966) დროს ყურადღება ექცეოდა ფერის აღწერის სიზუსტესა და ფერთა გახსენების (იდენტიფიკაციის) ურთიერთმიმართებას. გამოკვლევა ტარდებოდა ორ ენობრივ ჯგუფში – მექსიკურ ესპანურსა და იუკატეკის მათა (იუკატანზე მცხოვრები ინდიელთა ერთ-ერთი ტომი) ენაში. შედეგებმა აჩვენა მაღალი კორელაცია ფერის ცალსახად დასახელება-აღწერასა (შესაძლებელია ფერის ერთი სიტყვით სახელდება, თუ საჭიროა ფერის დამატებითი ლექსემებისა თუ შედარებების გამოყენებით აღწერა¹) და ფერის მართებულად გახსენების მაღალ ალბათობას შორის. თანაც გასათვალისწინებელია ის, რომ სხვადასხვა ენაში განსხვავებული ფერების აღწერა იყო უფრო იოლი და, შესაბამისად, უფრო იოლი გასახსენებლადაც, რაც ენისა და აზროვნების მჭიდრო კავშირზე მიუთითებს.

ბერლინმა და კეიმ (Berlin, Kay, 1969) 78 ენის ლექსიკის შესწავლის შედეგად დაადგინეს, რომ არსებობს 11 ე.წ. საბაზო ფერის დასახელება. ზოგიერთ ენაში (გერმანული, ინგლისური) თერთმეტივე ფერის დასახელებაა მოცემული, ზოგიერთში კი მხოლოდ ორი (მაგალითად, დანის ენა ახალ გვინეაში). საყურადღებოა, რომ რუსულ ენაში არის 12 საბაზო ფერის დასახელება (ლურჯისთვის ორი – საკუთრივ ლურჯი და ცისფერი). ბერლინმა და კეიმ მიაქციეს ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ფერთა სახელწოდებებს გარკვეული უნივერსალური პრინციპები უდევს საფუძვლად. ეს პრინციპები შეიძლება შემდეგნაირად ჩამოვაყალიბოთ:

- „ყველა ენა შეიცავს სიტყვებს შავი და თეთრი ფერისათვის;

¹ ქართული ენაში ეს ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: თეთრი, მწვანე, ყვითელი, შინდისფერი, ქარვისფერი, ცერცვისფერი, მაგრამ ასევე: „ძველთ უძველესი სპილოს ძელისფერი“, „ხოხბის ყელისფერი“, „ჭუჭყიანი თეთრი“ და ა.შ.

■ ივანე მინდაძე

- თუკი ენაში არის სამი სხვადასხვა ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაშინ ეს ენა შეიცავს ასევე სიტყვას წითელი ფერის აღსანიშნავად;
- თუკი ენაში არის ოთხი სხვადასხვა ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაშინ ეს ენა შეიცავს სიტყვას ან მწვანე ან ყვითელი ფერის აღსანიშნად, მაგრამ არა ორივეს;
- თუკი ენაში არის ხუთი სხვადასხვა ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაშინ ეს ენა შეიცავს სიტყვებს როგორც მწვანე, ისევე ყვითელი ფერის აღსანიშნად;
თუკი ენაში არის ექვსი სხვადასხვა ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაშინ ეს ენა შეიცავს სიტყვას ლურჯი ფერის აღსანიშნად;
- თუკი ენაში არის შვიდი სხვადასხვა ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაშინ ეს ენა შეიცავს სიტყვას ყავისფერის აღსანიშნად;
- თუკი ენაში არის რვა ან მეტი სხვადასხვა ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაშინ ეს ენა შეიცავს სიტყვებს იისფერი, ვარდისფერი, წარინჯისფერი, რუხი ფერის აღსანიშნად“.

ბერლინი და კეი სთხოვდნენ უცხოელ სტუდენტებს, დაესახელებინათ მათ ენებში არსებული „ძირითადი ფერები“. ამის შემდეგ ცდისპირებს აჩვენებდნენ შუშის სხვადასხვა ფერის ფილებს და სთხოვდნენ, შეერჩიათ შესაბამისი ნიმუშები დასახელებული ფერებისათვის. აღმოჩნდა, რომ საბაზო ფერების საუკეთესო ნიმუშებად შერჩეული იყო მინის ფილათა ერთი და იგივე ჯგუფი, რომელიც ემთხვევა ფერთა სპექტრის ე.წ. ფოკალურ წერტილებს (focal points), ფერის ინტენსიურ, ფოკუსირებულ წერტილებს. ეს ექსპერიმენტი მოწმობს, რომ სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ადამიანები ფერებს ძალიან მსგავსად აღიქვამენ, რაც, თავის მხრივ, სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის კონტრარგუმენტად შეიძლება იქნეს გამოყენებული.

როშის (Rosch 1973) ექსპერიმენტებმაც აჩვენა, რომ როგორც ინგლისურენოვანი, ასევე დანიენოვანი ცდისპირები უკეთ იმახსოვრებენ ფოკალურ წერტილებში მოცემულ ფერებს. თანაც გასათვალისწინებელია, რომ დანი ენაში არ არის სიტყვები მწვანე, ლურჯი, წითელი ფერების აღსანიშნავად. მიღებული შედეგები ეწინააღმდეგება სეპირ-უორფის ჰიპოთეზას, რომლის მიხედვით, ენაში არსებულ ფერთა აღმნიშვნელ სიტყვათა დეფიციტს ფერთა აღქმის დეფიციტიც უნდა გამოენიო.

სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის მცდარობა/მართებულობის შესამოწმებელი კიდევ მრავალი ექსპერიმენტი ჩატარდა. კეროლისა და კასაგრანდეს (Carroll, Casagrande 1958) ექსპერიმენტის მიზანი იყო იმის შესწავლა, თუ რა გავლენას ახდენს სხვადასხვა ენაში არსებული სემანტიკური სახის განსხვავებები ადამიანთა ქცევასა და აზროვნებაზე (ექსპერიმენტში მონაწილეობდნენ ჰოპი-ინდიელები და ინგლისურენოვანი ცდისპირები). კეროლი და კასაგრანდე ცდისპირებს აჩვენებდნენ სამ განსხვავებულ ბარათს. საერთო ჯამში სულ 17 ასეთი ტრიადა იქნა გამოყენებული. თითოეულ ტრიადაში მხოლოდ ორი სურათის აღწერისას შეიძლებოდა ერთი და იმავე ზმნის გამოყენება, ხოლო მესამე სურათის აღწერა მხოლოდ განსხვავებული ზმნით იყო შესაძლებელი. თანაც გასათვალისწინებელია ის, რომ ინგლისურენოვან და ჰოპიენოვან ცდისპირებს ტრიადაში მოცემული წყვილები განსხვავებულად უნდა დაეჯგუფებინათ. დაეუშვათ, მოცემულია სამი სურათი – A, B და C. ჰოპი ენის შემთხვევაში, A და C სურათების აღსაწერად გამოიყენება ერთი და იგივე ზმნა, ხოლო ინგლისური ენის შემთხვევაში – A და B სურათებისათვის. ზრდასრულ ცდისპირებს ეკითხებოდნენ, მოცემული სამი სურათიდან, თუ რომელი ორი სურათის დაჯგუფება შეიძლებოდა ერთად და რატომ. ამოსავალი ჰიპოთეზის თანახმად, ენობრივი სხვაობა გავლენას იქონიებდა დაჯგუფების ხერხზე და შერჩეული წყვილი ენობრივი ფაქტორე-

ბით (საერთო ზმნა) იქნება გათვალისწინებული. ერთ-ერთი ტრიადა ასე გამოიყურებოდა:

- ქალი ზარდახშის თავსახურს ხურავს (სურათი A),
ქალი ნაჭერს აფარებს საკერავ მანქანას (სურათი B),
- ქალი სურსათის დიდ ჭურჭელს ახურავს ხის ფილას (სურათი C).

კეროლი და კასაგრანდე ამ დავალების ლინგვისტურ საფუძველს შემდეგნაირად განმარტავდნენ: ჰოპი ენაში რაიმე გახსნილი ობიექტის, მაგალითად, ზარდახშის, ნახვრეტების, ორმოს და ა.შ. დახურვის აღწერისას, გამოიყენება ზმნა "u'ta", ხოლო მტვრისგან ან ზიანისგან დასაცავად რაიმეს დახურვა ან გადახურვა სხვა ზმნით გამოიხატება, ინგლისურ ენაში კი ორივე უკანასკნელ შემთხვევაში გამოიყენება ზმნა "cover", მაგრამ ეს ზმნა არ უხდება ზარდახშის დახურვას. მოლოდინი იყო, რომ ჰოპი ენაზე მოლაპარაკე ცდისპირები ამ ტრიადაში ერთად დააჯგუფებენ A და C სურათებს (რადგან ორივე აღიწერება ერთი ზმნით: "u'ta"), ხოლო ინგლისურენოვანები – B და C-ს (ანუ იმ სურათებს, რომელთა აღწერისას გამოიყენება ზმნა "cover"). თავდაპირველი შედეგების ანალიზისას არ გამოვლინდა სტატისტიკურად მნიშვნელოვანი სხვაობა პასუხებს შორის. თუმცა, მას შემდეგ, რაც კეროლმა და კასაგრანდემ გამოყენებული დავალებები გადაამუშავეს (ენობრივად კიდევ უფრო მკვეთრად განსხვავებული ნიმუშები შეარჩიეს) და ცდების ახალი სერია ჩაატარეს, შედეგები სტატისტიკურად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. სავარაუდოა, რომ ლინგვისტური ფაქტორები მაინც დიდ როლს ასრულებს სამყაროს სტრუქტურირებისას, რაც კვლავ სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის გასამყარებელ არგუმენტად შეიძლება იქნეს ინტერპრეტირებული.

1.2. გრამატიკა და აზროვნება

ბლუმის (Bloom 1981) ექსპერიმენტის ამოსავალი დებულება ეფუძნებოდა იმ დაკვირვებას, რომ ჩინურ (მანდარინულ) ენაში არ არის არარეალური, ჰიპოთეტური სინამდვილის გამოსაცემი გრამატიკული კონსტრუქციები, განსხვავებით, მაგალითად, ინგლისურისაგან, რომელშიც ეს შესაძლებლობა მოცემულია (conditional sentences: if I were you...). ჰიპოთეტური სინამდვილის გამოხატვა ჩინურში ძირითადად კონტექსტის ცოდნაზეა დამოკიდებული და არა გრამატიკულ სტრუქტურებზე. ბლუმი თვლიდა, რომ ჩინურენოვან ცდისპირებს, ინგლისურენოვან ცდისპირებთან შედარებით, უფრო გაუჭირდებათ ისეთი ისტორიების დასრულება, რომლებიც ჰიპოთეტურ შესაძლებლობას აღწერს. ექსპერიმენტის შედეგებმა დაადასტურა ბლუმის ეს ჰიპოთეზა.

ექსპერიმენტის ფარგლებში ბლუმი სვამდა ისეთი სახის შეკითხვებს, როგორიცაა, მაგალითად: „ყველა წრე დიდი რომ ყოფილიყო და ეს პატარა სამკუთხედი წრე ყოფილიყო, მაშინ ის დიდი იქნებოდა?“ როგორც მოსალოდნელი იყო, ინგლისურენოვანი ცდისპირები ამ შეკითხვას დადებითად პასუხობდნენ, ხოლო ჩინურენოვანი – უარყოფითად. საკუთარი პასუხის განმარტებისას ჩინურენოვანი ცდისპირები დაახლოებით ასეთ ფორმულირებებს მიმართავდნენ: „როგორ შეიძლება, სამკუთხედი წრე იყოს, ან როგორ შეიძლება, პატარა სამკუთხედი დიდი იყოს“. შედეგების ინტერპრეტირება შესაძლებელია იმ კუთხით, რომ გრამატიკული სტრუქტურების არსებობა/არარსებობა გავლენას ახდენს აზროვნებაზე და ერთგვარ შუალედურ რგოლს ასრულებს სამყაროს აღქმასა და კოგნიტურ პროცესებს შორის.

ბლუმის ექსპერიმენტის კრიტიკა ძირითადად ენობრივ ფორმულირებებს შეეხებოდა, იყო კი დავალების შინაარსი ჩინელი ცდისპირებისთვის გასაგები, თუკი ამგვარი კონსტრუქციები ჩინურ ენაში მოცემული არ არის? ლიუმ (Liu 1985) ტაივანელი

მოსწავლეების ჯგუფში, განსხვავებულად თარგმნილი დავალებების დახმარებით, გაიმეორა ბლუმის ექსპერიმენტი, მათ შორის სამკუთხედის შესახებ შეკითხვაც. მიუხედავად იმისა, რომ მიღებული შედეგები ბლუმის შედეგებს არ დაემთხვა და სხვაობა ინგლისელ და ტაივანელ ცდისპირებს შორის დიდი არ იყო, ამასთან გამოვლინდა საინტერესო ტენდენცია: ჰიპოთეტური სიტუაციების მართებულად ინტერპრეტაცია იმ მოსწავლეებს უადვილდებოდათ, რომლებსაც ინგლისური ენის გაკვეთილებზე უკვე ნასწავლი ჰქონდათ შესაბამისი გრამატიკული კონსტრუქციები.

1.3. ფონეტიკა და აზროვნება

ცდების ნაწილი ეხებოდა აზროვნებაზე ინტონაციის, მახვილებისა და ზოგადად პროსოდიის გავლენის საკითხს. ზოგიერთ ენაში მახვილს სიტყვათგანმასხვავებელი ფუნქცია აქვს, ასეთ ენებზე მოლაპარაკე პირები ზოგადად უკეთ გამოარჩევენ მახვილებს, როგორც საკუთარ, ასევე უცხოურ ენაში (Joe 1992). ეს ეფექტი არა მხოლოდ მახვილის შემთხვევაშია ცნობილი, არამედ ზოგადად ფონოლოგიურ სისტემაზეც ვრცელდება. ასე მაგალითად, იაპონურ ენაში |ლ| და |რ| ერთი ფონემის ორი ალოფონია, ხოლო მრავალ სხვა ენაში, მაგალითად, ქართულსა ან ინგლისურში ისინი ორი განსხვავებული ფონემაა. უცხო ენის შესწავლისას იაპონელებს უჭირთ ამ ბგერების გამორჩევა, რაც გოტოს (Goto 1971) ექსპერიმენტმაც დაადასტურა. იაპონელ ცდისპირებს უჭირდათ ისეთი სიტყვების გარჩევა, როგორებიცაა, მაგალითად, "lead" და "read". საყურადღებოა, რომ ცდისპირებს ასეთი სიტყვების გარჩევა მაშინაც კი უჭირდათ, როდესაც ისინი ამ სიტყვების მათ მიერვე წარმოთქმულ ჩანაწერს ისმენდნენ. მსგავსი შედეგები მიიღო მიავაკიმაც (Miyawaki, Strange, Verbrugge, Liberman, Jenkins, Fujimura 1975).

1.4. გრაფიკული და რიცხვითი სისტემების კავშირიც აზროვნებასთან

საყურადღებოა წერის მანერისა და ალქმის ურთიერთკავშირი. ზოგიერთი ენის დამწერლობისათვის დამახასიათებელია ჰორიზონტალურ რიგებში წერა, ხოლო ზოგიერთ ენაში (ჩინურში) მოცემულია წერის ორი შესაძლებლობა, როგორც ვერტიკალურ სვეტებში, ასევე ჰორიზონტალურ რიგებში. ფრიმენის (Freeman 1980) ექსპერიმენტმა აჩვენა, რომ ინგლისურენოვან ცდისპირებს უფრო უადვილდებათ ჰორიზონტალურ რიგებში არეულად მოცემული ასოების ალქმა და მათთან დაკავშირებული დავალებების შესრულება, ვიდრე ვერტიკალურ სვეტებში მოცემულ ანალოგიურ დავალებებთან გამკლავება. ჩინელი ცდისპირები კი ერთნაირი წარმატებით ასრულებდნენ ორივე სახის დავალებას. საკონტროლო ცდებმა ამოსავალი დებულების სიზუსტე დაადასტურა, აღმოჩნდა, რომ აღნიშნული სხვაობა მხოლოდ ლინგვისტური მასალის შემთხვევაში ვლინდებოდა, ხოლო როდესაც ცდისპირებს ასოების ნაცვლად სხვადასხვა ფიგურებისგან შემდგარი დავალებების შესრულება მოეთხოვებოდათ, ჩინურენოვან და ინგლისურენოვან ცდისპირებს შორის განსხვავება აღარ გამოვლინდა. საყურადღებოა ისიც, რომ ამერიკაში მცხოვრებმა ჩინელებმა, რომლებსაც არ უსწავლიათ ვერტიკალურ სვეტებში წერა, ინგლისურენოვანი ცდისპირების მსგავსი შედეგი აჩვენეს. ასევე მნიშვნელოვანია, რომ ინგლისურენოვან ბავშვებთან, რომლებსაც უკვე შეეძლოთ ასოების ცნობა, მაგრამ ჯერ არ შეეძლოთ კითხვა, არ გამოვლინდა სხვაობა ჰორიზონტალური და ვერტიკალური დავალებების შესრულებას შორის. ეს მოწმობს, რომ ალქმა დამოკიდებულია ცდისპირთა პრაქტიკაზე (და, შესაბამისად, ასაკზე) და არა მათ, ვთქვათ, ენობრივ კუთვნილებაზე.

აზროვნებაზე იეროგლიფური დამწერლობის პრაქტიკის გავლენა დაადასტურა ჩანის ექსპერიმენტმა (ციტირებულია Langenmayr 1997, 218), რომლის მიხედვით, რავენის ტესტის

შესრულებისას, რომელიც გრაფიკული სახის დავალებების ბატარეისაგან შედგება, ჩინელ ცდისპირებს საგრძნობლად უკეთესი შედეგები ჰქონდათ ინგლისურენოვან ჯგუფთან შედარებით. კულტურით განპირობებული ფაქტორების შესამცირებლად, ლინმა იგივე ექსპერიმენტი სინგაპურელ და მალაიზიელ ბავშვებთან გაიმეორა. აქაც, ჩინურენოვანმა ბავშვებმა საგრძნობლად უკეთესი შედეგები აჩვენეს. ეს შეიძლება აიხსნას იმით, რომ ჩინელი ბავშვები გეომეტრიულად რთული დამწერლობის – იეროგლიფების – განაფული მკითხველები არიან, რაც გავლენას ახდენს გრაფიკული სტიმულებისგან შედეგინილი ტესტის შესრულებაზე.

2. ენა და განწყობა

ზემოაღწერილი და მრავალი სხვა ექსპერიმენტის შედეგებმა უფრო მეტად უარყო, ვიდრე დაადასტურა ლინგვისტური ფარდობითობის ჰიპოთეზის უკიდურესად ხისტი თეორია, რომლის თანახმად, ენა სრულად განსაზღვრავს აზროვნებას. უფრო სანდო ჩანს შედარებით „სუსტი“ მოდელი, რომლის მიხედვითაც მსოფლხედვის ფორმირება დამოკიდებულია ენაზე, თუმცა ამ ექსპერიმენტების ინტერპრეტაციის შედეგად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ენა მხოლოდ ერთ-ერთი ფაქტორია, რომელიც გავლენას ახდენს აზროვნებაზე. მრავალი ცდის ინტერპრეტირება საკმაოდ ხელოვნური ჩანს და რიგ შემთხვევაში ნაკლებ ნდობას იმსახურებს.

საყურადღებოა, რომ კვლევების შედეგების ინტერპრეტაციისას ექსპერიმენტატორები ძირითადად ლაპარაკობენ ცდისპირთა გამოცდილებაზე, ჩვევებზე, დასწავლის ეფექტზე, ასოციაციურ კავშირებზე. გვრჩება ერთგვარი უკმარისობის განცდა, რომ მკვლევრებს მიღებული შედეგების აღმძვრელი მექანიზმი მთლად მკაფიოდ არ აქვთ წარმოდგენილი. ჩვენი აზრით, კვლევების შედეგების ფსიქოლოგიურ საფუძვლად ფიქსირებული განწყობა შეიძლება მივიჩნიოთ.

უზნაძე აღნიშნავდა, რომ ფიქსირებული განწყობა არა მხოლოდ მოტორული, არამედ ასევე ენობრივი სტიმულების გავლენითაც ყალიბდება. „ცდისპირს [...] სიტყვიერი ზემოქმედების გზითაც შეუმუშავდეს ფიქსირებული განწყობა: საკმარისია, მან 15-ჯერ წარმოიდგინოს განსხვავებული მოცულობის ბურთები ან არატოლი წრეები, რომ შესაფერი ფიქსირებული განწყობა შეუმუშავდეს, რომელიც მას შემდეგში დროებით ხელს უშლის, კრიტიკული ობიექტები ადეკვატურად აღიქვას“ (უზნაძე 1977, 144)¹.

ენის ძირითადი ფუნქცია არის სამყაროს (საგნების, მოვლენების, პროცესების) ჩანაცვლება. გარე სამყაროდან მიღებული ინფორმაცია ჩვენს გონებაში გარკვეული ხატის ანუ წარმოდგენის სახით აღიბეჭდება. წარმოდგენა საგნის მხოლოდ ხატია და, ცხადია, ვერ იქნება მატერიალური ფენომენი, ის თავისი არსით იდეალურია, თუმცა მუდამ კონკრეტული. „წარმოდგენა შეიძლება საგნისა ან მოვლენის, და არა მსგავს საგანთა მთელი სიმრავლისა. ჩვენ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ კონკრეტული მაგიდა, მაგრამ არა მაგიდა საერთოდ. ყოველ შემთხვევაში, როგორი ზოგადიც არ უნდა იყოს წარმოდგენა, მას მაინც არ შეუძლია მოიცვას მსგავს საგანთა მთელი სიმრავლე, მაგ., მაგიდების მთელი სიმრავლე“ (ახვლედიანი 1972, 7). წარმოდგენის გაზიარება შეუძლებელია ენის დახმარების გარეშე, ამიტომ ენის ფუნქციაა, წარმოდგენები გამოხატოს ცნებების სახით. წარმოდგენის ცნებად ქცევა ნიშნავს, რომ კონკრეტული წარმოდგენა იქცა საგნის ან მოვლენის იდეად. ცნება არამატერიალური ხასიათისაა, თანაც ის პრინციპულად აბსტრაქტულია: ცნება „მაგიდა“ ფარავს მაგიდების მთელ სიმრავლეს. ვინაიდან ცნება აბსტრაქტულია, შესაძლებელია, ვილაპარაკოთ, რომ წარმოდგენიდან ცნებაზე გადასვლა არის ფსიქიკურიდან ენობრივზე, კონკრეტულიდან აბსტრაქტულზე გადასვლის პროცესი.

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ენის საშუალებით დაფიქსირებული განწყობა მალევე ქრება.

საყურადღებოა ასევე, რომ ენა იძლევა იგივეობის აქტის შესაძლებლობას. ენის დახმარებით, ჩვენ შეგვიძლია, ერთხელ უკვე განცდილი კვლავ განვაახლოთ, კვლავ განვიცადოთ, წარმოვიდგინოთ, და რაც კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია, სხვებს გადავცეთ, სხვებს „დავანახოთ“, რაც, სხვათა შორის, არის ენის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია – კომუნიკაციური ფუნქცია.

სწორედ ამიტომ არის შესაძლებელი ენის დახმარებით ფიქსირებული განწყობის ჩამოყალიბება, ენა ანაცვლებს რეალურ მოქმედებას. „თუ გადავხედავთ ამ ცდებში მიღებულ შედეგებს, ვნახავთ, რომ განწყობის ფიქსაცია ვერბალური ზემოქმედების საფუძველზე უდავო ფაქტია. ეჭვი არაა, რომ სიტყვა ჩვენთვის აქტივობის იმ სპეციფიკურ ფორმას წარმოადგენს, რომლის საფუძველზეც ადამიანის განწყობისეულ მდგომარეობათა ახალი ფენა აიგება, რომელიც, თავის მხრივ, მისი ქცევის განმსაზღვრელ პირობას წარმოადგენს“ (უზნაძე 1977, 147).

ვერბალური გზით შექმნილი ფიქსირებული განწყობა „დამოკიდებულია ამ შემთხვევაში სინამდვილის არა იმ პირობებზე, რომელშიც მისი ქცევა მიმდინარეობს, არამედ იმაზე, თუ როგორ სინამდვილეს წარმოსახავს იგი, რისი გამოხატვა სურს მას თავისი სიტყვით“ (უზნაძე 1977, 147).

ადამიანის აზროვნება და ენა მჭიდროდ არის გადაჯაჭვული. „აზრი ყოველთვის ენობრივ ფორმაში გვეძლევა და ამ ფორმის გარეშე აზროვნება, როგორც ასეთი, ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ, მეორე მხრივ, უდავოა ისიც, რომ აზრი და სიტყვა არ წარმოადგენს იდენტურ მოვლენებს და ისინი ორ სრულიად განსხვავებულ კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ“ (უზნაძე 1977, 306). უზნაძის მიხედვით, ორივეს წინ უსწრებს სუბიექტი, უფრო კი ამ სუბიექტის სურვილი, ენის დახმარებით გამოხატოს გარკვეული აზრი. სუბიექტი ცდილობს გარკვეული მიზნის მიღწევას. ამ მიზნის მიღწევა სუბიექტმა შეიძლება, ცნობიერი ძალისხმევით დაისახოს, მაგრამ ეს შეიძლება, არაცნობიერ

რადაც მოხდეს, ანუ სუბიექტი არ აცნობიერებდეს მის მამოძრავებელ ძალას, სწორედ ამ ძალას ეწოდება განწყობა. ამის შემდეგ მისი მიზანი იდეად ჩამოყალიბდება, რომელიც ენის დახმარებით გადმოიცემა.

ადამიანის სპეციფიკური თვისებაა, გამიჯნოს საკუთარი თავი მის ირგვლივ მოცემული სინამდვილისაგან. ენის დახმარებით ის ახალ რეალობას ქმნის, რომელიც ზოგჯერ არ ემთხვევა ადამიანის გარშემო არსებულ რეალობას. ადამიანი „არა მხოლოდ ცხოვრობს და მოქმედებს, მან იცის კიდევაც, რომ სწორედ ისაა, რომ ცხოვრობს და მოქმედებს ამ, მის გარეთ არსებულ სამყაროში“ (უზნაძე 1977, 300).

ამრიგად, განწყობის თეორიის ფარგლებში ენას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. განწყობის თეორიის ისეთი ფუნდამენტური მოვლენები, როგორიცაა ასიმილაციური და კონტრასტული ილუზიები, ობიექტივაცია აქაც გადამწყვეტ როლს ასრულებს. როგორც ცნობილია, ობიექტივაცია არის გარკვეული მოვლენის ან საგნის ცნობიერი დამუშავება, რაც გარკვეულ შეფერხებას, რეალობის ცნობიერ განსჯას საჭიროებს. ეს შეუძლებელი იქნებოდა ენის გარეშე, რადგან, როგორც ზემოთ ითქვა, ენა და ენაში გამოხატული აზროვნება შესაძლებელს ხდის იგივეობის აქტის ხორცშესხმას, ანუ სამყაროს „დენადობის“ ხელოვნურ დაბრკოლებას, შეფერხებას. ენის ასეთი მნიშვნელობის მიუხედავად, აღსანიშნავია, რომ უზნაძის შრომებსა და ასევე მომდევნო თაობის ფსიქოლოგთა კვლევებში ენის და განწყობის ურთიერთდამოკიდებულების საკითხს გასაოცრად ცოტა ადგილი ეთმობა. თანაც ამ კვლევების ფარგლებში ძირითადი აქცენტი სიტყვაზე კეთდება, თუმცა, ხანდახან, სადაც უზნაძე „სიტყვას“ იყენებს, უპრიანი იქნებოდა „ენის“ დანერა, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს უზნაძისთვის ენა და სიტყვა სინონიმური ცნებები იყო.

აღსანიშნავია კიდევ ერთი გარემოება, რომ ცნებას, თავისთავად იდეალურ ფენომენს, აქვს მატერიალური გამოვლენის მხარეც, ბგერის ან გრაფემის სახით. სწორედ არტიკული-

რებული სიტყვა არის ცნების მატერიალიზების ხერხი, რაც ენის ექსპერიმენტული კვლევის შესაძლებლობას გვაძლევს (იხ. Баиндурашвили 1978). ქვემოთ შევეცდებით სხვადასხვა ექსპერიმენტის შედეგების განწყობის თეორიის ჭრილში განხილვას.

2.1. აქცენტი

კარგად ცნობილი ფაქტია, რომ ასაკთან ერთად უფრო და უფრო ჭირს უცხო ენის უაქცენტოდ დაუფლება, განსაკუთრებით, თუკი უცხო ენას ფორმალურ პირობებში (გაკვეთილების სახით) ესწავლობთ. როგორც ჩანს, 11-12 წლის ასაკის შემდეგ მართებული ინტონაციის/პროსოდიის დაუფლება ძალიან რთულია.

ენის გაგება იმთავითვე გულისხმობს დიფერენცირებული სმენის არსებობას, რაც გვეხმარება, ბგერათა უწყვეტ ნაკადში უშეცდომოდ გამოვარჩიოთ ცალკეული ბგერები, თანაც იმ ფაქტის მიუხედავად, რომ ერთი და იმავე ბგერის ყოველ ჯერზე აბსოლუტურად ერთნაირად წარმოთქმა პრინციპულად შეუძლებელია. ამ პროცესს შემდეგი მეტაფორა წარმოაჩენს: გონებაში მოცემულია ბგერების იდეალური ხატი, რომელიც გარკვეულ ჩარჩოშია მოქცეული. ყველა ბგერა, რომელიც ამ ჩარჩოს ფარგლებში ხვდება, აღიქმება როგორც ერთი და იგივე ბგერა; ანუ მოსმენისას აღვიქვამთ არა მხოლოდ იმას, რაც მართლაც წარმოითქვა, არამედ არაცნობიერად ვაესებთ იმასაც, რაც არ წარმოთქმულა. ასეთი შევსება დამოკიდებულია ჩვენს ენობრივ და მათ შორის ფონეტიკურ ცოდნაზეც. უცხოური ენისთვის დამახასიათებელ სპეციფიკურ ბგერებს ჩვენ უნებლიეთ ჩვენი ენისთვის დამახასიათებელ ბგერებს ვამსგავსებთ. მაგალითად, გერმანული ენისთვის დამახასიათებელი გრძელი და მოკლე ხმოვნები „ქართულ ყურში“ ხშირად ერთნაირად ისმის (შდრ: Weg, weg), რაც გამოწვეულია იმით, რომ ქართულში არა გვაქვს გრძელი-მოკლე ხმოვნის ოპოზიცია. შესაბამისად, უკვე უცხოურ ენაზე მეტყველებისას, გადმოგვაქვს ჩვენი ენისთვის დამახასიათებელი უღერადობა, რაც, საერთო

ჯამში, აქცენტის სახით ვლინდება. ამრიგად, უცხოურ ენაზე მართებული წარმოთქმის სწავლის დროს, პირველი (მშობლიური) ენის სპეციფიკით განპირობებული სმენის ჩვევა მნიშვნელოვან შემაფერხებელ ფაქტორად წარმოგვიდგება.

განწყობის თეორიის გათვალისწინებით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქცენტი მშობლიური ენის განწყობით არის განპირობებული. ასიმილაციური ილუზიის საფუძველზე უცხო ენის სპეციფიკურ ბგერებს (ინტონაციას, წინადადების მელოდიას) ჩვენი ენისათვის დამახასიათებელ „ჩარჩოებში“ ვათავსებთ და შესაბამისადვე წარმოვთქვამთ. ბავშვებს კი, რომლებსაც ჯერ კიდევ არა აქვთ მტკიცედ ჩამოყალიბებული განწყობა, შეუძლიათ ბგერების უკეთ დიფერენცირება და, შესაბამისად, ისინი უფრო მეტ „ჩარჩოს“ ქმნიან, ანუ უფრო მართებულად ეუფლებიან უცხოური ენის ფონოლოგიურ სისტემას. სწორედ ამიტომ ბავშვები ახერხებენ იმას, რაც ასე უჭირთ ზრდასრულებს – უცხო ენაზე უაქცენტოდ მეტყველებას. ამრიგად, რამდენად პარადოქსულად არ უნდა ჟღერდეს, აქცენტი, ძირითადად, არა წარმოთქმის, არამედ სმენის პრობლემაა.

გოტოს მიერ ჩატარებული ზემომოყვანილი ექსპერიმენტების შედეგების ახსნა სწორედ ამ პოზიციიდან არის შესაძლებელი. იაპონელების ფონოლოგიური „ჩარჩო“ მოიცავს როგორც |ლ|, ასევე |რ| ბგერას (როგორც ითქვა, ეს არის ერთი ფონემის ორი ალოფონი), განსხვავებით ინგლისურისგან, რომლისთვისაც |ლ| და |რ| ორი განსხვავებული ფონემაა, ორი განსხვავებული „ჩარჩოა“, შესაბამისად, იაპონელ ცდისპირებს არ შეუძლიათ მოსმენილი სიტყვების (lead და read) მართებულად გაგება, ერთმანეთისგან გამორჩევა, მაშინაც კი (!), როდესაც ცდისპირები მათ მიერვე მართებულად წარმოთქმულ მაგალითებს ისმენენ. კიდევ ერთხელ გავმეორდები: სავარაუდოა, რომ იაპონელი ცდისპირები უცხოური ენის ბგერებს, ასიმილაციური აკუსტიკური ილუზიის საფუძველზე, მშობლიური ენის ფონოლოგიური სისტემის მსგავსად აღიქვამენ, რაც, საბოლოო ჯამში, მათ ხელს უშლის უცხოურ ენაზე მართებულად ლაპარაკის დაუფლებაში. ამდენად, განწყობის თეორია გვაჩვენებს იმ ფსი-

ქოლოგიურ საფუძველს, რომელიც განაპირობებს აქცენტის დაუფლება/ვერდაუფლებას.

2.2. გრაფემების აღქმა

ფრიმენის ზემომოყვანილი ექსპერიმენტის ინტერპრეტირებისას საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ინგლისურენოვან ზრდასრულ ცდისპირებს უჭირთ ჰორიზონტალურ-ვერტიკალური დავალებების ამოხსნა (რადგან ისინი ჰორიზონტალური რიგების „ნაკითხვას“ არიან ჩვეულნი), განსხვავებით ბავშვებისაგან, რომლებსაც ჯერ კიდევ არა აქვთ კითხვის მიმართულების განმსაზღვრელი ფიქსირებული განწყობა.

გრაფემების აღქმის პროცესში ფიქსირებული განწყობის მნიშვნელობაზე მიუთითებს ხოჯავას ცდებიც (ხოჯავა 1941). ცდისპირებს (უნივერსიტეტის პროფესორებს, დოცენტებს, ასპირანტებს), რომლებმაც კარგად იცოდნენ რუსული და ინგლისური (ან გერმანული, ან ფრანგული) ენები, შესთავაზეს ისეთი სიტყვების ნაკითხვა, რომლებიც შედგენილი იყო კირილიცასა და ლათინური ანბანის საერთო ან მსგავსი ასოებით – а, о, е, м, н, р, с, п, у, х და ა.შ. (ექსპერიმენტის მსვლელობისას გამოიყენებოდა ასოების ისეთი მოყვანილობა, რომელიც დამახასიათებელია გაკრული ხელით წერის მანერისთვის, სწორედ ამიტომ არის შესაძლებელი გარკვეული ასოების, მაგალითად, ლათინური r-ს და კირილიცას ყ-ს ერთმანეთთან მიმსგავსება), ისე, რომ ერთი და იმავე სიტყვის ნაკითხვა ორნაირად შეიძლებოდა, მაგალითად, *ноча* შეიძლება ნაგვევითა, როგორც „ინგლისური“ „ნორბა“, ან „რუსული“ „პოჩვა“, ასევე, მაგალითად *ноир* – შეიძლება ნაგვევითა როგორც „ინგლისური“ „თონოპ“ ან როგორც რუსული „ტაპორ“ და ა.შ.¹ ცდისპირთა ერთ ჯგუფს ტაქისტოსკოპის საშუალებით აწვდიდნენ 35 სიტყვას,

¹ ალბათ, თქვენც შესწრებიხართ, ან ანეკდოტად გსმენიათ, თუ როგორ კითხულობენ სპორტული ინვენტარის მწარმოებელი ფირმა „Puma“-ს სახელწოდებას, როგორც რუსულ „რიმა“-ს.

რომლებიც, კირილიცათი ნაკითხვის შემთხვევაში, სრულმნიშვნელოვან რუსულ სიტყვებს იძლეოდა. ცხადია, ამ სიტყვების ნაკითხვა ლათინური ანბანის მიხედვითაც შეიძლებოდა, თუმცა ცდისპირებს არაფერს ეუბნებოდნენ იმის შესახებ, თუ რომელი ანბანი უნდა აერჩიათ.

მეორე ჯგუფს ნასაკითხად შესთავაზეს 30 აზრს მოკლებული სიტყვა, მაგრამ ამ სიტყვებში გარეული იყო სპეციფიკურად მხოლოდ ლათინური ანბანისათვის დამახასიათებელი ასოები. შემდეგ ამ ჯგუფის წევრებსაც შესთავაზეს პირველი ჯგუფისთვის შეთავაზებული სიტყვების ნაკითხვა. აღმოჩნდა, რომ პირველი ჯგუფის წევრების 100% მართებულად და შეფერხების გარეშე ნაკითხა ყველა სიტყვა „რუსულად“. სულ სხვა ვითარება გამოვლინდა მეორე ჯგუფში, აქ ჯგუფის 96%-მა (29 ცდისპირმა 30-დან) „რუსული“ სიტყვები ლათინური ანბანის შესატყვისად ნაკითხა. ფიქსირებული განწყობის გავლენა ამ შემთხვევაში ცალსახაა. 30 აზრს მოკლებული სიტყვის ნაკითხვამ საგანწყობო ექსპოზიციის როლი შეასრულა. წარმოიქმნა ფიქსირებული განწყობა, რომელმაც შემდგომ, უკვე კრიტიკული ცდის ფარგლებში, უბიძგა ცდისპირებს „ინგლისურად“ ნაკითხათ მოცემული სიტყვები.

ეს ექსპერიმენტი სხვადასხვა ფორმით ჩატარდა, მაგრამ ერთი რამ ცხადია, წინასწარი აქტივაცია, ფიქსირებული განწყობის ჩამოყალიბება, განსაზღვრავდა კითხვის სტრატეგიას – გრაფემების აღქმას.

2.3. სემანტიკური და სინტაქსური დამუშავება

მეტყველების აღქმისას ინდივიდი არ არის ინფორმაციის პასიური მიმღები. უზნაძე მიიჩნევს, რომ ინდივიდს „სიტყვის“ მოსმენისას უაქტიურდება გარკვეული განწყობა, რომლის ფიქსაცია გამოწვეულია ამ სიტყვის წარსულში მრავალჯერადი მოსმენით. შედეგად ინდივიდს უჩნდება გარკვეული ფსიქოლოგიური შინაარსი, რომელიც განიცდება როგორც სიტყვის მნიშ-

ვნელობა (Кечухашვილი 1973, 178). კეჩხუაშვილი აწვდიდა ცდისპირებს სიტყვებს, რომლებშიც რამდენიმე ასო დეფისით იყო ჩანაცვლებული. ამასთან, გამოტოვებული ადგილების შევსება სხვადასხვაგვარად იყო შესაძლებელი, რაც სულ ცოტა ორი სხვადასხვა სიტყვის წარმოების შესაძლებლობას იძლეოდა. მოცემული იყო ასეთი სიტყვები: *pac-o-*, *-ek-ap* და სხვ. (სიტყვები შეიძლება წაკითხულ იქნას, როგორც *рассол* ან როგორც *раскол*, როგორც *гектар* ანდა *нектар* და სხვ.).

ჩატარდა ცდების ოთხი სერია: ცდისპირთა პირველ ჯგუფს (ძირითადი ცდა) თავდაპირველად უკითხავდნენ ასეთ წინადადებებს: „Между друзьями был разлад“, „Церковь отделилась от государства и стала в оппозицию“, ხოლო შემდეგ აწვდიდნენ სიტყვას შესავსებად. ცდისპირთა მეორე ჯგუფს (ძირითადი ცდა) უკითხავდნენ ისეთ წინადადებებს, როგორიცაა: „Очень люблю малосоленные огурцы“, „Кадка с головками сыра стоит на кухне“ და შემდეგ, ცდისპირებს კვლავ სიტყვის შევსებას სთხოვდნენ. მესამე ჯგუფს (საკონტროლო ცდა) სიტყვებს აწვდიდნენ წინადადებების წინასწარი წაკითხვის გარეშე, დაბოლოს, მეოთხე ჯგუფს (დამატებითი ცდა) უხსნიდნენ, რომ წინადადებებსა და ვერბალურ ამოცანას შორის გარკვეული სემანტიკური კავშირი იყო (Кечухашვილი 1973). როგორც მოსალოდნელი იყო, პირველ ორ ჯგუფში ცდისპირთა ჭარბი უმრავლესობა სიტყვებს წინასწარი აქტივაციის შესაბამისად ავსებდნენ და თანაც ამას საკონტროლო ჯგუფზე ორჯერ უფრო სწრაფად ახერხებდნენ. ამასთან, საკონტროლო ჯგუფში ასევე ორჯერ მეტი აღმოჩნდა იმ ცდისპირთა რაოდენობა, რომლებმაც საერთოდ ვერ მოძებნეს სწორი პასუხი (თითოეული სიტყვის შესავსებად გამოყოფილი იყო 2 წუთი). ამ ექსპერიმენტმა დაადასტურა კარგად ცნობილი ფაქტი, რომ წინასწარი აქტივაცია აიოლებს საძიებო სიტყვის გახსენებას (პრაიმინგის მოვლენა). მაგრამ საყურადღებოა, რომ დამატებით ცდაში მონაწილეთა მიერ სიტყვის გამოცნობის სიზუსტე

და ხანგრძლივობა თითქმის დაემთხვა ძირითად ცდებში მიღებულ შედეგს, რაც ცალსახად მოწმობს, რომ სიტყვის დამუშავება გაუცნობიერებელი პროცესია და ცნობიერი ცოდნა (რომ წინმსწრებ წინადადებებს კავშირი აქვთ მომდევნო სიტყვასთან) პრაქტიკულად არანაირ გავლენას ახდენს სიტყვების ამოცნობაზე.

ყოველდღიური სამეტყველო რუტინა უკვალოდ არ ქრება. ის გარკვეულ ანაბეჭდს ტოვებს და ყოველ მომდევნო ჯერზე, ნათქვამის მიმართ გარკვეული არაცნობიერი მოლოდინი გვიჩნდება. შესაბამისად, მეტყველების აღქმა ნაცნობ „გეზს“ მიუყვება და ძლიერი ფიქსაციით ხასიათდება. თუკი შედარებისას არჩეული ვარიანტი მცდარი გამოდგება, აუცილებელი ხდება „უკან დაბრუნება“ და ალტერნატიული შესაძლებლობის არჩევა. ავილოთ წინადადება: *The horse raced past the barn fell* (Schwarz 1996, 149). მიუხედავად იმისა, რომ ეს წინადადება გრამატიკულად კორექტულია, ინგლისური ენის მცოდნეთა ჭარბი უმრავლესობა მას თავდაპირველად აგრამატიკულ წინადადებად აღიქვამს. ამის მიზეზი ის არის, რომ სიტყვა „raced“ თავიდან აღიქმება, როგორც სრულმნიშვნელოვანი ზმნა და არა როგორც რთული პარტიციპული კონსტრუქცია; და პირველადი რეაქცია სწორედ რომ ჩვენი „გაცრუებული“ მოლოდინია. სავარაუდოა, რომ ინფორმაციის აღქმისას ვირჩევთ მხოლოდ ერთ, როგორც წესი, ყველაზე გავრცელებულ სტრატეგიას (ეს მოვლენა პარსერის სახელითაა ცნობილი).

ამრიგად, ვერბალური ინფორმაციის აღქმა არსებულ ნიმუშებთან მყისიერ და არაცნობიერ შედარებას გულისხმობს. ინფორმაციის აღქმის პროცესი ერთდროულად რამდენიმე გზით მიმდინარეობს, ფონეტიკური, სინტაქსური, სემანტიკური ინფორმაცია ავსებს ერთმანეთს, მათი დამუშავება ჩვეულ, ფიქსირებულ სიტუაციას ყველაზე მეტად მორგებულ ნიმუშს მიჰყვება, ეს ნიმუშები ურთიერთკომპენსირების როლს ასრულებს.

უორენის ექსპერიმენტში (Warren, Warren 1970) ცდისპირებს მოასმენინეს შემდეგი წინადადებები:

It was found that the *eel was on the axle.

It was found that the *eel was on the shoe.

It was found that the *eel was on the orange.

- It was found that the *eel was on the table.

ოთხივე შემთხვევაში ვარსკვლავი (*) აღნიშნავს იმ ბგერას, რომელიც ჩანაცვლებული იყო არავერბალური ტონით. მოსმენის შემდეგ ცდისპირები ამტკიცებდნენ, რომ მოისმინეს სიტყვა wheel პირველ წინადადებაში (ბორბალი ღერძზე), სიტყვა heel მეორე წინადადებაში (ქუსლი ფეხსაცმელზე), სიტყვა peel მესამე წინადადებაში (ქერქი ფორთოხალზე) და სიტყვა meal მეოთხე წინადადებაში (სადილი მაგიდაზე).

შეიძლება დავასკვნათ, რომ სიტყვის აღქმა დამოკიდებულია არა მხოლოდ მის აკუსტიკურ გამოხატულებაზე, არამედ სიტყვის უშუალო ვერბალურ გარემოცვაზეც. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ექსპერიმენტში გამოყენებული წინადადებები პრაქტიკულად იდენტურია, განსხვავდება წინადადების მხოლოდ უკანასკნელი სიტყვა. აღმოჩნდა, რომ კრიტიკული ბგერის (და შესაბამისად სიტყვის) იდენტიფიკაცია სწორედ ამ უკანასკნელ სიტყვაზეა დამოკიდებული. ეს ფაქტი გვაძლევს საშუალებას, დავასკვნათ, რომ, ჯერ ერთი, მნიშვნელობის მინიჭება მყისიერად არ ხდება, და მეორეც, რომ მნიშვნელობის მინიჭებისას კონტექსტის ინფორმაცია მეტყველების დეფექტებს ავსებს, რაც გაგონილის შეუფერხებლად აღქმის საშუალებას იძლევა, მაგრამ როდესაც განსხვავება ნიმუშსა და რეალობას შორის დიდია, მაშინ კომპენსირება აღარ არის შესაძლებელი და გვინევს ავტომატური ქმედების შეფერხება, უკან დაბრუნება და საკითხის ცნობიერად დამუშავება.

2.4. პრაიმინგის ეფექტი და განწყობით განპირობებული ქცევა

წინასწარი აქტივაციის მნიშვნელობა და მისი არაცნობიერი ხასიათი კიდევ უფრო კარგად ჩანს ე.წ. პრაიმინგის ეფექტის შემთხვევაში. თუკი ორი გარემოება ერთმანეთის მიყოლებით ხორციელდება, მაშინ პირველის მიერ შექმნილი შთაბეჭდილება დიდ გავლენას ახდენს ჩვენს რეაქციებზე მომდევნო გარემოებაში. პრაიმინგის ეფექტის შესასწავლად არაერთი ექსპერიმენტი ჩატარდა. 2003 წელს აირონ კეიმ და მისმა კოლეგებმა იელისა და სტენფორდის უნივერსიტეტიდან ჩაატარეს ექსპერიმენტების სერია, რომლებიც ცხადყოფს, თუ რაოდენ დიდ გავლენას ახდენს არაცნობიერი ჩვენს ქცევაზე (Kay, Wheeler, Bargh, Rossa 2004).

პირველ ექსპერიმენტში სტუდენტებს სთხოვეს, ერთმანეთთან დაეკავშირებინათ ფოტოსურათები და ამ სურათების ვერბალური აღწერილობა. სტუდენტთა ერთ ჯგუფს მისცეს „საქმიანი ადამიანისთვის“ დამახასიათებელი საგნების – საქალაქების, პორტუელების, კალმისტრების და ა.შ. ფოტოსურათები, ხოლო მეორე ჯგუფს – „ნეიტრალური“ შინაარსის მქონე სურათები, რომლებზეც გამოსახული იყო ვეშაპები, ინდაურები, საპაერო ბუშტები და ა.შ. ამის შემდეგ სტუდენტები ცალ-ცალკე, იზოლირებულ კაბინებში გაიყვანეს და „ულტიმატუმის“ თამაში შესთავაზეს.¹

¹ თამაში „ულტიმატუმი“ ძალიან გავრცელებულია ფსიქოლოგებსა და ეკონომისტებს შორის. ამ თამაშში ორი მონაწილეა, რომლებიც გარკვეული თანხის, ვთქვათ, 100 ლარის გაყოფაზე უნდა შეთანხმდნენ. ამისათვის ერთი მონაწილე სთავაზობს მეორე მონაწილეს თანხის გარკვეულ ნაწილს, მაგალითად, 40 ლარს. თამაშის წესების მიხედვით, შესაძლებელია მხოლოდ ერთი შეთავაზების გაკეთება. პარტნიორი, ანუ ე.წ. „გადაწყვეტილების მიმღები“ შეიძლება, დაეთანხმოს ამ წინადადებას, მაშინ თანხა წინადადების შესაბამისად გაიყოფა მონაწილეებს შორის, ან უარი თქვას, მაშინ ორივე მონაწილე ხელმოცარული დარჩება. თამა-

კაბინაში სტუდენტებს მეორე „სტუდენტი“, სინამდვილეში კი ექსპერიმენტატორთან წინასწარ შეთანხმებული პირი ხვდებოდათ. გასათამაშებელი თანხა 10 დოლარს შეადგენდა. სტუდენტებს ეძლეოდათ არჩევანი, რომ წილი ეყარათ, თუ ვინ გააკეთებდა „შეთავაზებას“ და ვინ – „არჩევანს“, რეალურად კი, ექსპერიმენტის მონაწილეს არჩევანი არ ჰქონდა, რადგან ორივე ფურცელზე „შეთავაზება“ ეწერა. აღმოჩნდა, რომ ნეიტრალურ სურათებთან მომუშავე ჯგუფის 91%-მა პარტნიორს თანხის შუაზე გაყოფა შესთავაზა, ხოლო საქმიან აქსესუარებთან მომუშავე ჯგუფიდან იგივე მხოლოდ 33%-მა გააკეთა, ამ ჯგუფის წევრები მეტი თანხის „მითვისებას“ ცდილობდნენ.

კეიმ და მისმა კოლეგებმა იგივე ექსპერიმენტი გაიმეორეს, ოღონდ სურათები ჩაანაცვლეს ნამდვილი, რეალური საგნებით, რომლებიც იმ ოთახში განათავსეს, სადაც სტუდენტები გარკვეულ განწყენებულ დავალებას ასრულებდნენ. ამის შემდეგ მათ კვლავ „ულტიმატუმის“ თამაში შესთავაზეს. ამჯერადაც, შედეგი პირველი ექსპერიმენტის ანალოგიური აღმოჩნდა. „ნეიტრალური საგნების შემყურე“ სტუდენტთა 100%-მა თანხის შუაზე გაყოფა მოისურვა, „საქმიან“ ჯგუფში იგივე მხოლოდ 50%-მა გააკეთა.

პოსტექსპერიმენტულ ინტერვიუებში ცდისპირებმა ბევრი ილაპარაკეს სიკეთესა და ბოროტებაზე, სამართლიანობაზე, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ დაუკავშირა ოთახში მოცემული ნივთები საკუთარ ქცევას.

ვერბალური სახის დავალების შესრულებამ საექსპოზიციო ცდის როლი იტვირთა და არაცნობიერად გააქტიურა „საქმიანი ადამიანის“ სახე. კულტურამ, ამ სიტყვის ფართო გაგებით, გვი-

შის არსიც ესაა, ისეთი შეთავაზების ჩამოყალიბება, რომელზედაც პარტნიორი უარს ვერ იტყვის. თავიდანვე უნდა ითქვას, რომ მონაწილეთა ჭარბი უმრავლესობა პარტნიორს თანხის შუაზე გაყოფას სთავაზობს და ეს პარტნიორისთვის ძირითადად მისაღებია, ისიც უნდა ითქვას, რომ თანხის 20%-ზე ნაკლებ შეთავაზებას პარტნიორი, როგორც წესი, უყოყმანოდ უარყოფს.

კარნახა, თუ რას ნიშნავს საქმიანი ადამიანი, შესაბამისად, „შეთავაზებისას“ (საკონტროლო ცდა) ცდისპირები არაცნობიერად გაპყვნენ ქცევის შესაბამის ფორმას და ფულის (თუნდაც 2-3 დოლარის) მოხვეჭა სცადეს. მეორე ექსპერიმენტში ცდისპირთა რაოდენობა შედარებით მცირე იყო (34 მონაწილე), მაგრამ გამოვლენილი ტენდენცია სტატისტიკურად მაინც მნიშვნელოვანია და, რაც მთავარია, კიდევ ერთხელ ხაზი გაესვა არაცნობიერის როლს. ჩვენ არაცნობიერად ვაფიქსირებთ ჩვენ გარშემო არსებულ სინამდვილეს, აქტიურად ვამუშავებთ მას და შესაბამისად ვიქცევით.

შემდეგი ექსპერიმენტის შედეგების ანალიზიც შესაძლებლობას გვაძლევს, წარმოვაჩინოთ ფიქსირებული განწყობა, როგორც ენასა და ქცევას შორის არსებული ხიდი. 1996 წელს ბარგმა და მისმა კოლეგებმა ნიუ-იორკის უნივერსიტეტის სტუდენტებს 30-30 წინადადება დაურიგეს, რომლებშიც სიტყვების თანამიმდევრობა გადანაცვლებული იყო (მოცემული იყო 5 სიტყვა, რომელთა გადანაცვლებით იქმნება გამართული წინადადება, ე.წ. „Scrambled Sentence Test“) (Bargh, Chen, Burrows 1996, 233). სტუდენტების ერთმა ჯგუფმა მიიღო წინადადებები, რომლებშიც ხშირად შეგხვდებოდათ აგრესიული ლექსიკა, მეორე ჯგუფმა მიიღო წინადადებები, რომლებშიც ჭარბობდა ზრდილობიანი სიტყვები, ხოლო მესამე, „საკონტროლო“ ჯგუფმა – „ნეიტრალური“ ლექსიკა. ბარგმა აუხსნა სტუდენტებს, რომ მათ ლინგვისტურ უნარებს ამოწმებდა და სთხოვა, დავალების შესრულების ანუ სიტყვების მართებული თანამიმდევრობის დადგენის შემდეგ, ექსპერიმენტატორთან კაბინეტში შესულიყვნენ, რათა შემდეგი დავალება, წინადადებების მეორე „უღუფა“ მიეღოთ. კაბინეტში შესული სტუდენტი აღმოაჩენდა, რომ ექსპერიმენტატორი ელაპარაკებოდა სხვა სტუდენტს, რომელმაც ვერ შეძლო დავალების შესრულება. ცხადია, ეს სტუდენტი კი არ იყო, არამედ ე.წ. „ცრუმაგიერი ცდისპირი“, რომელთან ერთად ექსპერიმენტატორი 10 წუთის განმავლობაში არჩევდა წინადადებებს და მომლოდინე სტუდენტს ყურადღე-

ბას არ აქცევდა. ექსპერიმენტის არსიც ეს იყო, როგორ მოიქცევა სტუდენტი? რა გავლენა იქონია წინადადებებში მოცემულმა ლექსიკამ მის ქცევაზე?

აღმოჩნდა, რომ სტუდენტები, რომლებსაც „ზრდილობიანი“ ლექსიკა ერგოთ, საშუალოდ 9,3 წუთს იცდიდნენ, სანამ „სტუდენტისა“ და ექსპერიმენტატორის დიალოგში ჩაერთვებოდნენ, ნეიტრალური ჯგუფი იცდიდა საშუალოდ 8,7 წუთს, ხოლო „აგრესიული“ ჯგუფი – მხოლოდ 5,4 წუთს (თანაც გასათვალისწინებელია, რომ ექსპერიმენტი წყდება სტუდენტის პირველივე ფრაზაზე, მაგალითად: „Excuse me,...“ ან „Sorry, but,...“ და ა.შ.). ამ ფენომენის ახსნისას, შეიძლება დავუშვათ, რომ „ზრდილობიანმა“ ლექსიკამ ფიქსირებული განწყობის ჩამოყალიბებას შეუწყო ხელი, რაც შესაბამის ქცევაში აისახა კიდევაც, ხოლო „აგრესიული“ აგრესიულში აისახა.

განწყობის თეორიის თანახმად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ პრაიმიინგი სხვა არაფერია, თუ არა ფიქსირებული განწყობით გამოწვეული ქმედება. ფიქსირებული განწყობა არაცნობიერი პროცესია, რომელიც ჩვენი ქცევის რეგულაციის მძლავრ ინსტრუმენტს წარმოადგენს. ვინაიდან განწყობა მთლიანპიროვნული მოვლენაა, ამიტომ ერთ სფეროში წარმოქმნილი განწყობა სხვა სფეროებზეც ვრცელდება.

3. შეჯამება

სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის „სუსტი“ ვერსიის თანახმად, ენა განაწყობს და უბიძგებს ინდივიდს გარკვეული ქმედებისაკენ. ექსპერიმენტული კვლევების შედეგების ანალიზის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ ჰიპოთეზის ხისტი ვერსია არ დასტურდება, თუმცა სავარაუდოა ე.წ. „სუსტი“ ვერსიის რეალობა, რომლის მიხედვით, ენა გარკვეულ გავლენას ახდენს ინდივიდის განწყობაზე, „მზაობაზე“. სეპირ-უორფის ჰიპოთეზა არ განმარტავს, თუ რა მექანიზმების დახმარებით არის შესაძლებელი, რომ ენამ განაწყოს ინდივიდი გარკვეული ქცევისკენ.

ინდივიდის ქცევის ასეთი დისპოზიციის ფსიქოლოგიურ საფუძვლად ფიქსირებული განწყობა წარმოგვიდგება. ხოლო, ამგვარი ფიქსირებული განწყობის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი შესაძლებლობაა ენობრივი რეპერტუარის რეგულარული გამეორება: მსგავს ვითარებებში მსგავსი რუტინული რეპლიკების სიხშირის საფუძველზე.

შესაბამისი სიტყვის თუ ფრაზის გაგონებისას აქტიურდება ფიქსირებული განწყობა, რომელიც ინდივიდს გარკვეული, ძირითადად, ყველაზე ადეკვატური ვერბალური თუ არავერბალური ქმედებისაკენ უბიძგებს. ვითარების ცნობიერი დამუშავების შედეგად ინდივიდის ეს ქმედება შეიძლება შეფერხდეს ან შეწყდეს კიდევაც. გასათვალისწინებელია, რომ რეალურ სამეტყველო ვითარებაში ინდივიდზე მრავალი განსხვავებული ფაქტორი ერთდროულად შეიძლება მოქმედებდეს. ამგვარი ვითარება ინდივიდის არაცნობიერ ავტომატურ ქმედებას ართულებს ან შეუძლებელს ხდის. ასეთ დროს ინდივიდი ვითარების ცნობიერ დამუშავებას ცდილობს, რაც რუტინული, გაკვალული გზიდან გადახვევის წინაპირობად შეიძლება მივიჩნიოთ, სწორედ ამიტომ, ენა სრულად ვერ განსაზღვრავს ჩვენს აზროვნებასა და ქცევას, ის მხოლოდ გარკვეული ქმედებისა თუ შეფასებისკენ ბიძგის მიმცემი შეიძლება იყოს, რაც თანხვედრაშია სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის „სუსტ“ მოდელთან.

■ ენა და აზროვნება – (მსოფლხედვა)

„არ არსებობს იმდენად მსგავსი ორი ენა, რომ ისინი ერთი და იმავე სოციალური სინამდვილის გამომხატველებად მივიჩნიოთ. სამყაროები, რომლებშიც ცხოვრობენ სხვადასხვა საზოგადოებანი, დამოუკიდებელი სამყაროებია და არა ერთი სამყარო, რომელიც იყენებს სხვადასხვა იარაღს“.

(Cenup 1960, 177)

შესავალი

სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის თანახმად, ენა ინდივიდს ვითარების გარკვეული შეფასებისა და, შესაბამისად, გარკვეული ქმედებისკენ უბიძგებს. ამასთან გასათვალისწინებელია, რომ ადამიანები განსხვავებულ ენებზე ლაპარაკობენ და ამიტომ ისინი რეალობის ერთსა და იმავე მონაკვეთს განსხვავებულად აღიქვამენ, განსხვავებულად აფასებენ და განსხვავებული ქმედებისკენ არიან მიდრეკილნი. ენის როლი ინდივიდის ამგვარ მზაობაში უაღრესად მაღალია, რადგან ვითარების შეფასება ხშირად სწორედ ვერბალური ფაქტორებით არის განპირობებული. ენის ათვისებისას ჩვენ არა მხოლოდ სიტყვების მარაგსა და ამ სიტყვების წარმოთქმისა თუ დაკავშირების წესებს ვეუფლებით, არამედ ბევრად უფრო მეტს, რასაც ზოგი სამყაროს შემეცნებას უწოდებს. თავისთავად ენასა და სამყაროს შორის მჭიდრო კავშირის არსებობის იდეა ახალი არაა და დიდწილად დაკავშირებულია ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტის სახელთან (ენისა და კულტურის ურთიერთმიმართების საკითხისადმი იხ. მინდაძე 2005).

ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი

ჰუმბოლდტის ენის ფილოსოფიის ცენტრალური დებულებაა, რომ ენა „ენერგიაა (energeia¹) და არა ერგონი“ (Humboldt 1836, 41). ენა არის ტრადიციით განმტკიცებული „ძალა“, რომელიც ყოველ თაობაზე ზემოქმედებს, ის ინდივიდს „მზა“ სახით მიეცემა. საგნების, პროცესებისა თუ გრძნობების სახელწოდებები, ასევე სიტყვათა მორფოლოგიური კატეგორიები თუ სიტყვების დაკავშირების წესები – გრამატიკა – ინდივიდს „გარედან“ ეძლევა. ამავე დროს, ყოველი ინდივიდი, თავის მხრივ, უპირისპირდება ენას, გარკვეულწილად ცვლის თუ ირგებს მას, ზოგ სიტყვასა თუ შესიტყვებას საკუთარ მეტყველებაში თითქმის ან საერთოდ არ იყენებს, უპირატესობას ანიჭებს ენაში არსებულ სხვა შესაძლებლობებს, სხვა ფორმებს, სიტყვების მნიშვნელობებში ისეთ ნიუანსებს ხედავს, რასაც სხვა, იგივე ენაზე მოლაპარაკე ინდივიდი შეიძლება ვერ გრძნობდეს. შესაბამისად, ენა ერთდროულად ორი სხვადასხვა მოდუსით წარმოგვიდგება. ერთი მხრივ, ენა ინდივიდის მიმართ წარმოდგენილია, როგორც ობიექტურად მოცემული უცვლელი სიდიდე, მაგრამ სამყაროს შეცნობისას ინდივიდი სუბიექტურ, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელ, ინდივიდუალურ ენას იმუშავებს. ენის ერთდროული ობიექტურობა და სუბიექტურობა ნათლად ჩანს ენისა და მეტყველების სხვაობაში. მეტყველება, როგორც ინდივიდის კონკრეტული ვერბალური ქმედება, ვერ იარსებებს „ზეინდივიდუალური“ ენის გარეშე. ობიექტურად მოცემული ენა საერთოა ამ ენაზე მოლაპარაკე თითოეული ინდივიდისათვის, თუმცა თითოეული ინდივიდი უნიკალურ, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელ ენაზე მეტყველებს. ამრიგად, ენის ათვისება ობიექტურად მოცემული ენის სუბიექტურ დამუშავებას გულისხმობს და ამდენად ინდივიდის ენა მუდამ „ახალი“, „უნიკალური“ ენაა. ენა ინდივიდში სტატიკური სახით არასოდეს არ

¹ ქმედება, შემოქმედება.

არის მოცემული. ის მუდამ მოძრაობაშია, მუდმივად (შემო)ქმედებაშია, ის „ენერგ(ე)იაა“.

ჰუმბოლდტის მიხედვით, ენის ენერგეტიკული ფუნქციაა, მოცემული სინამდვილის დამუშავება და „ცნობიერების საკუთრებად“ ქცევა. ჰუმბოლდტის თანახმად, ენა აზროვნების არა მხოლოდ პროდუქტი, არამედ, აგრეთვე, მისი წინაპირობაა. ჰუმბოლდტი წერს, „შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ ენა აუცილებელი პირობაა ინდივიდის აზროვნებისათვის განმარტოებულ მდგომარეობაშიც“ (Humboldt 1836, 53).

ენის მიზანია, მოაწესრიგოს მის გარეთ არსებული სინამდვილე, სწორედ ამიტომ, მართებულია აზრი, რომ ენის ათვისება სამყაროს აგებას უტოლდება. ენის დახმარებით ინდივიდი ჯერ ანანევრებს სამყაროს, შეგრძნებების მთელი ნაკადიდან გამოჰყოფს გარკვეულ ერთეულებს და ანიჭებს სახელწოდებებს და, შესაბამისად, მათ გარკვეულ შინაარსს უკავშირებს. ჰუმბოლდტი ამ პროცესს არტიკულაციას და რეფლექსიას უწოდებს (არტიკულაცია „გულისხმობს ბგერის იმგვარ გეშტალტიზაციას, რაც მას აქცევს აზრის მატარებლად“ (რამიშვილი 1978, 60), ხოლო ამის შემდეგ ინდივიდი აგებს „საკუთარ“ სამყაროს, უკვე სინთეზისა და აქცენტის დახმარებით. შეგრძნებების ნაკადიდან გამოყოფილი ერთეულები გარკვეულ სისტემაში ერთიანდება და გარკვეული წესებით უკავშირდება ერთმანეთს (სინთეზი). ამ პროცესში გარკვეულ შინაარსებს მეტი წონა ეძლევა, თითქოს ისინი მხედველობის ფოკუსში მოექცა, გამოიკვეთა, წინ წამოინია. გარკვეული შინაარსების ამგვარი აქცენტირება განსხვავებულია ენების მიხედვით, ვინაიდან სხვადასხვა ენისათვის სხვადასხვა რამ არის უფრო გამორჩეული და მნიშვნელოვანი.

ამრიგად, ენის ფუნქციაა „გარე სამყაროს“ ერთდროულად დანანევრება – არტიკულაციისა და რეფლექსიის საშუალებით – და კონსტრუირება – სინთეზისა და აქცენტის დახმარებით.

სხვადასხვა ენა სხვადასხვაგვარად ანანევრებს ობიექტურად მოცემულ სინამდვილეს. ამიტომ, ჰუმბოლდტის მიხედ-

ვით, ერებს შორის არსებული განსხვავება ენებშია საძიებელი – სხვადასხვა ერი (ხალხი – Volk) სხვადასხვა ენაზე ლაპარაკობს და ამიტომ ისინი განსხვავებულ სამყაროებში ცხოვრობენ. ჰუმბოლდტის მიხედვით, კაცობრიობის სხვადასხვა ბუნებრივ ენებზე მეტყველ ჯგუფებად დაყოფა კაცობრიობის ინდივიდუალიზაციის ფორმაა. ასეთი გააზრებისას მკვეთრად იცვლება ენათმეცნიერების მიზანი, რადგან მთავარია უკვე არა ენების ფორმალური აღწერა და შედარება, რასაც ჰუმბოლდტი ენის შესწავლის „მდაბალ სანყისს“ უწოდებს, არამედ ენასა და ერის ჩამოყალიბებას შორის არსებული კავშირების აღწერა და განმარტება. ენებს შორის განსხვავების ძიება სხვადასხვა ხალხის „გონს“ შორის არსებული განსხვავების დადგენას უტოლდება.

სამყაროს სხვადასხვაგვარად დანაწევრების შედეგად, ყოველი ენა მსოფლიოს გააზრების, „მსოფლხედვის“ განსხვავებულ მოდელს გვანდის. „ყოველ ენაში საკუთარი მსოფლხედვა (*eigenthümliche Weltansicht*) ძევს“ (Humboldt 1836, 58). ენათმეცნიერის ამოცანაა ცალკეულ ენებში მოცემული მსოფლხედვის განსხვავებული ხატების (Weltbild) ურთიერთშედარება, სწორედ მაშინ გამოვლინდება ერებს შორის არსებული ჭეშმარიტი სხვაობა. როგორ არის შესაძლებელი ამ ამოცანის – მსოფლხედვის კვლევა და შედარება – გადაჭრა, „ბოლომდე ნათელი არ არის, მაგრამ უდავოდ ლინგვისტური შინაარსის მქონეა“ (რამიშვილი 1978, 143).

ორი სამყარო: რეალური (მატერიალური) სამყარო და ენით განპირობებული (ცნობიერი) სამყარო

ტრივიალური ჭეშმარიტებაა, რომ სამყარო გარკვეული ობიექტებისაგან შედგება. თითოეული ასეთი ობიექტი ერთადერთია, უნიკალურია, განუმეორებელია, კონკრეტულია. ენის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფუნქციაა სამყაროს, ანუ მასში მოცემული ობიექტების გამოკვეთა, სახელდება, აღწერა. ამდე-

ნად, ენა განაპირობებს ცნობიერებაში არსებულ სამყაროსეულ სურათს, ხატს, რომელიც რეალურ სამყაროს შეიძლება არც დაემთხვეს. მეტიც, ის რეალურს არ ემთხვევა და პრინციპულად ვერც დაემთხვევა, რადგან სახელდების პროცესში სიტყვა ობიექტს სულ ცოტა ორ ისეთ პარამეტრს ანიჭებს, რაც ობიექტის ბუნებიდან არ გამომდინარეობს.

სიტყვა განაზოგადებს ობიექტს. მატერიალურ სამყაროში მუდამ მოცემულია მხოლოდ კონკრეტული ობიექტი, მაგალითად, [ეს] მაგიდა, [ეს] ხე, [ეს] სახლი და ა.შ. მაგრამ სახელდებისას სიტყვა იძენს ზოგად მნიშვნელობას, სიტყვა „მაგიდა“ აღნიშნავს მაგიდების მთელ კლასს, სიტყვა „ხე“ ხეების მთელ კლასს და ა.შ. საქმე ისაა, რომ სიტყვა გამოხატავს საგნის იდეას, სახელდებისას სიტყვა იქცევა ცნებად. ცნება არის რეალურ სამყაროში არსებული ობიექტის ცნობიერებაში წარმოდგენილი იდეა. ამ რიგში შედის საკუთარი სახელებიც. სახელი „გიორგი“ ყველა „გიორგის“ განზოგადებულ კლასს მოიცავს. ცხადია, შეიძლება გაჩნდეს აუცილებლობა, რომ ზოგად რიგში კონკრეტული ობიექტი გამოვყოთ, მაშინ გვინევს ზოგადი მიმართების დაკონკრეტება, „ეს მაგიდა“, „ეს სკამი“ „გიორგი ბრწყინვალე“, „ჩემი მანქანა“. კონტექსტის გათვალისწინებით შესაძლებელია კონკრეტული ობიექტის ამოცნობა, ფრაზის „მანქანა გამიფუჭდა“ თქმისას ცხადია კონკრეტულ მანქანას ვგულისხმობთ და არა მანქანების მთელ კლასს. საქმე ისაა, რომ ენას შეუძლია ზოგადი სახელი კერძო ობიექტს დაუკავშიროს, შესაბამისად, მსმენელისათვის, თითოეული ეს სახელი ზოგადი კლასის კერძო გამოვლინება იქნება.

მეორე მნიშვნელოვანი მომენტი გახლავთ ის, რომ სიტყვა არის შეფასების მატარებელი. სახელდებისას ჩვენ არა მხოლოდ გამოვყოფთ ობიექტს ობიექტთა რიგიდან, არამედ ასევე ვაფასებთ მას და გარკვეულ „ღირებულებას“, წონას ვანიჭებთ. თითოეული სიტყვა მოიცავს საგნის არა მხოლოდ იდეას, არამედ ასევე დამოკიდებულებას ამ სიტყვა-საგნის მიმართ. ვაისგერბერის „სარეველას“ ცნობილი მაგალითი ასეთი დამოკიდე-

ბულების მკაფიო ნიმუშია. „ჩვენ წინარე მსჯელობაზე დაყრდნობით, ალბათ, სწორად გამოგებთ, თუკი ვიტყვი, რომ „სარეველა“ (Unkraut) ბუნებაში საერთოდ არც შეიძლება არსებობდეს, და რომ სარეველები მხოლოდ ჩვენი სულის შუალედურ სამყაროშია (geistige Zwischenwelt)¹ [...] ეს მხოლოდ და მხოლოდ ადამიანია, რომელიც საკუთარ გამოცდილებაზე დაყრდნობით მცენარეს სარეველად აქცევს, რადგან ადამიანი მას უსიამოვნოდ, ზედმეტად, საზიანოდ მიიჩნევს“ (Weisgerber 1949/50, Bd 1, 57). სხვათა შორის, ევფემიზმების მოვლენაც სწორედ ასეთი შეფასებითი ტენდენციის გამოვლინებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ასევე არსებითია, რომ ენა გამოხატავს ისეთ ობიექტებს, რომლებიც ბუნებაში, მატერიალისტურ სამყაროში საერთოდ არ არსებობს, თუმცა უაღრესად დიდი ადგილი უკავია ენით განპირობებულ სამყაროში, ცნობიერებაში. ვგულისხმობ არა მხოლოდ მითოლოგიურ-ზღაპრულსა თუ ფანტასტიკის სფეროდან მომდინარე ლექსიკას, არამედ, პირველ რიგში, ეთიკასა და ესთეტიკასთან დაკავშირებულ სიტყვებს, „სილამაზე“, „სიკეთე“, „ვალდებულება“ და სხვ., რომლებსაც არაფერი აქვთ საერთო მატერიალურ სამყაროსთან.

მატერიალური სამყარო მუდამ ინდივიდის პრიზმაში განიხილება. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ცნობიერი სამყარო არის „მე“ პოზიციიდან დანახული და აღწერილი რეალობა. ისეთი კატეგორიები, როგორიცაა: „მარჯვნივ-მარცხნივ“, „მაღალი-დაბალი“, „წინ-უკან“ და ა.შ. ადამიანის პოზიციიდან არის შეფასებული. პროტაგორასი არ იყოს: „ყოველი ჩვენგანი არის არსებულია და არარსებულის საზომი“.

სამყაროს ხშირად ადამიანის თვისებებსაც კი ჰივანერთ და ეს მოვლენა არა მხოლოდ მხატვრულ ლიტერატურაში („მთან-მინდა ჩაფიქრებულა, შეჰყურებს ცისკრის ვარსკვლავსა“), არა-

¹ ვაისგერბერი ენას სულსა და სამყაროს შორის ე.წ. „სულის შუალედურ სამყაროში“ ათავსებდა.

მედ „ყოველდღიურ“ მეტყველებაშიც იჩენს თავს. ჩვენ ვამბობთ: „მზე ამოვიდა“, „მაგიდა დგას“ და ა.შ. ჩვენ ვამბობთ „ხე დგას. ხის ერთადერთი მდგომარეობაა ვერტიკალურად ყოფნა (მოჭრილი ხე – ხე აღარ არის: ან შეშაა, ან მორი, ან ფიცარი). დგას კი უნდა უპირისპირდებოდეს წევს და დადის სტატუსებს. ხეზე იმის თქმა, რომ დგასო, გაპიროვნების ფაქტია“ (ჯორბენაძე 1997, #132#). მეტყველებისას ვერც კი ვამჩნევთ, რომ ხეს, მაგიდას, მზეს ცოცხალი არსების თვისება მივანერეთ.

ენა არ არის სამყაროს ასლი. შეუძლებელია ისეთი ხელოვნური ენის შექმნა, რომელიც სამყაროს იდენტური იქნება. ამდენად, თითოეული ენა, განსხვავებულ (არარსებულ) სამყაროს აღწერს და ეს სამყაროები ურთიერთგანსხვავებულია.

ცნობიერი სამყაროს ხატები

ლექსიკის ტრივიალური შედარება გვარწმუნებს, რომ აბსოლუტური ეკვივალენტობა ორი ენის ლექსიკურ ერთეულებს შორის ძალიან იშვიათია (ან საერთოდაც შეუძლებელი). ასე მაგალითად, სხვადასხვა ენა ადამიანის სხეულის აღწერის განსხვავებულ მოდელს გვთავაზობს. ეს მოდელები გარკვეულ გავლენას ახდენს ობიექტის აღქმაზე. იქ, სადაც ქართული ენის მატარებელი ერთ ობიექტს ხედავს, ინგლისური ენის მატარებელი ორ ობიექტს გამოარჩევს, მაგალითად – „ფეხი“, მაგრამ „foot“ და „leg“ ორი ენის სიტყვების სინონიმია ძალიან საეჭვოა. „თითი“, როგორც წესი, ითარგმნება, როგორც finger, მაგრამ სინამდვილეში საქმე ასე იოლად არ არის. ინგლისური სიტყვა finger ეხება მხოლოდ „ხელის თითებს“ და, ვებსტერიის ლექსიკონის მიხედვით, შეიძლება არ ეხებოდეს ცერა თითებსაც კი (Finger: any of the five terminating members of the hand: a digit of the forelimb; especially: one other than the thumb). ამრიგად, ქართული ენის მატარებელი მიიჩნევს, რომ ადამიანს 20 თითი აქვს, ხოლო ინგლისური ენის მატარებელი თვლის, რომ ადამიანს აქვს 10 თითი, ან საერთოდაც, 8 finger, 2 thumb და 10 toes

(ფეხის თითები). რუსულ ენაში არსებობს სიტყვა *переносица*, რომლის პირდაპირი ეკვივალენტი ქართულში არ გვაქვს. შესაბამისად, ადამიანის აღწერისას, სავარაუდოა, რომ სხვადასხვა ენის მატარებელმა სხვადასხვაგვარად აღწეროს ადამიანი, ანუ ჩვენი აღქმა გარკვეულწილად შემოფარგლულია ენის შესაძლებლობებით.

ბევრ ენაში მოცემულია სქესის გრამატიკული კატეგორია. ამასთან, გრამატიკული სქესი და ბიოლოგიური სქესი ერთმანეთს ხშირად არ ემთხვევა. მაგალითად, ცხენს გერმანულ ენაში საშუალო სქესი აქვს (*das Pferd*). ზოგადად, საშუალო სქესის არსებობა უკვე მოწმობს, რომ გრამატიკულ სქესს ბიოლოგიურთან არაფერი აქვს საერთო, თანაც გავითვალისწინოთ, რომ გრამატიკული სქესი ყველა არსებით სახელს მიენიჭება, რაც მატერიალური სამყაროსთვის სრულებით უცხოა. ბიოლოგიის თვალსაზრისით, ვერაფრით აიხსნება, თუ რატომ არის ქვა მამრობითი სქესის (*der Stein*), ხოლო ზღვა მდედრობითის (*die See*) და ტბა (*der See*) კვლავ მამრობითის, და გარდა ამისა, არსებობს ზღვის კიდეც ერთი სახელწოდება, თანაც უკვე საშუალო სქესის (*das Meer*).

გრამატიკული სქესის არსებობა განაპირობებს გარკვეულ წარმოდგენებს. იმ ენების წარმომადგენლები, სადაც მოცემულია გრამატიკული სქესის კატეგორია, გაუცნობიერებლად უკავშირებენ საგანს შესაბამის სქესს, რაც ენისა და მსოფლხედვის კავშირის მაგალითად შეიძლება წარმოვიდგინოთ. ჯორბენადის სალექციო კურსის კონსპექტში აღნიშნულია, რომ „ქართველი არასდროს წარმოიდგენს თავისუფლებას ქალად. ეს იმიტომ, რომ რაიმე ლექსიკური პარალელი ამ თვალსაზრისით არ არსებობს, ხოლო გრამატიკული სქესის უქონლობა გამორიცხავს ამ ორი ცნების დაკავშირებას წმინდა გრამატიკულ ნიადაგზე. აქ კი, სადაც ფუნქციონირებს გრამატიკული სქესის კატეგორია, „თავისუფლების“ ამგვარი გააზრება (უკეთ: გასაგნობრივება) საკვებები დასაშვები ფაქტია: რუსული – *свобода*, ლატვიური – *brīvība*, ფრანგული – *liberté*, გერმანული –

Freiheit, ლათინური – *libertās*... თუ რა შედეგი შეუძლია გამოინვიოს ამას, ეს კარგად ჩანს თუნდაც ამ ფაქტით: ლატვიაში, ქ. რიგაში დგას თავისუფლებისა და სამშობლოს ძეგლი, რომელიც ქალის სახითაა წარმოდგენილი. კარგადაა ცნობილი ფერდინანდ ვიქტორ ეჟენ დელაკრუას (1798–1863) ტილო „თავისუფლება, ხალხის წინამძღოლი“ („თავისუფლება ბარიკადებზე“), შექმნილი 1830 წლის ივლისის რევოლუციის გავლენით, სადაც თავისუფლება გამოხატულია ქალის სახით“. (ჯორბენაძე 1997, #122#)

სხვა მრავალი ენისგან განსხვავებით, ქართული ენის გრამატიკა გამოარჩევს ადამიანს დანარჩენი სამყაროსგან. ვინ? კითხვა დაესმის მხოლოდ ადამიანს და ადამიანის აღმნიშვნელ სიტყვებს, ყველა დანარჩენ არსებასა თუ საგანს (ირემი, ქვა, ხე...) დაესმის კითხვა „რა“. ასევე რიცხვში შეთანხმებისას ჩანს სულიერის უპირატესობა. „ოთახში ბავშვები დგანან“, მაგრამ „ოთახში სკამები დგას“. ამგვარი დამოკიდებულება ვლინდება ასევე ქონა/ყოლის გამომხატველ კონსტრუქციებში: „მყავს ძმა“, მაგრამ „მაქვს დრო“.

სულიერის გამორჩეულობა ჩანს გრამატიკული ფორმების ანალიზის დროსაც. ქართულ ენაში გრძნობა-განცდის გამომხატველ ზმნათა უმრავლესობა ინვერსიულია (ჯორბენაძე 1997, #114#;). ინვერსიული ფორმები პასიური ფორმებია, ისინი სუბიექტს გამოავლენს არა როგორც აქტიურ საწყისს, არამედ როგორც რაღაცის (პასიურად) „მქონებელს“ („გამიკეთებია – გაკეთებული მაქვს“ ყაიდის ფორმებით). უტრირებულად შეიძლება ითქვას, რომ მიყვარს, მძულს და ა.შ. ნიშნავს, რომ სუბიექტს (მე) რაღაც გრძნობა (სიყვარული, სიძულვილი და.ა.შ.) აქვს.

საყურადღებოა, რომ ძველ ქართულში დასტურდება იგივე ზმნების პირდაპირი წყობის არსებობა: „ვეყვარობ“, „ვძულვობ“ რა სხვაობაა ამ ფორმებს შორის? საქმე ისაა, რომ პირდაპირი წყობის ზმნები გულისხმობს სუბიექტის მიერ ობიექტის ერთგვარ „დამორჩილებას“, საკუთარი ნებისა თუ სურვილის გავ-

რცობას ობიექტზე. ინვერსიის შემთხვევაში კი სუბიექტის აქტიური ჩარევა არ არის გამოხატული, რადგან პირველ პლანზე წამოწეულია სუბიექტის მიდგომა, მისი დამოკიდებულება ან შეფასება ობიექტის მიმართ. ინვერსიის შემთხვევაში მნიშვნელოვანია თავად სუბიექტის მდგომარეობა, ობიექტი კი სუბიექტისაგან თითქოს „თავისუფალია“.

ინვერსიული და პირდაპირი წყობის ზმნების ანალიზისას ჯორბენაძე წერს, რომ „მიყვარს მე ის“ ფორმაში „ის შეიძლება იყოს სულიერიც და უსულოც, მაშინ, როდესაც „მე“ („შენ“, „მას“) მხოლოდ სულიერია, რამეთუ ამ დამოკიდებულების აღქმას მხოლოდ სულიერის (ან მეტაფორულად მასთან გატოლებული საგნის) შესაძლებლობაა: მე მიყვარს ბავშვი, წიგნი მაშასადამე, სულიერის უპირატესობის წარმოჩენაა ინვერსიის ენობრივი მექანიზმის საფუძველი. [...] ეს ენობრივი სულისკვეთება სხვადასხვა სისტემაში იჩენს თავს, ინვერსიის გარდა, რიცხვში შეთანხმებისას, ენებითი გვარის ზმნებთან აქტიური მნიშვნელობის გამოხატვისას და სხვა.

მასწავლებლები ეკითხებიან სტუდენტებს.

ლექციები ეკითხებათ სტუდენტებს“ (ჯორბენაძე 1997, #116#;).

ამრიგად, სულიერის (ადამიანის) უპირატესი მდგომარეობა ენობრივი რეალობაა, მაგრამ რით გამოარჩევს ეს ქართული ენის მატარებელს, მის მსოფლხედვას, ვთქვათ, გერმანული ენის მატარებლისაგან? ამ და ამგვარ შეკითხვებზე ცალსახა პასუხის გაცემა იოლი არაა.

ენებს შორის განსხვავება სხვადასხვა (გრამატიკულ, ლექსიკურ, ფონეტიკურ) საფეხურზე შეიძლება ვიკვლიოთ, თუმცა ენების კვლევა და შედარება გარკვეულ სიფრთხილეს მოითხოვს, რადგან ის მრავალი სპეკულაციის წყარო შეიძლება გახდეს. მაგალითად, ქართულში გვაქვს ისეთი გრამატიკული კონსტრუქცია, როგორიცაა: „შემომაკვდა, შემომეჭამა“ და ა.შ., რომელიც ინდივიდის მიერ ჩადენილ ქმედებას გარეშე (უცნობი) ფაქტორებით ამართლებს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს

ხელს უწყობს ქართველების „ინფანტილურობას“, პასუხისმგებლობის არიდების სურვილს. ასეთი განზოგადება ძალიან უტყრირებულად და ზედაპირულად გვეჩვენება, რადგან ამგვარი დასკვნებისთვის მეტი მასალაა საჭირო. მხოლოდ ერთი ენობრივი ფაქტი ვერ ახსნის ისეთ კომპლექსურ მოვლენას, როგორიცაა (ერის) მსოფლხედვა. მაგალითად, შვეიცარიულ გერმანულში მომავლის დროის გრამატიკული ფორმების ნაკლებობის მიუხედავად, ვერავინ იტყვის, რომ შვეიცარიელები მომავალს გერმანელებზე ან, ვთქვათ, პოლონელებზე უარესად გეგმვენ (Linke, Nussbaumer, Portmann 1991, 332).

თანამედროვე ინგლისურ ენაში შენობითი და თქვენობითი ფორმები ემთხვევა, რაც ხშირად ინტერპრეტირებულია, როგორც დემოკრატიული და თანასწორი ურთიერთობების ჩამოყალიბების მძლავრი ფაქტორი. იაპონურში კი, როგორც ცნობილია, დასტურდება მიმართვის რთული სისტემა. იაპონელი სტატუსით ან ასაკით განსხვავებულ პირს სხვადასხვაგვარად მიმართავს და, ამავდროულად, განსხვავებულად ასახელებს საკუთარ თავსაც, ანუ ქართულში, გერმანულში, ინგლისურში არის „მეს“ გამომხატველი მხოლოდ ერთი ფორმა (მე, ich, I), იაპონურში კი „მეს“ გამომხატველი სიტყვის შერჩევა (სულ ცოტაოთხი ალტერნატივიდან) დამოკიდებულია მოსაუბრის სქესსა და მოსაუბრის დამოკიდებულებაზე დიალოგის პარტნიორთან (Мауымото 2008, 403). მავანი ვარაუდობს, რომ ეს ენობრივი ფაქტი ართულებს იაპონიაში ლიბერალური, დემოკრატიული ღირებულებების დამკვიდრებას, მაგრამ ამგვარი ნაჩქარევი დასკვნები საეჭვოდ გვეჩვენება. მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს, რომ ენა არის უაღრესად რთული სტრუქტურის მქონე სისტემა და თანაც თავად არის უფრო დიდი სისტემის – კულტურის – ნაწილი. შესაბამისად, ცალკე აღებული ერთეულის ანალიზის საფუძველზე დასკვნების გამოტანა არ არის მიზანშეწონილი.

1882 წელს სანქტ-პეტერბურგში გამოიცა დიმიტრი ყიფიანის „ახალი ქართული გრამმატიკა, სხარტულად დაწერილი მა-

მისაგან შვილებისათვის“. თავიდანვე უნდა ითქვას, რომ ამ გამოცემას თავის დროზე უფრო მეტად პოლიტიკური, ვიდრე პედაგოგიური თუ ენათმეცნიერული მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩვენთვის ამ გამოცემაში საყურადღებოა საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და ენის ურთიერთმიმართება. დიმიტრი ყიფიანი წერდა: „ქართული გრამმატიკისათვის სქესების გარჩევა არასდროს არ არის საჭირო. ქართველები ამას ვადგევართ და ვამბობთ, რომ კაციცა და ქალიც ორივე ადამიანები ვართო და ერთი მეორეზედ უფრო ნარნარი და უფრო სატრფო იყოს, საქმით მეუღლეობას დიად, მაგრამ საგრამატიკო ბრუნვასა და მერყეობას რა ხელი აქვსო. ქალი რომ ჩვენი სატრფოა, რომ საფუძველია ამ წუთისოფელში ჩვენის ბედნიერებისა და იმედიანი ბურჯი ჩვენის საოჯახო მყუდროებისა, ეს ძველთაგანვე დამკვიდრებული ხასიათი არის ჩვენი ყოფაცხოვრებისა; – გრამმატიკულად გვემონმება ამაზედ შემდეგი ჩვეულება: როდესაც ორივე სქესი ერთად იხსენება ლაპარაკში ან წერა-კითხვაში, უსათუოდ ჯერ ქალს ვახსენებთ, მერე კაცსა: – მაგალითად: ქალ-ვაჟი, და-ძმა, დედ-მამა, გოგო-ბიჭი, ცოლ-ქმარი, რძალ-მამული, ერთად ერთ შემთხვევაში ვახსენებთ ჯერ მამაკაცსა, მაშინ როდესაც გვირგვინოსნებზე ვლაპარაკობთ: მეფე-დედოფალი“ (ციტირებულია ჯორბენაძის მიხედვით, ჯორბენაძე 1997, #124#)

ენობრივი ფაქტების ყიფიანისეული ინტერპრეტაციით შეიძლება მართლაც ვივარაუდოთ საქართველოში ქალის უპირატესი თუ არა, თანასწორი საზოგადოებრივი მდგომარეობა მაინც (თანაც: „ლეკვი ლომისა სწორია“), მაგრამ რეალობა ასეთი რწმენის საფუძველს არც XII, არც XIX საუკუნეში და არც ახლა გვაძლევს. ამდენად, ენობრივი ფაქტების არსებობა თავისთავად არ განაპირობებს საზოგადოებრივი ცხოვრების რეალურ სურათს და დასკვნების გამოტანამდე სხვა მრავალი, მათ შორის, არაენობრივი გარემოებების გათვალისწინებაა საჭირო. თუმცა არის ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტი, რომელიც დიმიტრი ყიფიანის სტრიქონებს შორის იკითხება: ზემოთ ვთქვით,

რომ ენა ინდივიდს გარკვეული განწყობებისა და შეფასებებისაკენ უბიძგებს, შესაბამისად, ენობრივი ფაქტები შეიძლება წარმოვიდგინოთ, როგორც ქმედებისკენ თუ შეფასებისაკენ ბიძგის მიმცემი ნოყიერი ნიადაგი.

ენის შინაგანი სტრუქტურა

ენასა და მსოფლხედვას შორის კავშირი ენის სტრუქტურაშია საძებნი, მაგრამ ეს სტრუქტურა მეტს მოიცავს, ვიდრე მხოლოდ ზემომოყვანილი ცალკეული მაგალითები. ენის სტრუქტურა გულისხმობს ენის შემადგენელ ელემენტებს შორის კავშირებისა და მიმართებების არსებობას, რომელთა ერთობლიობა გავლენას ახდენს ან შეიძლება ახდენდეს მსოფლხედვაზე. განვმეორდებით, ენას განვსაზღვრავთ როგორც კულტურის ნაწილს და, შესაბამისად, ინდივიდის მსოფლხედვაზე არაფერბალური ფაქტორებიც მოქმედებს. სხვათა შორის, მსოფლხედვაზე ისეთი ფაქტორებიც მოქმედებს, რომლებიც კულტურის სფეროსაც სცდება, მაგრამ ამაზე სხვა დროს.

ენის შინაგან სტრუქტურაში ვგულისხმობთ არა მხოლოდ გრამატიკის ნორმებს, არამედ სიტყვებს შორის არსებულ მიმართებებსაც. გადაჭარბებული არ იქნება თუკი ვიტყვით, რომ აბსოლუტურად ნეიტრალური სიტყვები არ არსებობს. მაგალითად, სიტყვა „ქვეყანა“ თავის თავში მოიცავს სხვა სიტყვას – „ყანას“. „ძველი შინაარსით ყანა მინის ტოლფარდია. [...] ყანის ეს მნიშვნელობა შემონახულია სიტყვაში „თაყვანისცემა“ (- თავ ყანის ცემა – თავის ყანამდე, მინამდე მოდრეკა) – მონივნება, აზრობრივად შევადაროთ რუსთველის თქმაც: „მინაცა თქვენი ავთანდილ, თქვენს წინა მშვილდოსანია“, „მინაცა თქვენი“ – თქვენს წინაშე მინა და მტვერი – თავაზიანობის ფორმულა.“ (გორდელაძე 2006, 128). „სიტყვის კონაში“ ქვეყანა მინის მნიშვნელობით განიმარტება, მაგრამ ამავე სიტყვას დედამინის, ქვეყნიერების მნიშვნელობითაც ვიცნობთ. სიტყვა „დედას“ შემცველი კომპოზიტები (დედამინა, დედაქალაქი, დედაბოძი და

სხვ.), ცხადია, კიდევ ცალკე დიდ პლასტს შეადგენს, რომელიც კავშირების ცალკე ქსელს ქმნის. ამით მხოლოდ იმის თქმა გვინდა, რომ ერთი სიტყვის ხსენება არა მხოლოდ უშუალოდ ამ სიტყვის შინაარსისკენ მიგვმართავს, არამედ ის, ამავედროულად, არაცნობიერად მეორე სიტყვას ააქტიურებს და ეს კავშირები უწყვეტად და არაცნობიერად თან სდევს მეტყველებას. ფსიქოლინგვისტიები ხშირად ლაპარაკობენ ლექსიკურ „ქსელებზე“, რაც სწორედ ასეთი მიმართებების არსებობის მეტაფორული აღწერაა და რაც პრაიმინგის ეფექტში ვლინდება.

ზოგადად უნდა ითქვას, რომ თითოეული სიტყვა ჩართულია ენის საერთო ქსოვილში და გარკვეული ღირებულებით მნიშვნელობის მატარებლად წარმოგვიდგება.¹ ცხადია, ეს კავშირები მუდამ გაცნობიერებული არ გვაქვს, ენის ალლო თუ ენის ნიუანსური ცოდნა სწორედ ასეთი მიმართებების შეგრძნებას გულისხმობს. გასაკვირი არაა, რომ უცხოური ენის შემსწავლელებს ყველაზე მეტად სწორედ ასეთი მიმართებების აღმოჩენა უჭირთ, რადგან უცხო ენას ხშირად საკუთარი ენის პრიზმით ვუყურებთ და ვერ ვაცნობიერებთ, რომ ორ ენაში აბსოლუტური ეკვივალენტურობა არ დასტურდება. უცხოური ენის მხოლოდ განაფულ მცოდნეს უჩნდება ენის ისეთივე არაცნობიერი ალლო, როგორც მშობლიური ენის მატარებელს, მხოლოდ მაშინ „ეუფლება“ ის ახალ სამყაროს.

ერის მსოფლხედვაზე მსჯელობისას ხშირად იმონმებენ ენაში დაცულ ანდაზებსა თუ „ფრთოსან ფრაზებს“. მართლაც, სიტყვაკაზმული გამონათქვამები, ანდაზები, გამოთქმები, მეტაფორები და ა.შ. მკაფიო გამოვლინებებია ენის სტრუქტურაში მოცემული შეფასებებისა. „კვიცი გვარზე ხტის“, „ძალა აღმართს ხნავს“, „ხარი ხართან რომ დააბა, ან ზნეს იცვლის ან ფერსაო“, „ცას კალთა აეხადა“ და სხვ. ამგვარი მტკიცე შესიტყ-

¹ სიტყვის საერთო შეფასებაზე გარკვეულ გავლენას მისი ჟღერადობაც უნდა ახდენდეს. ამ მხრივ, საინტერესოა ფონეტიკური სიმბოლიზმის შესწავლაზე მიმართული კვლევები, რომლებზეც ცალკე უკვე ვისაუბრეთ.

ვებები ენის სტრუქტურაში სიტყვათა მნიშვნელობებს გარკვეულ შეფერილობას აძლევს. ამგვარი მტკიცე შესიტყვისების ერთ-ერთი წყარო მითოლოგიურ-ზღაპრული სივრცეა, მაგრამ არა მხოლოდ.

პოლიტიკური თუ საზოგადოებრივი კონტექსტიც ასევე დიდ გავლენას ახდენს ენობრივი ერთეულების ღირებულებით შეფერილობაზე. სიტყვების მნიშვნელობამ დროთა განმავლობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიძლება განიცადოს. სიტყვებმა „ამხანაგი“, „კოლექტივი“, „ლიკვიდაცია“ „ინტერნაციონალური დახმარება“ და ა.შ., გარკვეული პოლიტიკური კონტექსტის გათვალისწინებით, განსხვავებული მნიშვნელობა შეიძინა, რომელიც, სხვათა შორის, მსგავსია საბჭოთა წარსულის მქონე ინდივიდებისათვის და ნაკლებად გასაგები სხვა ერების წარმომადგენლებისათვის.

ენა და ლიტერატურა

ენისა და მსოფლხედვის მიმართების განხილვისას ყურადღებიდან არ უნდა გამოგვრჩეს ენის გამოვლინების უაღრესად მნიშვნელოვანი ნაწილი, ესაა ლიტერატურა. ჰუმბოლდტი წერდა: „აქამდე შეეცებოდით ერებისა და ენების ხასიათის ურთიერთგავლენის კერძო შემთხვევებს, მაგრამ არსებობს ენის ორი გამოვლინება, რომელშიც ყველაფერი ეს არა მხოლოდ უმკაცრესად (*entschiedensten*) ერთიანდება, არამედ ამ მთლიანის გავლენა იმდენად მკაფიოდ ვლინდება, რომ კერძოს ცნება უბრალოდ ქრება, ესაა პოეზია და პროზა. მათ ენის გამოვლინება უნდა ეწოდოს, რადგან [... პოეზიისა და პროზის] განვითარების პროცესში ენა მუდმივ ზეგავლენას ახდენს მათზე“ (Humboldt 1836, 225).

ენა, როგორც ობიექტური სიდიდე, ლექსიკისა და გრამატიკის გარდა, მოიცავს ამ ენაზე დაწერილ ტექსტებსაც. ეს ტექსტები კულტურის არტეფაქტებად მოიცემა ენაში და გარკვეული ღირებულებითი დატვირთვის მატარებელია. ამასთან, მნიშ-

ვნელობა არა აქვს ტექსტის სიდიდესა და სიგრძეს, რადგან ასეთ დროს ნაწილმა მთელის ფუნქცია შეიძლება იტვირთოს. „ვეფხისტყაოსნის“ ზეპირად მცოდნე ადამიანთა რაოდენობა ძალიან მცირეა, თუმცა ქართულენოვანი ინდივიდისათვის სახელი „ტარიელი“ იმავე დატვირთვის მატარებელი არაა, როგორც სახელი „ლევანი“. ძნელად თუ წარმოვიდგენთ სიტყვა „ტარიელს“ ისე, რომ ის არაფერზე იყოს დატვირთული, არაფერზე დავეუქავშიროთ. სხვათა შორის, ეს მოვლენა, ნაწილის ხსენება მთლიანის ნაცვლად, ყოფით მეტყველებაშიც მკაფიოდ ჩანს: როდესაც ვამბობთ „თავი გასწირა“ – ვგულისხმობთ, რომ მავანმა მთელი ორგანიზმი, სიცოცხლე გასწირა, „ერთ ჭერქვეშ ცხოვრება“ ერთ სახლში ცხოვრებას ნიშნავს და ა.შ.

ყოველდღიურ მეტყველებაში ასევე ხშირია ლიტერატურის ციტირებისა თუ ალუზიების გამოყენების, პარალელების მოხმობის შემთხვევები და მსმენელში ერთი სიტყვისა თუ ფრაზის გაგონებაც კი საკმარისია მთელ იმ პლასტის გასააქტიურებლად, რაც დაკავშირებულია კონკრეტულ ნაწარმოებთან. ეს არა მხოლოდ ლიტერატურას, არამედ კულტურის სხვა არტეფაქტებსაც ეხება, მაგალითად, კინოს. პასუხი „ბავშვობიდან აქა ვზივარ“ კონკრეტული კინოფილმის გამოძახილია და მეტი შინაარსის მატარებელია, ვიდრე ამ სიტყვების პირდაპირი მნიშვნელობა.

ლიტერატურა, იქნება ეს ხალხური ზეპირმეტყველება თუ კლასიკური ნაწარმოებები, ენაში ტოვებს კვალს და დიდ გავლენას ახდენს ინდივიდის ენობრივ შეფასებებზე. თუმცა ენა და ენაში მიმდინარე პროცესებიც ასევე დიდ გავლენას ახდენს ლიტერატურაზე. ეს პროცესები ურთიერთგადაჯაჭვულია. იოლად წარმოსადგენია, რომ გარკვეული ნეოლოგიზმი სწორედ ლიტერატურის გზით დამკვიდრდეს ყოველდღიურ მეტყველებაში. ამგვარი გავლენის მაგალითია მტკიცე შესიტყვების – „წითელ ძაფად გასდევს“ (ანუ ლეიტმოტივად) დამკვიდრება ენაში. გოეთეს რომანში „არჩევითი ნათესაობა“ ვკითხულობთ: „ჩვენამდე მოაღწია ხმამ, რომ ინგლისის საზღვაო ფლოტში არ-

სებობს ამგვარი წესი: სამეფო ფლოტის მთელი ტაკელაჟი, იქნება ეს უმსხვილესი ბაგირი თუ უწვრილესი თოკი, ისეთნაირადაა დაგრებილი, რომ მთელ სიგრძეზე გასდევს წითელი ზოლი (roter Faden – წითელი ძაფი; ი.მ.), რომელსაც ვერ გამოაძრობ, თუ მთლიანად არ დაარღვიე და მისი უმცირესი ნაგლეჯიც კი ცხადყოფს, რომ ბრიტანეთის გვირგვინის საკუთრებაა. ზუსტად ასევე გასდევს ოთილიეს დღიურს სიყვარულისა და ერთგულების ძაფი (Faden), რაც ყველაფერს აკავშირებს და მთელისათვის ნიშანდობლივია“.

შესაბამისად, გარკვეული რეალიის გავლენით შეიქმნა მეტაფორა, რომელმაც მტკიცე ადგილი დაიკავა მეტყველებაში. ასე აღიბეჭდება კულტურა ენაში. „კულტურა „შეჭრილია“ ადამიანის ბუნებაში და გამოხატავს მის მიმართ ადამიანის პოზიციას [...] ინდივიდს წინ დაუხედება კულტურის ის ფორმები, რომელთა შესახებ მან იცის, რომ ისინი ერის სულიერი კულტურის ფაქტები არიან, მაგრამ, გარდა ამისა, მას ასევე წინ დაუხედება ისეთი ფორმაც, რომლის შესახებ არ იცის, რომ ისიც თეორიული პოზიციაა სამყაროს მიმართ (იგი ფორმაა, ოღონდ სამყაროს ფორმა). ეს არის ისტორიულად აკუმულირებული ენობრივი ცოდნა, უკვე სტრუქტურირებული და, ამდენად, უფრო ყოვლისმომცველი და „სავალდებულო“, უფრო გამძლეც, ვიდრე ცალკეულ პიროვნებათა შემოქმედებაა. სადავო აღარ უნდა იყოს, რომ „აკუმულირებული“ არ ნიშნავს სტატიკურად „რეგისტრირებულს“. იგი ენერგიაა“ (რამიშვილი, 1978, 141). ცხადია, ბრიტანეთის ფლოტისათვის წითელი ფერი შემთხვევით არ შეირჩა, იოლად გამოსარჩევია რუხი ბანრის ფონზე, თანაც ბრიტანეთის დროშის ფერებშიც გვხდება, მაგრამ საინტერესოა, შეირჩეოდა კი წითელი ფერი სხვა კულტურაში (სხვა ენობრივ სივრცეში), სადაც წითელი სხვა ასოციაციებს იწვევს, ანდა დამკვიდრდებოდა კი ეს მეტაფორა (წითელ ძაფად გასდევს), ბრიტანეთის ფლოტს ამ ძაფისათვის, მაგალითად, ყავისფერი ფერი რომ შეერჩია?

ორი ენა – ორი სამყარო

თითოეული ენა თუკი ახალი სამყაროს ათვისებას უდრის, მაშინ ეს ყველაზე მკაფიოდ ორენოვანი ინდივიდების შემთხვევებში უნდა გამოვლინდეს, რაც ექსპერიმენტული კვლევის შესაძლებლობას იძლევა. დინჯისმა და ჰალმა ორენოვან ემიგრანტებს (ინგლისური/ჩინური; ინგლისური/კორეული) შეავსებინეს პიროვნების კითხვარი (California Psychological Inventory, CPI). ცდისპირებმა ერთი და იგივე კითხვარი შეავსეს ორჯერ, ერთხელ ინგლისურ ენაზე, ხოლო მეორედ მშობლიურ ენაზე. აღმოჩნდა, რომ ცდისპირები განსხვავებულ პიროვნულ თვისებებს ავლენდნენ იმის მიხედვით, თუ რომელ ენაზე ავსებდნენ კითხვარს (Мауымото 2008, 420). მაცუმოტომ და ასარიმ ორენოვან ინდოელ ცდისპირებს უჩვენეს სახის სხვადასხვა გამომეტყველების ამსახველი 40 სურათი. ცდისპირებს უნდა დაესახელებინათ, თუ რა ემოციას გამოხატავდა ესა თუ ის სურათი და რამდენად ინტენსიური იყო ეს ემოცია. გამოკითხვა ჩატარდა ორჯერ, ერთი კვირის ინტერვალით, ოღონდ ერთ ჯერზე ცდისპირები პასუხობდნენ ჰინდიზე, ხოლო მეორე შემთხვევაში – ინგლისურად. აღმოჩნდა, რომ „ინგლისურენოვან“ სერიაში ცდისპირები უფრო ზუსტად ასახელებდნენ სურათზე გამოსახულ ემოციებს, სამაგიეროდ ჰინდიზე ემოციების ინტენსივობის შეფასება უფრო მაღალი იყო. მიღებული შედეგების საფუძველზე მაცუმოტო და ასარი მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ ერთი და იგივე სურათის განსხვავებული შეფასება დამოკიდებული იყო გამოყენებულ ენაზე (Мауымото 2008, 421).

ორი ენის სრულყოფილი ცოდნა არ უნდა გავიგოთ ისე, თითქოს ერთ პიროვნებაში ორი სამყაროა პარალელურად მოცემული, ან კიდევ უფრო მძაფრი შემთხვევა რომ წარმოვიდგინოთ, რომ ერთ ადამიანში ორი ინდივიდი თანაარსებობს. ეს ასე არაა, ხოლო პიროვნების გაორება ფსიქიკური დაავადებაა და აქ ამაზე არ ვლაპარაკობთ. ფაქტია, რომ აღწერილ ცდებში სხვადასხვა ენამ ცდისპირებს განსხვავებული შეფასებებისა-

კენ უბიძგა, რაც სეპირ-უორფის ჰიპოთეზის სასარგებლოდ მეტყველებს და ენისა და მსოფლხედვის მჭიდრო კავშირზე მიუთითებს. მართლაც, თითოეული ენა განსხვავებული შემფასებლობითი სისტემაა და სამყაროს ერთსა და იმავე მონაკვეთს (ჩვენ მაგალითში, სახის გამომეტყველების ალქმა) სხვადასხვაგვარად ახარისხებს, სხვადასხვაგვარად აფასებს. ამგვარი შეფასება ლატენტურად, არაცნობიერად მოცემულია ენის სტრუქტურაში. ასეთი ვერბალური ქცევის ფსიქოლოგიურ საფუძვლად ფიქსირებული განწყობა მივიჩნიეთ, რაზეც დანერჩილებით ზემოთ უკვე ვილაპარაკეთ, მაგრამ ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ენა მხოლოდ ერთ-ერთი ფაქტორია, რომელიც ადამიანის ქცევას განაპირობებს, ამდენად, ალბათ, უპრიანია ვთქვათ, რომ ენა გარკვეულ მსოფლმხედველობით დისპოზიციას განსაზღვრავს, მაგრამ არა საკუთრივ მსოფლხედვას. ეს მნიშვნელოვანი გარემოება გვეგონია. შესაბამისად, მსოფლმხედველობითი დისპოზიციის გააქტიურება მრავალ ფაქტორზეა დამოკიდებული, მათ შორის, არაენობრივებზეც.

ენა მხოლოდ მზა კონსტრუქციებს, მზა ღირებულებით მოდელს, სწორედ რომ მზა „იარლიყებს“ სთავაზობს ინდივიდს, მაგრამ ის, თუ როგორ დაინახავს, როგორ შეაფასებს ინდივიდი რეალობას, დამოკიდებულია სხვა მრავალ ფაქტორზეც: ინდივიდის გამოცდილებაზე, აქტუალურ საჭიროებასა და მოცემულ შესაძლებლობებზე, ინდივიდის ინტელექტსა და განათლებაზე, ყურადღების მიმართვაზე და სხვ.

სტერეოტიპული წარმოდგენები, რომელიც დიდ გავლენას ახდენს ინდივიდის მსოფლხედვაზე, ხშირი გამეორებების საფუძველზე ფიქსირდება და მეხსიერებაში ილექება, მაგრამ მისი გადალახვა შესაძლებელია, რაც გარკვეულ „შეფერხებას“, ობიექტივაციას საჭიროებს. ამდენად ენა უბიძგებს ინდივიდს გარკვეული ქცევისაკენ (ვერბალური ქცევისაკენ), მაგრამ ამ ქცევის შეფერხება და შეცვლა რეალობის ცნობიერი დამუშავების შედეგად არის შესაძლებელი.

შეჯამების სახით შეიძლება ითქვას, რომ ენასა და მსოფლხედვას შორის ცალსახად დასტურდება გარკვეული კავშირი, მაგრამ არ ღირს ამ კავშირის მნიშვნელობის გაზვიადება. ენა გვიბიძგებს გარკვეული შეფასებებისაკენ, მაგრამ ის მხოლოდ ერთ-ერთი ფაქტორია, რომელიც გავლენას ახდენს ინდივიდის მსოფლხედვასა და ქცევაზე. ენა ქმნის გარკვეულ დისპოზიციას, რომლის გააქტიურება სხვა ფაქტორების დამთხვევაზეცაა დამოკიდებული.

■ ენა და დამწერლობა

„ენა განასხვავებს ადამიანსა და ცხოველს, ხოლო დამწერლობა ცივილიზებულ ადამიანსა და ბარბაროსს“.

ანთროპოლოგთა შორის გავრცელებული მოსაზრება (Gelb 1952, 221)

„სხვანაირად ვწერ, ვიდრე ვლაპარაკობ, სხვანაირად ვლაპარაკობ, ვიდრე ვფიქრობ, სხვანაირად ვფიქრობ, ვიდრე უნდა ვფიქრობდე და ასე მივექანები უკიდურეს წყვილადში“.

ფრანც კაფკა

(წერილი ოტლა კაფკას 10.07.1914)

საკამათო არაა, რომ დამწერლობის გამოგონება კაცობრიობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მონაპოვარია. დღევანდელი სამყარო დიდწილად დაფუძნებულია დამწერლობაზე, ცოდნის მიღება თუ გაზიარება, ეკონომიკური თუ იურიდიული ურთიერთობები, ინფორმაციის დაგროვება და მიმოცვლა, ყველაფერი ეს წარმოუდგენელია დამწერლობის გარეშე. წერილობითი ფორმით, ასო-ნიშნებით ფიქსირებული ტექსტები ჩვენი კულტურის განუყოფელი ნაწილია, იქნება ეს ქუჩის აბრები, რეკლამები, სქელტანიანი რომანები თუ მოკლე ტექსტური შეტყობინებები. თანამედროვე საზოგადოებაში ჭირს ისეთი წარმატებული ადამიანის წარმოდგენა, რომელსაც არ შეუძლია წერა-კითხვა. ცხადია, მუდამ ასე არ იყო და დამწერლობის დამკვიდრება-გავრცელებამ რთული და გრძელი გზა განვლო. თუმცა ახლა უკვე შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ისტორიას

ჩაბარდა ის დრო, როდესაც მეფეები და გმირები, ხელმოწერის ნაცვლად, პერგამენტზე ჯვარს გამოსახავდნენ. სხვათა შორის, ამგვარი ნიშნის დასმის აუცილებლობაც სწორედ დამწერლობის არსებობითა და მნიშვნელობით იყო განპირობებული. ტრივიალურია, დღეს წერა-კითხვის ცოდნა აბსოლუტური აუცილებლობაა, დაახლოებით ისეთივე, როგორც თვლის უნარი. გელბის სიტყვები რომ გავიმეოროთ, „ჩვენი ცივილიზაცია უფრო იოლად იარსებებს ფულის, მეტალის, რადიოს, ორთქმავლებისა ან ელექტროენერგიის გარეშე, ვიდრე დამწერლობის გარეშე“ (Gelb 1952, 222).

დამწერლობაზე საუბრისას ვგულისხმობთ არა მხოლოდ ასოების მოხაზულობას, არამედ წერის უნარსა და ასევე წერის პროცესს, ანუ იმას, რასაც ხშირად „წერით მეტყველებას“ უწოდებენ. ზოგი დამწერლობას ენის ისეთივე გამოვლინებად მიიჩნევს, როგორც მეტყველებას, თითქოს მეტყველებასა და დამწერლობას შორის ტოლობის ნიშანი იყოს და ზემონახსენები მტკიცე შესიტყვება – წერითი მეტყველება – ალბათ, სწორედ ამ წარმოდგენის ერთგვარი გამოძახილია, თითქოსდა სხვაობა მხოლოდ აღქმის მოდუსშია მოცემული: ზეპირი მეტყველება ეფუძნება ბგერების წარმოთქმას და, შესაბამისად, აკუსტიკურად აღიქმება, ხოლო წერითი მეტყველება, ეფუძნება რა გრაფიკულ გამოსახულებებს – აღიქმება ოპტიკურად.

აღსანიშნავია, რომ ეს განაწილებაც არ არის აბსოლუტური: ყრუ-მუნჯების შემთხვევაში ზეპირი მეტყველება ოპტიკურად აღიქმება, რადგან მოძრაობის აღქმაზეა დამოკიდებული, ხოლო უსინათლოთა შემთხვევაში წერითი მეტყველება – ტაქტილურად (ბრაილის შრიფტი). ცხადია, ზეპირ და წერით მეტყველებას შორის დიდი მსგავსებაა, თუმცა მათი გაიგივება შეცდომა იქნებოდა, როგორც ლინგვისტური, ასევე ფსიქოლოგიური კუთხით.

შეცდომა იქნებოდა თუნდაც მათი ფუნქციური განაწილების გამო. მეტყველება შეზღუდულია დროსა და სივრცეში, ის

მხოლოდ მცირე მანძილზე ისმის და თქმასთან ერთად ქრება.¹ ამდენად ზეპირი მეტყველება უშუალო ინტერაქციის საშუალებაა, დამწერლობა კი დროსა და სივრცეში დაშორებულ პარტნიორებთან კომუნიკაციას გულისხმობს. თანაც, დამწერლობა მეხსიერების ერთგვარი ღია რეზერვუარია, რომელიც ხელმისაწვდომია წერა-კითხვის მცოდნე ყველა პირისათვის.

ზეპირ და წერით მეტყველებას შორის არა მხოლოდ ფუნქციური სხვაობაა, არამედ თვისობრივიც. მეტყველებისა და დამწერლობის მიმართება ენასთან და აზროვნებასთან არაერთგვაროვანია და სწორედ ამ სხვაობების გამოკვეთაა წინამდებარე ტექსტის მიზანი.

დამწერლობისა და ენის, დამწერლობისა და აზროვნების ურთიერთმიმართების განხილვა შეუძლებელია, თუკი უკეთ არ გავერკვევით უშუალოდ დამწერლობის ტიპებში და არ გავეცნობით დამწერლობის განვითარების ისტორიას. შესაბამისად, ქვემოთ შემდეგ საკითხებს განვიხილავთ:

- დამწერლობის ტიპები და განვითარება
- დამწერლობის წარმოშობა

წერის უნარის ათვისების ფსიქოლოგიური ასპექტები

1. დამწერლობის ტიპები და განვითარება

დამწერლობა შეიძლება განვსაზღვროთ, როგორც სპეციფიკური საკომუნიკაციო საშუალება, რომელიც ინფორმაციის ხანგრძლივად ფიქსირებისა და სხვისთვის გადაცემის შესაძლებლობას იძლევა. ინფორმაციის ფიქსირება, თავის მხრივ, გულისხმობს ისეთი ნიშნების არსებობას, რომლებიც ანაც-

¹ თანამედროვე ტექნოლოგიური პროგრესის პირობებში ეს სხვაობა დიდწილად აღმოფხვრადია, თუმცა ეს მხოლოდ უკანასკნელ დროებაზე თუ შეიძლება ითქვას და ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ზეპირი მეტყველების უფრო არატიპურ შემთხვევას წარმოადგენს.

ვლებს ობიექტებს და რომლებსაც, ენობრივი ნიშნების მსგავსად, აქვს შინაარსისა და გამოხატულების პლანები. დამწერლობის გამოხატულების პლანს შეადგენს ასო-ნიშანთა გრაფიკული გამოსახულება, მათი, ასე ვთქვათ, ფორმა, მოხაზულობა, ხოლო შინაარსობრივია ამ ასო-ნიშნების ბგერითი მხარე და მათი სემანტიკური ან რიცხვითი მნიშვნელობა. „შინაარსის პლანის ხასიათის მიხედვით შეიძლება გამოვყოთ დამწერლობათა ორი ძირითადი ტიპი – სემასიოგრაფია (ანუ იდეოგრაფია) და ფონოგრაფია“ (გამყრელიძე და სხვ. 2003, 493).¹

1.1. იდეოგრაფიული დამწერლობა

იდეოგრაფიული ტიპის დამწერლობის ნიშნები არ არის უშუალო კავშირში კონკრეტული ენის ბგერით ფორმასთან. იდეოგრაფიული ნიშნები აღნიშნავს არა რომელიმე ენის ბგერით ელემენტებს (ცალკეულ სიტყვებს, მარცვლებს, ბგერებს), არამედ ცნებებსა და სიტუაციებს (ბერძ. *idéa* – „აზრი“; *gráphō* „ვწერ“). იდეოგრაფიული ნიშნები ორი სახისაა: პირველ შემთხვევაში ნიშანს აქვს გარეგნული მსგავსება აღსანიშნ ობიექტთან, ამგვარ სისტემას დამწერლობის პიქტოგრაფიული სისტემა ეწოდება, ხოლო ცალკეულ ნიშნებს – პიქტოგრამები (ლათ. *pictus* – დახატული). „იდეალური“ პიქტოგრამების შემთხვევაში ნებისმიერ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანებს შეუძლიათ ტექსტის იოლად „ნაკითხვა“.

პიქტოგრაფიული დამწერლობის წარმოშობაზე დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა პრიმიტიულ კლდის მხატვრობას, პეტროგლიფებს. პრიმიტიული მხატვრობის დანიშნულების შესახებ კამათი დღესაც გრძელდება, თუმცა ერთი ცხადია, პიქტოგრაფიული დამწერლობის ისტორია მაშინ იწყება, როდესაც კლდის მხატვრობა არა მხოლოდ მაგიურ-სარიტუალო მიზნებისა თუ პირველყოფილი ადამიანის მხატვრული ჟინის დასაკმა-

¹ ქვემომოცემულ ტიპოლოგიაში დიდწილად ეყრდნობით გამყრელიძე და სხვ., 2003, 492-521.

ყოფილებლად გამოიყენებოდა, არამედ დაიწყო დამწერლობის საკუთრივ კომუნიკაციური მიზნების გამოყენება: ინფორმაციის შენახვისა და სხვებისთვის გადასაცემად, მათ შორის მათთვისაც, ვინც იმ მომენტში ადგილზე არ იმყოფებოდა.

პიქტოგრაფიული დამწერლობა გამოხატავს მხოლოდ გარკვეულ შინაარსებს და არა ენობრივ ფორმებს, ამიტომ ზოგი ავტორი (Gelb 1952, 29) პიქტოგრაფიას არა საკუთრივ დამწერლობას, არამედ დამწერლობის წინარე სტადიას უწოდებს (forestage, forerunners of writing). ცხადია, პიქტოგრამები ენობრივ ფორმებს არ ან ძალიან არაზუსტად გამოხატავს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ასეთი მიდგომა მართებული მაინც არ ჩანს, რადგან პიქტოგრამები და „სრულფასოვანი“ დამწერლობაც ფუნქციურად იდენტურია – ესაა ენობრივი შინაარსის ფიქსირება და გადაცემა, თანაც გრაფიკული ფორმით. პიქტოგრაფიული დამწერლობის კლასიკური ნიმუშია ძველი ჩინური დამწერლობა, ნაწილობრივ ეგვიპტური იეროგლიფური დამწერლობა.

იდეოგრაფიული დამწერლობის მეორე სახეს განეკუთვნება ისეთი სისტემები, რომლებშიც აღსანიშნსა და აღმნიშვნელს შორის კავშირი პირობითია, შესაბამისად, ასეთ მოდელებს პირობითი ან კონვენციონალური სისტემები ეწოდება. პირობითი იდეოგრაფიული ნიშნები დღესაც საკმაოდ ფართოდ გამოიყენება, ასეთებია, მეცნიერული ტერმინების ნაწილი, ანდა, მაგალითად, ციფრების აღმნიშვნელები, რომლებიც არ არის დაკავშირებული კონკრეტული ენის ბგერით ფორმასთან და მთლიან (რიცხვით) ცნებებს გამოხატავს.

1.2. დამწერლობის ფონოგრაფიული სისტემები

ფონოგრაფიული ხასიათის სისტემებში აღმნიშვნელი მჭიდროდ არის დაკავშირებული კონკრეტული ენის ბგერით ფორმასთან, ხოლო მისი კავშირი აღსანიშნ ობიექტთან პირობითია. ფონოგრაფიულ სისტემებს შორის განასხვავებენ ისეთ მოდელებს, რომლის ფარგლებში ნიშანი აღნიშნავს:

ა) მთლიან სიტყვას; ამგვარ მოდელს ლოგოგრაფიულ დამწერლობას უწოდებენ, ხოლო ამ სისტემის ცალკეულ ნიშანს – ლოგოგრამას (ბერძ. *lógos* „სიტყვა“ *grámma* „დანერჩილობა“, „ასო“);

ბ) ცალკეულ მარცვალს; ამგვარ მოდელს სილაბოგრაფიულ დამწერლობას უწოდებენ, ხოლო ამ სისტემის ცალკეულ ერთეულს – სილაბოგრამას (ბერძ. *Syllabē* – „მარცვალი“);

გ) ცალკეულ ბგერას (ან ფონემას); ეს გახლავთ ე.წ. ანბანური (ალფაბეტური) სისტემა.

ისტორიულ ჭრილში ლოგოგრამები პიქტოგრამების შემდგომი განვითარებაა. დროთა განმავლობაში პიქტოგრამა კარგავდა იკონურ მსგავსებას ალსანიშნობიერებთან და უფრო და უფრო პირობით სახეს იღებდა. მაგალითად, შუმერული პიქტოგრამა, რომელიც მოხაზულობით „ისარს“ გამოხატავდა და წარმოითქმოდა როგორც TI „გარკვეულ პერიოდში ამავე ბგერითი შედგენილობის სხვა სიტყვის (ე.ი. ომონიმის) გამოხატვასაც იწყებს, მაგალითად TI(L) „სიცოცხლე“, რასაც არაფერი აქვს სემანტიკურად საერთო ამ პიქტოგრამის თავდაპირველ მნიშვნელობასთან“ (გამყრელიძე 1989, 25-26). ცხადია, პიქტოგრამების ლოგოგრამებით ჩანაცვლება ერთბაშად არ მომხდარა და ეს ხანგრძლივი პროცესი იყო. ლოგოგრამები და პიქტოგრამები დიდი დროის განმავლობაში პარალელურად თანაარსებობდა. გამოყენებული სიმბოლოები სულ უფრო და უფრო პირობითი ხდებოდა და კარგავდა მსგავსებას ალსანიშნობიერებთან: დროთა განმავლობაში პიქტოგრამები ლოგოგრამებად იქცეოდა. ქვემოთ მოცემულ სურათზე¹ ნაჩვენებია პიქტოგრაფიული ნიშნის ამგვარი სახეცვლილება. ანალოგიური პროცესები მიმდინარეობდა არა მხოლოდ შუამდინარეთში, არამედ ასევე ეგვიპტესა და ჩინეთში.

¹ შუმერულ-აქადური ლურსმნული დამწერლობის ნიმუში, ადაპტირებულია: გამყრელიძე და სხვ., 2003, 496.

ფრინველი				
თევზი				
სახედარი				
ხარი				

ლოგოგრაფიულ დამწერლობას რამდენიმე მნიშვნელოვანი ნაკლი აქვს: ლოგოგრამა ცალკეულ სიტყვას აღნიშნავს, შესაბამისად, თითოეულ განსხვავებულ სიტყვას ცალკე სიმბოლო სჭირდება და თუკი გავითვალისწინებთ, რომ ენაში სიტყვათა რაოდენობა მრავალ ათეულ ათასს შეადგენს, მაშინ ცხადი ხდება, რომ ლოგოგრაფიული დამწერლობა ენის მთელ ლექსიკას ვერ დაფარავს. ლოგოგრაფიული დამწერლობით არ ან მხოლოდ შეზღუდულად გადმოიცემა სინტაქსური კონსტრუქციები, ენობრივი ნიუანსები, რთული მიმართებები. გარდა ამისა, ძნელია და რიგ შემთხვევაში შეუძლებელია საკუთარი სახელებისა და, განსაკუთრებით, უცხოური წარმოშობის სახელების ზუსტი გადმოცემაც, ასეთ დროს ტექსტის შექმნა „რეზუსის“ სახეს იღებს (ქვემოთ მოცემულია ამგვარი რეზუსების მაგალითები), რაც ართულებს ტექსტის მართებულ წაკითხვას, სწორედ ამიტომ ტექსტის ფიქსირებაც და ტექსტის წაკითხვაც მხოლოდ ერთეულების პრეროგატივა იყო, რაც ხელს უშლიდა დამწერლობის ფართო გავრცელებას.

დამწერლობის შემდგომ ეტაპზე ლოგოგრაფიული დამწერლობის საფუძველზე დაიწყო სილაბოგრაფიული დამწერლობის განვითარება. სიმბოლოები უკვე არა ცალკეულ სიტყვას, არამედ გარკვეულ მარცვალს გამოხატავდა. აღსანიშნავია, რომ, როგორც ჩინური, ასევე შუმერული ენების ლექსიკა გამოირჩევა ერთმარცვლოვანი ელემენტების სიჭარბით, რაც სილაბოგრაფიულ სისტემებზე გადასვლის ხელშემწყობ მძლავრ ფაქტორს

რად უნდა მივიჩნიოთ. ამრიგად, დამწერლობის შემდგომ ეტაპზე „ლოგოგრამა თავდაპირველი სიტყვითი მნიშვნელობის პარალელურად იწყებს ამ სიტყვის შემადგენელი ბგერათკომპლექსების – ძირითადად მარცვლების, ასევე ცალკეული თანხმოვნებისა და ხმოვნების გამოხატვასაც. ლოგოგრაფიასთან ერთად წერის ამგვარ სისტემებში ვითარდება სილაბოგრაფიული პრინციპი, რის შედეგადაც ყალბდება ტიპოლოგიური თვალსაზრისით შერეული ლოგოგრაფიულ-სილაბოგრაფიული წერითი სისტემები“ (გამყრელიძე და სხვ., 2003, 497-498).

სილაბოგრაფიული ტიპის დამწერლობების შემდგომ განვითარებაა კონსონანტური ტიპის დამწერლობა, რომლის ფარგლებში ცალკეული ნიშანი რომელიმე თანხმოვანს გამოხატავს. კონსონანტური ასოთდამწერლობა მარტივი ტიპის დამწერლობაა და ის იოლად და შედარებით სწრაფად გავრცელდა საკმაოდ ფართო ტერიტორიაზე. კონსონანტური წერის სისტემებს მოჰყვა საკუთრივ ანბანური დამწერლობის შექმნაც, როდესაც ძველი სემიტური კონსონანტურ-სილაბური დამწერლობის საფუძველზე ძველ საბერძნეთში წარმოიშვა პირველი ანბანური წერის სისტემა.

ანბანური დამწერლობის შექმნა კაცობრიობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მონაპოვარია, რომელმაც არსობრივად შეცვალა კულტურის განვითარების მიმართულება და ტემპი. ანბანური დამწერლობა ნიშანთა მცირე რაოდენობით (უპირატესად მხოლოდ 20-40 ნიშნის დახმარებით) ნებისმიერი ტექსტის შექმნის საშუალებას იძლევა. ამავდროულად, არანაკლებად მნიშვნელოვანია, რომ ანბანური დამწერლობის პირობებში საგრძნობლად გაიოლდა ტექსტების წაკითხვა, შემცირდა არა მხოლოდ „სასწავლი“ ნიშნების რაოდენობა, არამედ შემცირდა „მცდარი“ წაკითხვის ალბათობაც და მინიმუმადე შემცირდა ორაზროვანი წაკითხვის შესაძლებლობა, თვისობრივად გაიოლდა ტექსტის დეკოდირების პროცესი. შესაბამისად, წერა-კითხვის ცოდნამ ექსკლუზიურობის სფეროდან (შედარებით) მასობრივ სარგებლობაში გადაინაცვლა. ანბანის წარმოშობამ მკვეთ-

რად შეცვალა დამწერლობის ფუნქციაც და მას ახალი დატვირთვა შესძინა, პირველ რიგში, ეს (მხატვრული) ლიტერატურის დამკვიდრებას შეეხება. ერიკ ჰაველოკი ლიტერატურობის (Literalität) წარმოშობის სწორედ ანბანურ დამწერლობას უკავშირებს და მის სამშობლოდ ძველ საბერძნეთს ასახელებს. მისი აზრით, პრეელინისტური ეპოქისთვის დამახასიათებელი იყო მხოლოდ „ხელოსნობითი ლიტერატურა“ (handwerkliche Literalität, craft literacy) (Havelock 1990, 52). ხელოსნობითია ლიტერატურა, როდესაც ის მხოლოდ ინდივიდის მეხსიერების „ყავარჯნად“, „ჩანაწერების გასაკეთებლად“ გამოიყენება, როგორც ეს ძველ ეგვიპტესა თუ შუამდინარეთში ხდებოდა. ჰაველოკის აზრით, ბერძნების კულტურული რევოლუცია სწორედ ანბანური დამწერლობის გამოგონებაში გამოიხატა, რადგან ანბანური დამწერლობა „შესაძლებელს ხდიდა ახალი გამონათქვამების პროდუქციებასა და ახალი სახის აზრების გადმოცემას, რომლებიც დანერგული ფორმით კვლავ აღქმული, ნაკითხული და კიდევ მრავალჯერ ნაკითხული შეიძლება ყოფილიყო და, შესაბამისად, გავლენას ახდენდა თავის მკითხველებზე. [...] არ არის შემთხვევითი, რომ სამყაროს პრეანბანური კულტურები ფართო გაგებით ასევე პრემეცნიერული, პრეფილოსოფიური და პრელიტერატურული კულტურებია“ (Havelock 1990, 75). ეს აზრი მთლად მართებული არაა, რადგან ეგვიპტური შერეული იდეოგრაფიულ-კონსონანტური სახის დამწერლობა პრაქტიკულად ნებისმიერი ტექსტის შექმნის შესაძლებლობას იძლევა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ძნელია, არ დაეთანხმო ჰაველოკს, რომ ლიტერატურის ისტორია „არა დამწერლობის ისტორიით, არამედ კითხვის ისტორიით იწყება“ (Havelock 1990, 75). „მასობრივი კითხვა“ კი მართლაც პრაქტიკულად მხოლოდ ანბანური დამწერლობის არსებობის შემთხვევაშია შესაძლებელი.

თვალში საცემია, რომ განვითარების კვალდაკვალ დამწერლობა უახლოვდებოდა და სულ უფრო და უფრო ზუსტად გადმოსცემდა მეტყველებას. იდეოგრაფია (პიქტოგრაფია) გადმოსცემს ენის შინაარსს, მაგრამ არ ასახავს ენობრივ ფორ-

მას. ლოგოგრაფიული დამწერლობა გადმოსცემს როგორც სიტყვის შინაარსს, ასევე მის ჟღერადობასაც, სილაბოგრამა – მარცვლის ჟღერადობას, დაბოლოს: ანბანური დამწერლობა საკმაოდ მაღალი სიზუსტით ასახავს ენის ფონეტიკურ მხარეს. შეიძლება ითქვას, რომ ანბანური დამწერლობა, ცხადია, სხვადასხვა ხარისხით, მაგრამ მაინც იძლევა მეტყველების ვერბალური ნაწილის იმიტაციის საკმაოდ კარგ შესაძლებლობას.

ბევრი მკვლევარი ამახვილებს ყურადღებას დამწერლობა-სა და მხატვრობას შორის არსებულ კავშირზე, რადგან დამწერლობის თავდაპირველ ნიმუშებში უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა გამოსახული სიმბოლოს მხატვრულ გაფორმებას. განსაკუთრებული გადაჭარბება არ იქნება, თუკი ვიტყვით, რომ „წერა“ მხატვრულ ხელოვნებას უტოლდებოდა და გასაკვირი არაა, რომ კალიგრაფია დღესაც ხელოვნების ერთერთ მნიშვნელოვან დარგად მიიჩნევა. ეგვიპტურ დამწერლობაში, რომელშიც მრავლად არის მოცემული იდეოგრამები, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ნიშან-სიმბოლოთა სილამაზეს, მათ მხატვრულ სახეს. მაქსიმალური ფეექტის მისაღწევად შეიძლება შეცვლილიყო ასო-ნიშანთა ზომა, მათი სივრცეში განლაგება, წერის მიმართულებაც კი. „მართლაც ესთეტიკა იყო თითქმის ის ერთადერთი ნორმა, რომელიც განსაზღვრავდა ეგვიპტურ იეროგლიფურ დამწერლობას“ (Zauzich 1980, ციტირებულია Langenmayr 1997, 610). მაგალითად, ეგვიპტურ დამწერლობაში გამოყენებულ სიმბოლოებს შორის მრავლადაა ადამიანთა გამოსახულებები. ტექსტის შემქმნელებისათვის მნიშვნელოვანი იყო, რომ ისე „დაეწერათ“ ადამიანთა ეს ფიგურები, რათა მათ გამოსახულებებს მკითხველისთვის პირდაპირ სახეში „შეეხედათ“. ამ მიზნის მისაღწევად კარის ჩარჩოზე დატანილი ტექსტის მიმართულება განსხვავდება ჩარჩოს მარცხენა და მარჯვენა მხარეზე. წარწერები შესრულებულია ისე, რომ გამოსახული ფიგურები მკითხველის მიმართ „ზურგშექცევით არ დგას“, მას „სახით უყურებს“ (Langenmayr 1997, 610).

დამწერლობის განვითარებასთან ერთად, წერისას გამოყენებული სიმბოლოების გამოსახვის ფორმა და მანერა სულ უფრო მეტად სცილდებოდა ხელოვნებას და აღქმადობისა და იოლად დაწერა-გამორჩევის სასარგებლოდ იცვლებოდა. თუმცა, ხაზგასმით აღსანიშნია, რომ დამწერლობას ხელოვნებასთან კავშირი არასოდეს გაუწყვეტია. ხელოვნებაში მიმდინარე ცვლილებებიც, თავის მხრივ, დიდწილად განაპირობებდა ასონიშნების მოხაზულობის, ფორმის, შრიფტების ცვლას. „კაროლინგური მინუსკული“ შეიცვალა „გოთური შრიფტით“, რენესანსის ეპოქაში გავრცელდა ე.წ. „ჰუმანისტური შრიფტი“, რომელიც ასოების უფრო მომრგვალებული მოხაზულობით გამოირჩევა. სტამბური ბეჭდვის გავრცელებასა და დღეს უკვე ციფრული ტექნოლოგიების ეპოქაში შრიფტების მხატვრული დამუშავება აღარავის აკვირვებს.

ტრივიალურია, რომ ტექნიკური პროგრესი და წერისთვის გამოყენებული მასალა-იარაღები დიდად განაპირობებდა ნიშანთა ფორმას. ასე მაგალითად, თიხის ფილებისა და სტილოსის გამოყენებამ განსაზღვრა ე.წ. ლურსმნული დამწერლობის იერ-სახე, ხოლო პაპირუსის, ეტრატისა თუ ქალაღდის გამოყენებამ სხვადასხვა ფერისა და მოხაზულობის ნიშნების დამკვიდრებას შეუწყო ხელი. მასალის გარდა, მნიშვნელოვანი იყო ასევე ტექსტების შინაარსიც, სხვადასხვა ტიპის ტექსტისთვის, მაგალითად, საერო და საეკლესიო ტიპის თხზულებებისათვის, ბევრ ქვეყანაში ერთდროულად სხვადასხვა სახის შრიფტი გამოიყენებოდა (მხედრული და ნუსხური დამწერლობა საქართველოში).

ამრიგად, დამწერლობის ისტორიული განვითარება შემდეგ ეტაპებს გაივლის: იდეოგრაფიული, სილაბურ-ლოგოგრაფიული, საკუთრივ სილაბური, სილაბურ-კონსონანტური, საკუთრივ ანბანური. დამწერლობის ცალკეული ეტაპების ზუსტი პერიოდიზაცია ძნელია, თანაც გასათვალისწინებელია, რომ წერითი სისტემები, სავარაუდოდ, ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად, დედამიწის სხვადასხვა არეალში (ჩინეთი, შუამდინარეთი) წარმოიშვა და განვითარების დამოუკიდებელი გზა გაიარა.

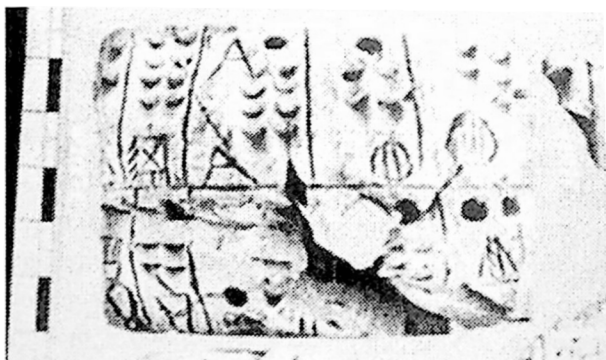
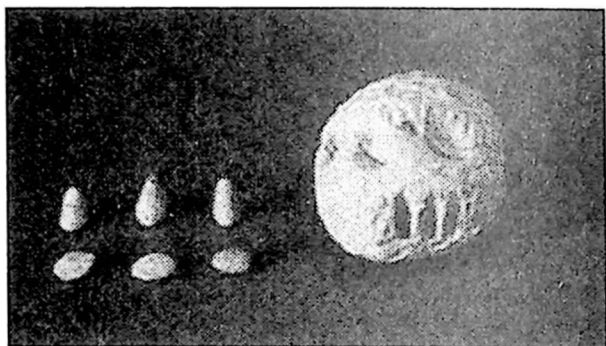
ჩვენთვის ცნობილი დამწერლობები პრინციპულად არაერთგვაროვანი იყო და დამწერლობის სხვადასხვა ტიპები ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში პარალელურად თანაარსებობდა, მეტიც, დღეს არსებულ დამწერლობებში კვლავაც აქტიურად გამოიყენება როგორც ლოგოგრაფიული, ისე სილაბური დამწერლობების ელემენტები (ჩინეთი, ინდოეთი, ნაწილობრივ იაპონია), ასევე გავრცელებულია კონსონანტური სისტემები (არაბული). ეს მოვლენები დიდწილად განპირობებულია კულტურული ტრადიციის სიმტკიცითა და, ნაწილობრივ მაინც, წმინდა ენობრივი თავისებურებებით.

2. დამწერლობის წარმოშობა

დამწერლობის შექმნასთან დაკავშირებულ დღეს არსებულ თეორიებს შორის გამოსაყოფია დენიზ შმანდტ-ბესერატის ჰიპოთეზა. შმანდტ-ბესერატის მიხედვით, დამწერლობის წარმოშობა აბსტრაქტიზების, პირველ რიგში კი, აბსტრაქტული რიცხვითი მნიშვნელობებით ოპერირების უნარის განვითარებასთან არის დაკავშირებული.

ძვ. წელთაღრიცხვის VIII ათასწლეულიდან მოყოლებული ახლო აღმოსავლეთის მთელ ტერიტორიაზე უხვად არის აღმოჩენილი თიხის ფიგურა-სიმბოლოები: დისკოები, კონუსები, ცილინდრები, სფეროები. შმანდტ-ბესერატის აზრით, ეს სიმბოლოები (tokens) გამოიყენებოდა გარკვეული ობიექტების (ცხოველების, ფრინველების, მარცვლეულის, სოფლის მეურნეობის სხვა პროდუქტების) რაოდენობისა და მოცულობის აღსარიცხავად. პირველი ქალაქების გაჩენასთან ერთად (ძვ. წელთაღრიცხვის IV ათასწლეულში) თიხის ფიგურა-სიმბოლოები აღრიცხვის რთულ სისტემად ყალიბდება და უფრო და უფრო მეტ ფიგურა-სიმბოლოებს აერთიანებს. ჭარბი პროდუქციის წარმოების პირობებში აუცილებელი ხდება პროდუქციის აღწერა და, მაგალითად, პროდუქტების გასესხების შემთხვევაში, გაცემული ოდენობის ფიქსირება. შმანდტ-ბესერატის აზრით, აღ-

რიცხვის შემდეგ თიხის ფიგურები თავსდებოდა თიხისავე ჭურჭელში, ერთგვარ „კონვერტში“ (envelope), რომელიც სესხების ფაქტისა და გასესხებული პროდუქციის ოდენობის დამადასტურებელი საბუთის მაგივრობას სწევდა. დროთა განმავლობაში სამგანზომილებიანი კონვერტები თიხის ორგანზომილებიანი ფირფიტებით შეიცვალა, რაც დამწერლობის შექმნისკენ გადადგმულ მნიშვნელოვან ნაბიჯს წარმოადგენდა. ძვ. წელთაღრიცხვის III ათასწლეულისათვის, თიხის ფირფიტებში ფიგურასიმბოლოების ჩაჭყლეტის ნაცვლად, დაიწყეს ნაწვეტებული ჩხირის – სტილოსის მეშვეობით – ამ ფირფიტებზე სიმბოლოების გამოხატვა (შეადარე ქვემოთ მოცემული სურათები).

მნიშვნელოვანი ინოვაცია იყო რიცხვთა გამოხატვის აბსტრაქტული სისტემის შექმნა, მიუხედავად იმისა, რომ რიცხვებისთვის არა საგანგებო ნიშნები, არამედ უკვე არსებული ინვენტარი გამოიყენებოდა. ასე მაგალითად, „კონუსი, რომელიც თავდაპირველად გამოხატავდა „მარცვლეულის მცირე რაოდენობას“, გამოიყენებოდა აგრეთვე 1-ის აღსანიშნავად, ხოლო დისკო, რომელიც თავდაპირველად გამოხატავდა „მარცვლეულის დიდ რაოდენობას“, გამოიყენებოდა აგრეთვე 10-ის აღსანიშნად. რაც ნიშანთა მნიშვნელოვან ეკონომიას იძლეოდა: ასე მაგალითად, „33 ქილა ზეთი“ გამოიხატებოდა უკვე მხოლოდ შვიდი ნიშნის საშუალებით: „10“, „10“, „10“, „1“, „1“, „1“ სიმბოლოთა მიმდევრობით, რასაც ერთვოდა ნიშანი „ქილა ზეთი“ (და არა 33 ნიშნის საშუალებით – ე.ი. „ქილა ზეთის“ ნიშნის 33-ჯერ გამეორებით)“ (გამყრელიძე და სხვ. 2003, 503). დაახლოებით ამავე პერიოდში, მესოპოტამიის მეტროპოლიაში, ურუქში, დაიწყო თიხის ფირფიტებზე ინდივიდების სახელების დართვაც. ფირფიტებზე პროდუქტების ტიპისა და რაოდენობის გარდა, „ინერებოდა“ გამსესხებლისა და მსესხებლის ვინაობაც.

სახელების აღნიშვნა იოლად ამოსაცნობი, მარტივი ფიგურის გამოსახვის (სურათების) საშუალებით ხდებოდა. ასე მაგალითად, ტიპური სახელი „ან არის ჩემი სიცოცხლე“ წარმოადგენდა რამდენიმე მარტივი და კარგად ნაცნობი სურათის კომბინაციას: გამოისახებოდა ვარსკვლავი, სამოთხის ღმერთის ანის ლოგოგრამა, რომელსაც მოყვებოდა ისარი, რადგან „ისარი“ და „სიცოცხლე“ შუმერულში ომონიმებია. შესაბამისად, თუკი სახელი რამდენიმე მარცვალს შეიცავდა, მაშინ მისი დაწერა რებუსის შექმნას ემსგავსებოდა. მაგალითად, სახელი „ლუკა“ შეიძლება დაწერილიყო ორი სურათის, ადამიანისა და პირის გამოსახვის დახმარებით, რადგან ისინი შუმერულში წარმოითქმის, როგორც „ლუ“ და „კა“ (ადამიანი + პირი) (Schmandt-Besserat, 2009, 151). ცხადია, დამწერლობის წარმოშობის ზემომოყვანილი პიპოთეზა მხოლოდ ერთ-ერთია მრავალთაგან, მაგრამ ის საკმაოდ დამაჯერებლად გამოიყურება, წარმოაჩენს რა დამწერლობის გაჩენის „ეკონომიკურ“ მიზეზებს.

3. დამწერლობის ფსიქოლოგიური ასპექტები

მეტყველებისაგან განსხვავებით, წერა-კითხვის ათვისება სპეციალური სწავლების გარეშე პრაქტიკულად შეუძლებელია და ის, როგორც წესი, საგანგებოდ გამოყოფილ დროსა და მასწავლებელს (მშობელს, პედაგოგს, ზოგადად, წერა-კითხვის მცოდნე პირს) საჭიროებს. დიდი ძალისხმევის მიუხედავად, წერის ათვისება ხანგრძლივი და რთული პროცესია, რომლის ჩამოყალიბებაში მრავალი განსხვავებული პროცესი (ოპტიკური, მოტორული, მნემური) მონაწილეობს. ამდენად, წერის ათვისება მრავალი უნარის კომბინირებისა და მათ ავტომატიზმამდე მიყვანას გულისხმობს, რაც სპეციალური წვრთნისა და ვარჯიშის გარეშე ძნელად მისაღწევია.

წერითი მეტყველება სპეციფიკური ფსიქიკური ფუნქციაა, რომლის ჩამოყალიბება-განვითარება ქცევის გარკვეული ფორმების გათავისებას გულისხმობს. ამ რთულ გზაზე ბავშვს რამდენიმე მნიშვნელოვანი საფეხურის გავლა უწევს.

3.1. წერის ათვისების წინარე სტადიები

ვიგოტსკის თანახმად, წერითი მეტყველების უნარის ჩამოყალიბება საკუთრივ წერის დაწყებამდე იწყება და ამ პროცესის პირველი ნაბიჯი დაკავშირებულია პირობითი ნიშნების რაობის გათავისებასთან, რაც განსაკუთრებით მკაფიოდ ვლინდება ბავშვის ჟესტიკულაციაში. „წერის განვითარების ისტორია იწყება პირველი ოპტიკური ნიშნების გაჩენით და ეფუძნება ნიშნების ბუნებრივი წარმოშობის იმავე ისტორიას, რომლიდანაც წარმოიშობა მეტყველება. სწორედ ჟესტი არის პირველი ოპტიკური ნიშანი, რომელშიც უკვე მოცემულია ბავშვის წერის უნარი, ისევე, როგორც თესლში უკვე მოცემულია მომავალი მუხა. ჟესტი არის წერა ჰაერში, ხოლო დაწერილი ნიშანი – ძალიან ხშირად, უბრალოდ, გამყარებული ჟესტი“ (Выготский 1983, 180). ვიგოტსკიმ მიაქცია ყურადღება, რომ ბავშვი გარ-

კვეულ საგანს თუ პროცესს, შესატყვისი უესტის გამოყენებით ხატავს, მაგალითად, ხტუნვის ხატვისას ბავშვის ხელი ხტუნვის შესაბამის მოძრაობებს აკეთებს და ქალაღზე ამ მოძრაობის „კვალი“ რჩება, ამდენად, ბავშვების პირველი ნახატები „უფრო უესტებია, ვიდრე ხატვა, ამ სიტყვის ჭეშმარიტი მნიშვნელობით“ (Быгодский 1983, 181). ამავე მოვლენამდე დაიყვანება ის კარგად ცნობილი ფაქტი, რომ ბავშვი „რთული საგნების“ ხატვისას არა ამ საგნების ნაწილებს, არამედ ზოგად შთაბეჭდილებებს გამოსახავს, მაგალითად, ცილინდრის ხატვისას გამოჰყავს სიმრგვალე და ამისათვის თითქოს შესაბამის მოძრაობას, შესაბამის უესტს ასრულებს.

წერის ათვისება ნიშნების, სიმბოლოების გამოყენებას გულისხმობს, როდესაც გარკვეული მოხატულობა გარკვეულ შინაარსს (საგანს, პროცესს, მოვლენას) უკავშირდება, მისი აღსანიშნი ხდება. ამგვარი სიმბოლოს, ნიშნის იდეის გათავისების პროცესი ბავშვებში თამაშისას ყალიბდება, როდესაც ბავშვი გარკვეული საგნებით სხვა საგნების აღნიშვნას იწყებს. ამდენად, თამაში არის წერის ათვისების (აუცილებელი) წინაპირობა. თამაშისას გამოყენებული საგნები არსებითად უკვე ნიშნებია, ვინაიდან ისინი ანაცვლებს სხვა საგნებს. მაგალითად, „სახლობანას“ თამაშისას ნებისმიერმა ნაჭერმა შეიძლება ჩაანაცვლოს, მაგალითად, „შვილი“, გახდეს მისი „ნიშანი“. ამასთან აღსანიშნისა და მისი ობიექტის გარეგნულ მსგავსებას მნიშვნელობა არა აქვს, თუმცა არსებითია საგნის ფუნქციური დატვირთვა. საგანი უნდა იძლეოდეს შესაძლებლობას, რომ მასთან იგივე ქმედებები განხორციელდეს, რაც მის აღსანიშნაანა დაკავშირებული. „შვილის“ აღმნიშვნელი საგანი ისეთი უნდა იყოს, რომ შესაძლებელი იყოს მისი „ხელით ტარება“, „დანვენა“, „დაძინება“ და ა.შ. ამდენად, „საკუთრივ ბავშვის მოძრაობა, საკუთრივ უესტი არის ის, რაც შესაბამის საგანს ნიშნის ფუნქციას ანიჭებს, რაც აძლევს მას საზრისს. ბავშვის მთელი სიმბოლური შემოქმედებითი ქცევა სავსეა ასეთი მიმართებელი უესტებით. ამიტომ ჯობი გადაიტყვევა ცხენად, რადგან შესაძ-

ლებელია მისი ფეხებს შორის მოქცევა და მის მიმართ იგივე უესტების გამოყენება, რომლებიც მიუთითებს რომ ჯოხი, ამ შემთხვევაში, აღნიშნავს ცხენს" (Выготский 1983, 182).

წერისაკენ გადადგმულ მომდევნო მნიშვნელოვან ნაბიჯად შეიძლება მივიჩნიოთ ხატვა, ხატვის პროცესი. აღსანიშნავია, რომ ბავშვი თავდაპირველად მეხსიერებაზე დაყრდნობით ხატავს. რომელიმე საგნის ან ადამიანის დახატვა რომ სთხოვოთ ბავშვს, ის პირდაპირ ხატვას დაიწყებს და ერთხელაც კი არ შეხედავს დასახატ საგანსა თუ ადამიანს, „ანუ ის ხატავს არა იმას, რასაც ხედავს, არამედ იმას, რაც იცის“ (Выготский 1983, 186). ბავშვის ნახატები არ ითვალისწინებს რეალობას, ბავშვმა შეიძლება დახატოს ჩაცმული ადამიანი, მაგრამ ტანსაცმლის ქვემოთ მინც გამოსახოს ადამიანის სხეული: ფეხები, მუცელი, ჯიბეში ჩადებული გასაღები, ანუ ის, რაც არ ჩანს, მაგრამ ბავშვის ცოდნას შეესაბამება. სწორედ ამიტომ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ბავშვის ნახატები „უფრო მეტყველებს, ვიდრე გამოსახულება [...] ეს უფლებას გვაძლევს, განვიხილოთ ბავშვის ხატვა, როგორც მისი წერითი მეტყველების საწყისი სტადია. ბავშვის ხატვის ფსიქოლოგიური ფუნქცია არის ერთგვარი გრაფიკული მეტყველება, გრაფიკული მონათხრობი. ბავშვის ხატვის ტექნიკა უცილობლად მიანიშნებს, რომ ნახატი არის სწორედ რომ გრაფიკული მოთხრობა, ანუ ბავშვის ერთგვარი წერითი მეტყველება“ (Выготский 1983, 186).

თავდაპირველად ხატვისას ბავშვი სიმბოლოებითა და ნიშნებით არ ოპერირებს. მისთვის სურათი უბრალოდ ახალი საგანია, რომელსაც გარკვეული მსგავსება შეიძლება ჰქონდეს სხვა საგანთან. ასეთი დამოკიდებულების გამოვლინებაა, როდესაც ბავშვი ატრიალებს ფურცელს, რომელზეც ადამიანი ზურგიდანაა დახატული და ადამიანის სახეს ფურცლის მეორე გვერდზე ეძებს (Выготский 1983, 188). გარკვეულ მომენტში ბავშვი დიდ აღმოჩენას აკეთებს, როდესაც გავლებულ ხაზებსა და საგნებს შორის მსგავსებას დაინახავს. ვიგოტსკის მოჰყავს სელის მიერ აღწერილი შემდეგი შემთხვევა: აზრს მოკლებული ბლანქის

დროს ბავშვმა შემთხვევით გააგლო სპირალის მსგავსი ხაზი და შემდეგ დაუკავშირა ის მისთვის ნაცნობ მოვლენას. „კვამლი, კვამლი“, – სიხარულით წამოიძახა ბავშვმა (Вихотский 1983, 187). მსგავსი აღმოჩენების მომსწრე მშობელთა უმრავლესობა გამხდარა, მაგრამ ჩვენთვის საყურადღებოა იმის აღნიშვნა, რომ სწორედ ამ დროს იძენს სურათი ნიშნის ფუნქციას: სპირალის იქცა კვამლის აღმნიშვნელ ნიშნად. საგულისხმოა, რომ ნიშნის სიმბოლიკის აღმოჩენა წინ უსწრებს საკუთრივ წერის სწავლას. სასკოლო ასაკის დადგომისთვის ბავშვი ნახატს როგორც სიმბოლოს, სხვა საგნის აღმნიშვნელ ნიშნად აღიქვამს. ეს ის მომენტია, როდესაც ბავშვი უკვე პრინციპულად მზადაა წერის სასწავლებლად.

სამი-ოთხი წლის ბავშვს შეუძლია სიმბოლოების ამოცნობა, მაგრამ წერის უნარის განვითარება კიდევ სხვა კოგნიტური უნარების ჩართულობას მოითხოვს, ესაა, ყურადღება და მეხსიერება¹. ბავშვმა გაცნობიერებულად უნდა მიმართოს თავისი ქმედება დასახული მიზნის შესასრულებლად, რაც გულისხმობს ქცევის დაგეგმვასა და წინასწარ გააზრებას. 3 წლის ბავშვი ისე იწყებს ნაგებობის აგებას, რომ მან ჯერ კიდევ არ იცის, თუ რას აშენებს, 6 წლის ბავშვი კი მშენებლობის დაწყებამდე უკვე ასახელებს, თუ რის გაკეთება აქვს განზრახული. იგივე ვითარებაა ხატვისას, თავდაპირველად ბავშვებმა არ იციან, თუ რას ხატავენ, მხოლოდ გარკვეული ასაკიდან (წინასასკოლო ასაკიდან) იწყებენ ისინი ხატვის ობიექტის წინასწარ დასახელებას.

გარკვეულ მომენტში ბავშვი აღმოაჩენს, რომ შესაძლებელია არა მხოლოდ ობიექტების ხატვა, არამედ „მეტყველების ჩაწერაც“, რაც წერისკენ გადადგმული თვისობრივად უმნიშვნელოვანესი ნაბიჯი გვგონია. ლურიას ექსპერიმენტებში წერა-კითხვის არმცოდნე ბავშვებს წინადადებების დამახსოვრე-

¹ გარდა ამისა, მნიშვნელოვანია ნატიფი მოტორიკის განვითარება, რაც ბავშვისგან პერმანენტულ ვარჯიშს, ერთგვარ განაფულობას მოითხოვს.

ბას სთხოვდნენ. ამასთან, მოცემული წინადადებების რაოდენობა მეტი იყო, ვიდრე ბავშვს შეეძლო დაემახსოვრებინა. წინადადებების გამეორების რამდენიმე წარუმატებელი მცდელობის შემდეგ, ბავშვს აწვდიდნენ ფურცელსა და ფანქარს, რათა მას „ჩაენერა“ დასამახსოვრებელი წინადადებები. ცხადია, ბავშვები ამგვარ თხოვნას განცვიფრებით ხვდებოდნენ, რადგან მათ წერა ჯერ არ იცოდნენ. ექსპერიმენტატორი დაჟინებით აწვდიდა ბავშვს ფანქარს, სანამ ის მართლაც არ დაიწყებდა ქალღმერთზე გარკვეული შტრიხების გავლებას. 3-4 წლის ბავშვების დაბლაწვნილ სურათებსა და დასამახსოვრებელ ფრაზებს შორის შესაძლო კავშირი არ გამოვლინდა, თუმცა 4-5 წლის ბავშვებთან ვითარება, რიგ შემთხვევაში, რადიკალურად შეიცვალა. ზოგმა ბავშვმა საკუთარი „სურათები“ მნემოტექნიკურ ნიშნებად აქცია. გავლებულ შტრიხებს შორის დიფერენცირება შეიმჩნეოდა და გარკვეული მოხაზულობა გარკვეული ფრაზის გასახსენებლად გამოიყენებოდა.

დასამახსოვრებელ მასალაში რაოდენობრივი მონაცემების დამატებამ ბავშვებთან დიფერენცირებული ჩანახატების რაოდენობა გაზარდა. სხვადასხვა რაოდენობას სხვადასხვა შტრიხი დაუკავშირდა, რაც წერის წინამორბედ საფეხურად შეიძლება განვიხილოთ. ეს იმდენად შთამბეჭდავი მოვლენა იყო, რომ ვიგოტსკიმ ვარაუდიც კი გამოთქვა: „რაოდენობის ჩანერის აუცილებლობამ შეიძლება წარმოშვა კიდევაც დამწერლობა“ (Виготский 1983, 190). თვალში საცემია, რომ ამ ასპექტში ვიგოტსკის ვარაუდი და შმანდტ-ბესერატის ჰიპოთეზა ერთმანეთს ემთხვევა.

ზემოთ ითქვა, რომ წერის წინარე სტადიის უკანასკნელი საფეხურია, როდესაც ბავშვი აღმოაჩენს, რომ შესაძლებელია არა მხოლოდ საგნების ხატვა, არამედ მეტყველის „ჩანერაც“. ვიგოტსკი აღწერს ექსპერიმენტებს, როდესაც ბავშვებს გარკვეული წინადადებების დახატვას სთხოვდნენ („მე ვერ ვხედავ ცხვრებს, მაგრამ ისინი იქაა“), აღმოჩნდა, რომ ბავშვის ნახატი (ადამიანი – „მე“, ადამიანი თვალებზე აკრული ნაჭრით – „ვერ

ვხედავ", ორი ცხვარი – „ცხვრები“, თითი, რომელიც მიმართულია ხეებისკენ და იგივე ცხვრები ხეებს უკან – „მაგრამ ისინი იქაა“) ზედმიწევნით მიყვება მეტყველებას, თითოეული სურათი წინადადების თითო სიტყვას შეესაბამება. „ამ ცდებში უარესად მკაფიოდ გამოვლინდა წმინდა წყლის პიქტოგრაფიული დამწერლობიდან იდეოგრაფიულ დამწერლობაზე გადასვლის ტენდენცია, ანუ განყენებული სიმბოლური ნიშნებით ცალკეული მიმართებებისა და შინაარსების გამოსახვა“ (Выготский 1983, 188). ეს პროცესი მიაწინებს, რომ მოსწავლე შინაგანად მზადაა წერის ასათვისებლად და საჭიროა წერის ტექნიკური მხარის, უშუალოდ წერის ტექნიკის ათვისება. ისტორიულად, მეტყველების ჩაწერის შესაძლებლობის გაცნობიერება თვისობრივად დამწერლობის შექმნისკენ გადადგმული ნაბიჯი უნდა ყოფილიყო. „სწორედ ამ აღმოჩენამ მიიყვანა კაცობრიობა სიტყვებითა და ასოებით წერის გენიალურ მეთოდამდე და ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით უნდა აღქმულ იქნას, როგორც საგნების ხატვიდან მეტყველების ხატვაზე გადასვლა“ (Выготский 1983, 191).

ამრიგად, წერის ათვისების წინარე საფეხურები აიგება თამაში-ხატვა-წერა ვექტორის გასწვრივ, რომლის დროსაც ბავშვი სწავლობს სიმბოლური ნიშნებით ოპერირებასა და ამ ნიშნების მეტყველებასთან დაკავშირებას.

3.2. წერის ათვისება

ხატვისას საქმე გვაქვს პირველი რიგის სიმბოლიზმთან, სურათი აღნიშნავს საგანს. წერისას კი მეორე რიგის სიმბოლიზმი ჩნდება, როდესაც ნიშანი აღნიშნავს სიტყვას, რომელიც, თავის მხრივ, აღნიშნავს საგანს. როგორც ზემოთ დავინახეთ, მეორე რიგის სიმბოლიზმის ჩამოყალიბება მხოლოდ მაშინაა შესაძლებელი, როდესაც ბავშვი „მეტყველების ხატვის“ შესაძლებლობას დაუშვებს.

საკუთრივ წერის ათვისება ძირითადად ასოების გამოსახვის სწავლებით იწყება. აღსანიშნავია, რომ საწყის ეტაპზე ბავშვი უფრო „ხატავს“, ვიდრე წერს, მართლაც მას გამოყავს ასოები, ცდილობს რა, მოცემული ნიმუშის მიხედვით გადახატოს ესა თუ ის ასო, შექმნას მოცემული სტიმულის ასლი. ამ პროცესს „აღნიშვნა“ (notation) შეიძლება ვუწოდოთ, რადგან ამ ეტაპზე ბავშვისთვის მნიშვნელოვანია ბგერისა და გრაფიკული ნიშნის დაკავშირების ათვისება. ამ ეტაპის მიზანია წერისთვის აუცილებელი მოძრაობების ჩვევის გამომუშავება, მარჯვენა (ცაციების შემთხვევაში მარცხენა) ხელში კინესთეტიკური მგრძნობელობის, ერთგვარი ვიზუალურ-მოტორული უნარის ჩამოყალიბება. ამავე საფეხურზე ვითარდება ნიმუშისა და საკუთარი დაწერილი პრდუქტის ოპტიკური შედარების უნარი.

სიტყვის გადანერისას ბავშვი თავდაპირველად ვერ ანსხვავებს სიტყვის შემადგენელ ფონემებს, ის ამ სიტყვას მთლიანობაში ხედავს. სხვათა შორის, კითხვის დროსაც ბავშვი, როგორც წესი, მთლიან სიტყვას „კითხულობს“, მაგრამ ვერ ასახელებს ამ სიტყვის შემადგენელ ცალკეულ ბგერებს. ასოების გამოყვანის შემდეგ ბავშვი, როგორც წესი, სწავლობს სიტყვების მართლწერას, ანუ, შეიძლება ითქვას, რომ სწორედ ორთოგრაფიის (spelling) ათვისებაა წერის სწავლების მომდევნო ამოცანა. გასათვალისწინებელია, რომ ორთოგრაფიის სწავლა არასოდეს სრულდება, რადგან ზრდასრულ, წერაში გაწაფულ ინდივიდებსაც მოსდით ორთოგრაფიული ხასიათის შეცდომები, თუმცა აქ ბევრი რამ უშუალოდ დამწერლობის სახეობაზეცაა დამოკიდებული. ორთოგრაფიული შეცდომების რაოდენობა და ალბათობა ქართულსა და, ვთქვათ, ინგლისურში პრინციპულად განსხვავებულია, რადგან ქართულ დამწერლობაში ფონემის (ბგერის) და მისი აღმნიშვნელი ასოს შესაბამისობა თითქმის იდეალურ სურათს გვაძლევს, თითო ფონემა – თითო ნიშანი, ხოლო ინგლისური ან რუსული ენის შემთხვევაში მკვეთრად განსხვავებული ვითარებაა, როდესაც სიტყვის მართლწერა სერიოზულ პრობლემას ქმნის.

მნიშვნელოვანია იმის გათვალისწინება, რომ „ალნიშენის“ მომდევნო ეტაპზე უკვე აზრის შემცველ წერასთან გვაქვს საქმე. ამ საფეხურზე მნიშვნელოვანია, რომ ბავშვს განუვითარდეს „ვიზუალურ-სემანტიკურ-მოტორული“ უნარი (List 1981, 144). ამავე პერიოდში ბავშვი წერას ხმამაღალ კითხვას უკავშირებს, ის წერს და თან კითხულობს დაწერილს. ნელ-ნელა ხმამაღალი კითხვა ადგილს უთმობს ჩუმ კითხვას. ეს არსებითი მომენტია. ჩუმი კითხვა „წერითი მეტყველების სოციალურად ყველაზე მნიშვნელოვანი ფორმაა“ (Выготский 1983, 192). ჩუმი კითხვა რამდენიმე უპირატესობით ხასიათდება. ჩუმი კითხვისას მზერის უკან დაბრუნება უფრო იშვიათია, რაც ნაკითხულის აღქმის გაიოლებაზე მოწმობს. მცდარია მოსაზრება, თითქოს ხმამაღალი ნელი კითხვა ნაკითხულის უკეთ გაგებას აიოლებს, საქმე სწორედ რომ საპირისპიროაა. დასტურდება დადებითი კორელაცია ჩუმ (და სწრაფ) კითხვასა და ნაკითხულის გააზრებას შორის. ჩუმი კითხვა ყურადღების უფრო მაღალი კონცენტრაციით ხასიათდება, ვიდრე ხმამაღალი კითხვა. ძალიან მნიშვნელოვანია იმის გათვალისწინებაც, რომ წერის სწავლა დროში ემთხვევა შინაგანი მეტყველების ჩამოყალიბებას და ამდენად, ჩუმი კითხვა შინაგანი მეტყველების ჩამოყალიბების მძლავრ დამხმარე ფაქტორად უნდა მივიჩნიოთ (Выготский 1983, 193). გადანერისას დაშვებული შეცდომების დაფიქსირებისას პედაგოგები თუ მშობლები ხშირად ამბობენ, „დააკვირდი, რომელი ასო გამოგჩა“ და ა.შ. წერის ათვისების ამ ეტაპზე ეს მიდგომა გამართლებული არაა, რადგან სწავლების მაქსიმა უნდა იყოს: „წაიკითხე რა დაწერე“, რათა გრაფემული გამოსახულება გააზრებულად დაუკავშირდეს შინაარსს.

წერის სწავლება არ ნიშნავს მხოლოდ ასო-ნიშნების გამოყვანის ტექნიკის ათვისებას. ეს პროცესიც, როგორც უკვე ითქვა, სრულ ავტომატიზმამდე არასოდეს დაიყვანება. რთული ან უცნობი სიტყვის, ორი იდენტური ჟღერადობის და განსხვავებული მნიშვნელობის მქონე სიტყვის დაწერისას ან ალტერნატიული კონსტრუქციების განსაზღვრისას, ზრდასრული ინდი-

ვიდიც შეიძლება შეფერხდეს, შეწყვიტოს წერის ავტომატური პროცესი და საქმის ვითარების ცნობიერი დამუშავება დაიწყოს. ამდენად, წერის სრულყოფილად ცოდნა ისეთივე მიუღწეველია, როგორც, ვთქვათ, ენაში არსებული ყველა სიტყვის დასწავლა.

წერის ათვისებისას ბავშვი რამდენიმე დიდ აღმოჩენას აკეთებს. ის სწავლობს უშუალო, ზეპირი „ახლა-და-აქ“ კომუნიკაციისაგან განსხვავებული ურთიერთობის ფორმას. ალბათ, დიდი გადაჭარბება არ იქნება, თუკი ვიტყვით, რომ წერა-კითხვის ათვისება ცვლის ბავშვის წარმოდგენას დროისა და სივრცის შესაძლებლობებზე. ცხადია, დღევანდელი საკომუნიკაციო საშუალებები ასევე იძლევა სივრცეში (მაგალითად, ტელეფონი) და დროში (ვიდეოჩანაწერი) დაშორებული კომუნიკაციის საშუალებას, თუმცა საკამათო არაა, რომ საზოგადოების ცხოვრებაში დანერგილი ტექსტის მნიშვნელობა ჯერჯერობით კვლავაც განუზომლად მაღალია.

წერის სწავლისას ვითარდება მეტაენობრივი ცოდნა. ბავშვი იგებს, თუ რა არის „სიტყვა“, „წინადადება“, „კითხვითი წინადადება“ და ა.შ. წერა პრინციპულად გულისხმობს გარკვეული „ნორმების“ ათვისებას, ბავშვი სწავლობს, თუ რა არის „სწორი“ (დაშვებული) და რა არის „მცდარი“ (დაუშვებელი), თანაც ეს ცოდნა მას ხშირად არაპირდაპირი გზით, არა უშუალოდ მშობლისა თუ მასწავლებლისგან მიეცემა, რაც ნორმებისა და წესების ათვისების ალტერნატიულ შესაძლებლობის აღმოჩენას ნიშნავს. ზოგადად უნდა ითქვას, რომ წერა-კითხვის სწავლით ბავშვს უჩნდება ინფორმაციის მიღების ალტერნატიული არხი, თუკი აქამდე ბავშვის გარემოცვაში მყოფ პირებს ინფორმაციის გაცემის სრული მონოპოლია ჰქონდათ, ახლა ეს მონოპოლია ქრება.

გარკვეულ მომენტში ბავშვი ამჩნევს, რომ ისე არ უნდა ვწეროთ, როგორც ვლაპარაკობთ. წერა სხვისი პოზიციის გათვალისწინებას მოითხოვს. წერისას უნდა გავითვალისწინოთ, თუ რა მოცულობის ინფორმაცია არის საჭირო, რომ გასაგები

გახდეს ნაწერი, რაც, ერთი მხრივ, სხვისი პოზიციის გათვალისწინების და, მეორე მხრივ, წარმოსახვის უნარის განვითარებას უწყობს ხელს (List 1981, 135). ამდენად, წერის ათვისების ბოლო ეტაპს „შემოქმედებითი წერა“ (composition) შეიძლება ვუწოდოთ, როდესაც ბავშვი იწყებს „თავისუფალ“ წერას, ანუ თვითონ განსაზღვრავს დასაწერი ტექსტის ფორმასა და შინაარსს.

3.3. ზეპირი და წერიითი მეტყველება

თვალში საცემია, რომ ინდივიდის მიერ დამწერლობის ათვისება (წერა-კითხვის სწავლა) თავისი განვითარების გზით დამწერლობის განვითარების ისტორიას მოგვავაგონებს. შეიძლება ითქვას, რომ დამწერლობის ონტოგენეზი იმეორებს ფილოგენეზს: პიქტოგრამული და მთლიანობითი აღქმიდან წერის პროცესი დროთა განმავლობაში სეგმენტირებული და გააზრებული ხდება. წერის ათვისების პარალელურად ვითარდება აბსტრაქტიზების, განზოგადების უნარი, რაც დამწერლობის წარმოშობის აუცილებელ წინაპირობად უნდა მივიჩნიოთ. იკონური დამწერლობიდან პირობით დამწერლობამდე გზას კაცობრიობამ რამდენიმე ათასი წელი მოანდომა, დაახლოებით ასეთივე მნიშვნელობის გზას გადის ინდივიდიც, რომელიც სულ რამდენიმე წელიწადში განაფულ „მწერლად“ გვევლინება.

წერის ჩვევა გულისხმობს დასაწერი ტექსტის ტიპობრივი თუ უანრობრივი რეპერტუარის ათვისებასაც. განაფული „მწერალი“ არის ის ადამიანი, რომელსაც არა მხოლოდ ავტომატიზებულად გამოჰყავს ასო-ნიშნები, არა მხოლოდ ის, ვინც აითვისა „გრაფემურ-ფონოლოგიური კორესპონდენციის წესები“ (List 1981, 145), არამედ ის, ვინც შეიმუშავა მიზნის ადეკვატური, ტიპობრივად მართებული ტექსტის სტრუქტურის შექმნის უნარი. ეს სტრუქტურა თვისობრივად განსხვავდება ზეპირი კომუნიკაციისათვის დამახასიათებელი რუტინისაგან და ყვე-

ლაზე მკაფიოდ გამოხატვის სიზუსტეში ვლინდება, ანუ თუ რამდენად ექსპლიციტურად გამოითქმევა აზრი.

ზეპირი, ისევე, როგორც წერიტი მეტყველება, სოციალურ ასპექტებს მოიცავს და კომუნიკაციის პარტნიორზეა მიმართული, თუმცა მიმართვის ვექტორები განსხვავებულია. ზეპირი მეტყველება უშუალო კომუნიკაციურ ვითარებასაა მორგებული და კომუნიკაციის პარტნიორის რეაქციების შესაბამისად მიმდინარეობს. ასეთ დროს ბევრი რამ გამოუთქმელი რჩება, ანუ ბევრი რამ ექსპლიციტურად არ გამოითქმის, რადგან კომუნიკაციაში ჩართული პირები ერთმანეთისგან დამატებით ვერბალურ თუ არავერბალურ ინფორმაციას იღებენ, რომელიც მოწმობს, რომ კომუნიკაცია წარმატებით მიმდინარეობს. ზეპირი მეტყველება ხასიათდება შემოკლებებით, ელიპსური და დეიქსური კონსტრუქციების სიჭარბით, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ის ყველა მონაწილე მხარისთვის გასაგებია. კომუნიკაციის შეფერხებისას ყოველთვის შესაძლებელია საგანგებო სიგნალებით დამატებითი ინფორმაციის მოთხოვნა. ზეპირი მეტყველების პროცესის მსვლელობის ზუსტად დეგეგმვა ძნელია, ის ნაკლებად პროგნოზირებადია, რადგან დამოკიდებულია პარტნიორის რეაქციებზე, განსხვავებით წერიტი მეტყველებისაგან, რაც პრაქტიკულად სრულად განისაზღვრება ავტორის ნებასურვილით.

წერიტი მეტყველება ბევრად უფრო გაშლილია, უფრო გავრცობილია. აქ ნაკლებადაა მოცემული ე.წ. ნაგულისხმევი ინფორმაცია და ტექსტი მაქსიმალურად ითვალისწინებს მკითხველის პოზიციასა და სავარაუდო ცოდნას.

	ზეპირი მეტყველება	წერიტი მეტყველება
ექსპლიციტურობა	ვითარებისა და ინტერაქციის შესატყვისი მეტყველება, რომელშიც ჭარბად შეიმჩნევა	მაქსიმალურად გავრცობილი ფორმა, აზრის გაგების უზრუნველყოფა მიმდინარეობს „მკითხვე-

	ელიპსები, განყვეტილი, დაუსრულებელი წინადადებები, აზრის გაგება ეფუძნება ვერბალურ და ასევე არავერბალურ სიგნალებს	ლისთვის" ინფორმაციის სრული მოცულობის გადაცემით.
სტილი	დიალოგური (იშვიათ შემთხვევაში მონოლოგური)	მონოლოგური, ე.წ. „დისტანციური დიალოგი“, „დიალოგი ქაღალდთან“
რეგისტრი	ჭარბობს ყოველდღიური, „ყოფითი“ მეტყველება, სიტუაციის შესაბამისად ცვალებადი	ჭარბობს ფორმალური, სტანდარტული მეტყველება, თუმცა ადრესატის მიხედვით შეიძლება რეგისტრი მკვეთრად შეიცვალოს

სხვაობა წერით და ზეპირ მეტყველებას შორის მეტია, ვიდრე მხოლოდ სხვაობა ექსპლიციტურობასა, სტილსა თუ რეგისტრში. ზემოაღწერილი ტენდენციები მათ შორის არსებული თვისობრივი სხვაობითაა გამოწვეული.

წერითი მეტყველება არ არის მხოლოდ ზეპირი მეტყველების ქაღალდზე ფიქსირება, ის რთული და, რაც მნიშვნელოვანია, განსხვავებული ფსიქოლოგიური პროცესია. სხვაგვარად რომ იყოს, მაშინ წერის სენსომოტორული ტექნიკის ათვისების შემდეგ, დანყებითი კლასების მოსწავლეებს არ გაუჭირდებოდათ წერითი მეტყველება. არადა საქმე სულ სხვაგვარადაა, სწორედ ამ პერიოდში, 6-9 წლის ასაკში, დასტურდება უაღრესად დიდი სხვაობა მოსწავლეების ზეპირი და წერითი მეტყველების უნარებს შორის. ამ ასაკის მოსწავლეებს ბევრად უკეთ აქვთ განვითარებული ზეპირი მეტყველება და უაღრესად უჭირთ წერითი ფორმით აზრების გადმოცემა. არადა მოსწავლეებს უკვე საკმაოდ დიდი ლექსიკური მარაგი აქვთ და პრაქტიკულად ნებისმიერი ფორმის სინტაქსური კონსტრუქციის აგება შეუძლიათ, მაგრამ ეს ლინგვისტური სიმდიდრე ძირითა-

დად მხოლოდ ზეპირ მეტყველებაში ვლინდება და ნაკლებად წერისას.

საქმე ისაა, რომ წერიტი მეტყველება მოკლებულია ჟღერადობას, ის არ გამოითქმის, ის არ ისმის. წერიტი მეტყველება მოკლებულია ინტონაციურ და მელოდიურ მარკერებს, ის ნაკლებად ექსპრესიულია. სწორედ ეს ქმნის წერიტი მეტყველების ათვისების ძირითად სირთულეს. წერიტი მეტყველებისა და ზეპირი მეტყველების შედარებისას ვიგოტსკი სწორედ ამ მომენტს გამოჰყოფს: „წერიტი მეტყველება არის მეტყველება აზროვნებაში, წარმოდგენებში, მაგრამ მეტყველება, რომელსაც მოკლებული აქვს მეტყველების ყველაზე მნიშვნელოვანი თვისება – მატერიალური ბგერა“ (Выготский 1934, 208).

წერიტი მეტყველება არის მეტყველება კომუნიკაციის უშუალო მონაწილეს გარეშე. ეს არის „მონოლოგი სუფთა ფურცელზე“. ცხადია, წერისას ხშირად კონკრეტულ ადრესატს მივმართავთ და, შესაბამისად, წერაც უფრო დიალოგს ემსგავსება, მაგრამ წერის პროცესი მოკლებულია დიალოგის ძირითად მახასიათებელს, პარტნიორის რეპლიკებს, მის რეაქციებს. სწორედ ამიტომ შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ წერა არის, საუკეთესო შემთხვევაში, „დისტანციური დიალოგი“. თანამედროვე ტექნოლოგიებმა ეს ვითარება თითქოს მნიშვნელოვნად შეცვალა. მოკლე ტექსტური შეტყობინებები მაქსიმალურად მიახლოებულია ზეპირ მეტყველებასთან და, სხვათა შორის, სწორედ ამიტომ ტექსტის ამ ჟანრს ტიპობრივად ახასიათებს შემოკლებები, ელიპსები, ნაცვალსახელების სიჭარბე, რითიც ის მართლაც მაქსიმალურად უახლოვდება ზეპირ მეტყველებას. მიუხედავად ასეთი მსგავსებისა, უნდა ითქვას, რომ აქაც დასტურდება არსებითი სხვაობა. მოკლე ტექსტური შეტყობინებები ასონიშნებს (სიმბოლოებს) ეფუძნება და ეს სიმბოლოები პრინციპულად განსხვავებულია ზეპირი მეტყველებისაგან. საქმე ისაა, რომ ასეთი კომუნიკაცია აბსტრაქციის ძალიან მაღალ ხარისხს მოითხოვს. წერისას აუცილებელია აბსტრაქცირება მეტყველების ბგერითი ფორმისაგან (და ასევე უშუალო მოსაუბრისაგან).

აბსტრაქტიზმის ამ ხარისხის გათავისება არის ის სიძნელე, რომლის გადალახვა ასე უჭირთ დაწყებითი სკოლის მოსწავლეებს. ეს უნარი, როგორც წესი, უფრო გვიან, ზედა კლასებში ყალიბდება. წერითი მეტყველება იმდენად განსხვავდება ზეპირისგან, როგორც „აღებრა არითმეტიკისგან“, ის „ჟღერადი სიმბოლოების სიმბოლიზაციას, ანუ მეორე რიგის სიმბოლიზაციას მოითხოვს“ (Выготский 1934, 209). სწორედ ეს არის ძირითადი და დაუძლეველი სხვაობა წერით და ზეპირ მეტყველებას შორის. ჩვენ ვიყენებთ ასოებს, რათა აღვნიშნოთ სიტყვები, რომლებიც, თავის მხრივ, აღნიშნავს საგნებსა და პროცესებს. სხვათა შორის, სწორედ მოკლე ტექსტურ შეტყობინებებში ჭარბად ვიყენებთ პირველი რიგის სიმბოლოებს, პიქტოგრამებს, რომლებიც უშუალოდ გამოხატავს საგნებს ან ემოციებს, მაგრამ არსებობს ის მაინც მეორე რიგის „სიმბოლიზაციად“ რჩება.

წერის ათვისების კუთხით ძალიან მნიშვნელოვან სხვაობას მოტივაციის საკითხში ვხედავთ. წერითი მეტყველების ათვისების მოტივაცია ბავშვს იშვიათად თუ აქვს, განსხვავებით ზეპირი მეტყველებისაგან. მოტივაციის საკითხი არსებითია სასკოლო განათლების ფარგლებში და განსაკუთრებით უცხოური ენის ათვისებისას. მოტივაციის საკითხს ებმის კომუნიკაციის აქტში ჩართვის სპეციფიკაც. ბავშვი დიალოგში ხშირად საკუთარი სურვილით, მაღალი მოტივაციითა და სპონტანურად ერთვება. ამასთან, ბავშვს საკუთარი ვერბალური ქცევა არა აქვს გაცნობიერებული, ის არ აცნობიერებს, თუ როგორ წარმოქვამს ამა თუ იმ სიტყვას, მისი მეტყველება დენადია, შეფერხებები იშვიათია და ისინი მეტყველების აქტში მონაწილეობის მოტივაციას იშვიათად ანელებს. წერითი მეტყველება კი ასეთი დენადი არაა, ბავშვს სჭირდება სათქმელის სეგმენტირება, სიტყვებად, ასოებად დანაწევრება, სათქმელის „ბუზბზაბირება“. ეს გაცნობიერებული და ნებელობითი აქტია. სწორედ ამ კუთხით ზეპირ და წერით მეტყველებას შორის კვლავ თვისობრივი სხვაობა დგინდება. სხვათა შორის, სეგმენტირების დროს

წარმოიშობა პარადოქსული ვითარება: წერისას ბავშვი აცნობიერებს რა მეტყველების (წინადადებების, სიტყვების) შემადგენელ ნაწილებს, მას უმჯობინდება ზეპირი მეტყველება, ანუ გარკვეულ მომენტში, უკვე წერითი მეტყველება ეხმარება ბავშვს მართებულ ზეპირ მეტყველებაში, თუმცა ეს ცალკე განსახილველი საკითხი გვგონია.

ამრიგად, ზეპირი მეტყველება არის სპონტანური, ხშირად გაუცნობიერებელი და არანებისმიერი ქცევის ფორმა, წერითი მეტყველება კი არის აბსტრაქტული, გაცნობიერებული და ნებისმიერი ქმედება. „წერითი მეტყველება არის მისი წარმომშობი ფუნქციების ფსიქოლოგიური ბუნების თვალთახედვიდან, სრულებით განსხვავებული პროცესი, ვიდრე ზეპირი მეტყველება. ის არის მეტყველების ალგებრა, გამიზნული და გაცნობიერებული სამეტყველო ქცევის ყველაზე მძიმე და რთული ფორმა“ (Выготский 1934, 212).

■ ლიტერატურული თარგმანის ფსიქოლოგიური საფუძველი

„– უცხო ენები თუ იცი? – კვლავ მიუბრუნდა იგი ელისს, – გადათარგმნე ფრანგულად „ენკი-ბენკი-სიკლისა!“

– ამ გამოთქმას ფრანგულ ენაში შესატყვისი არა აქვს, – დაბეჯითებით თქვა ელისმა.

– მერედა, ვინ გითხრა აქვსო?! – მხრები აიჩუჩა შავმა დედოფალმა, – გადათარგმნე და ექნება“.

*ლუის კეროლი, „სარკისმილმეთი
და რა იხილა იქ ელისმა“;*

გიორგი გოკიელის თარგმანი

თარგმანზე ლაპარაკისას, როგორც წესი, ორი დიამეტრალურად განსხვავებული მოსაზრება გამოითქმება, პირველის თანახმად, გარკვეული შინაარსების თარგმნა პრინციპულად შეუძლებელია (ვუნოდოთ ამ პოზიციას მთარგმნელობითი პესიმიზმი), ხოლო მეორე უკიდურესობის მიხედვით, შესაძლებელია ნებისმიერი ტექსტის სრულფასოვნად თარგმნა. საქმე ისაა, რომ ამ მიდგომების აპოლოგეტები ენასა და თარგმანს სხვადასხვა პოზიციიდან უყურებენ და სხვადასხვაგვარად განმარტავენ.

1. ლინგვისტური პერსპექტივა

თარგმანი შესაძლებელია, წარმოვიდგინოთ როგორც პროცესი ან როგორც შედეგი. ლინგვისტური და ფსიქოლოგიური კუთხით თარგმნის პროცესის შესწავლა უაღრესად საინტერესოა, თუმცა ქვემოთ მოცემულ ტექსტში თარგმანს განვიხილავთ უფრო მეტად (თუმცა არა ყოველთვის) როგორც შედეგს.

თარგმანი იმთავითვე გულისხმობს ამოსავალი (ორიგინალის) ენისა და სამიზნე ენის შედარებას, ხოლო ენებს შორის არსებული სხვაობების აღწერა და ანალიზი ტრადიციულად ლინგვისტიკის სფეროს განეკუთვნება. ენების შედარება საკმაოდ ნაყოფიერია არა მხოლოდ, ვთქვათ, ენების კლასიფიკაციისათვის, არამედ ასევე თარგმნის თეორიული თუ პრაქტიკული ასპექტების წარმოსაჩენად. დარგობრივ ლიტერატურაში საკმაოდ კარგად არის დამუშავებული ის ლექსიკურ-გრამატიკული თუ კულტურულ-პრაგმატული ასპექტები, რომლებიც ხელს უშლის სრულფასოვანი თარგმანის შექმნას. თარგმნის თეორიისა და პრაქტიკისთვის მიძღვნილ ლიტერატურაში მოცემულია არა ერთი რეკომენდაცია, თუ რას უნდა მიაქციოს ყურადღება პროფესიონალმა მთარგმნელმა, რომ თავიდან აირიდოს თარგმნის შეცდომები და ხარვეზები. ამ ფონზე ხშირად ყურადღების მიღმა რჩება ის გარემოება, რომ ლინგვისტიკა ასევე შეისწავლის ენებს შორის არსებულ მსგავსებებს, რაც თარგმნის შესაძლებლობებს განსხვავებულ ჭრილში წარმოაჩენს და თარგმნის პროცესის გაიოლებას უწყობს ხელს. ქვემოთ შევეცდებით ორივე მიდგომის რამდენიმე მომენტის მოკლედ წარმოჩენას.

თარგმანს თუკი განვიხილავთ, როგორც ერთი ენობრივი სისტემის ფარგლებში შექმნილი შინაარსის მეორე ენობრივ სისტემაში ეკვივალენტური¹ შინაარსის შექმნის პროცესს, მაშინ უნდა ითქვას, რომ უმარტივესი წინადადების და ცალკეული სიტყვების ზუსტად თარგმნა შეუძლებელია. ამგვარ შეფასებას საფუძვლად ლინგვისტური ფარდობითობის ჰიპოთეზა უდევს, რომლის მიხედვით აბსოლუტური ეკვივალენტურობა ენებს შორის პრინციპულად მიუღწეველია.

წარმოვიდგინოთ, რომ ინგლისური ენის მატარებელი თვალს ადევნებს, თუ როგორ ვარდება ქვა. ასეთი ფაქტის ხილვისას ის ძალაუნებურად ერთმანეთს დაუკავშირებს ქვის ცნე-

¹ ცნება „ეკვივალენტური“ საკმაოდ ბუნდოვანი ტერმინია და დარგობრივ ლიტერატურაში სხვადასხვა მნიშვნელობით გამოიყენება.

ბასა და ვარდნის აქტის ცნებას და წარმოსთქვამს: *the stone falls*. ახლა წარმოვიდგინოთ, რომ იგივე ადამიანი ამ მოვლენის შესახებ სხვა ენებზე მოლაპარაკე მეგობრებს უყვება. ქართულ მეგობარს ის, სავარაუდოდ, ასე მიმართავდა: „ქვა ვარდება“; გერმანელს – „*der Stein fällt*“, რუსს – „*камень падает*“ და ა.შ. თუკი სხვა ენებზე თარგმნილ წინადადებებს დავაკვირდებით, იოლად დავინახავთ, რომ თითოეულ ჯერზე ამ მარტივი წინადადების შინაარსი ოდნავ, მაგრამ მაინც განსხვავებულია.

გერმანულ და ფრანგულ ენებში ქვას მივაკუთვნეთ სქესის კატეგორია, რომელიც ინგლისურ ენაში ასე მკაფიოდ გამოხატული არაა, თანაც გერმანულში მამრობითის, ხოლო ფრანგულში – მდედრობითის; ჩიპავას ენაზე იგივე წინადადება დამატებით „გვეტყოდა“, რომ საქმე ეხება უსულო ობიექტს, ხოლო კუაკიუტლის ტომის ინდიელი ბრიტანული კოლუმბიიდან დაასკვნია, რომ მოქმელი ვარდნის აქტს პირადად ხედავდა, რადგან ამ ფაქტის გათვალისწინებით ეს წინადადება სხვადასხვაგვარად გადაითარგმნება. რუსული ენის მცოდნე იკითხავდა, კი, მაგრამ განსაზღვრული არტიკლი როგორ უნდა გამოცე, ნუთუ ასე: *этот камень падает?* ყველა ზემოდასახელებულ შემთხვევაში ქვა არსებითი სახელითაა გადმოცემული. ახლა წარმოვიდგინოთ, რომ არსებობს ენები, სადაც დაუსრულებელი პროცესი არსებითი სახელის ზმნით შეცვლას მოითხოვს, მაგალითად, ნუტკას ენაში, სადაც ეს ფრაზა დაახლოებით ასე გამოითქმოდა: **it stones down*, *ქვაობს ქვევითკენ. ეს მაგალითი ნასესხებია და ადაპტირებულია სეპირის შრომიდან (Sapir 1924). როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა ენაში მარტივი სიტყვები და წინადადებები განსხვავებული შინაარსობრივი დატვირთვის მატარებლებია, რაც აბსოლუტურად ეკვივალენტური თარგმნის შექმნას მართლაც რომ გამორიცხავს.

უაღრესად იშვიათია ისეთი სიტყვები, რომლებსაც შეიძლება ვუნოდოთ ცალსახა ეკვივალენტები, ასეთებია, ძირითადად, საკუთარი სახელები, სამეცნიერო ტერმინთა ნაწილი, ნაცვალსახელთა ნაწილი, ასევე, საყოველთაოდ გავრცელებული სიტყ-

ვათა ჯგუფები, როგორიცაა: თვეების დასახელებები, კვირის დღეები, რიცხვები და სხვ., მაგრამ ამ შემთხვევაშიც კი სიტყვის აბსოლუტური მნიშვნელობა არ უდრის მეორე ენის იგივე სიტყვის აბსოლუტურ მნიშვნელობას. საკუთარი სახელი „ვეფხია“, „მედეა“, „ამერიკის შეერთებული შტატები“ და ა.შ. სხვადასხვა ენაში განსხვავებულ ნიუანსურ დატვირთვას ატარებს, რომლის სხვა ენაში გადატანა თითქმის შეუძლებელია. იაკობსონი (Якобсон 1978) აღწერს 1915 წელს მოსკოვის ფსიქოლოგიურ ინსტიტუტში ჩატარებულ ცდას, რომლის ფარგლებშიც ცდისპირებს სთხოვეს კვირის დღეების პერსონიფიცირება. ცდისპირებმა ორშაბათი, სამშაბათი და ხუთშაბათი (понедельник, вторник, четверг) სრულებით გაუცნობიერებლად მიაკუთვნეს კაცებს, ხოლო ოთხშაბათი, პარასკევი და შაბათი (среда, пятница, суббота) ქალებს. საქმე ისაა, რომ ამ დღეებს რუსულ ენაში შესაბამისი გრამატიკული სქესი აქვს.¹ ცხადია, რომ ქართული ენის მატარებლებისთვის ასეთი შედეგი აბსოლუტურად წარმოუდგენელი იქნებოდა.

თარგმნის ლინგვისტურ ასპექტებზე მსჯელობას იაკობსონი სიტყვის მნიშვნელობის განხილვით იწყებს. ის ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ სიტყვის მნიშვნელობა არის მხოლოდ და მხოლოდ ლინგვისტური ფაქტი. ნებისმიერი სიტყვა ლინგვისტური სამყაროს ნაწილია და მას არაფერი აქვს საერთო არსებულ რეალობასთან. ჯერ ერთი, შეუძლებელია არალინგვისტური ცოდნიდან ობიექტის დასახელების გამოყვანა, მეტიც, რეალურ სამყაროში ობიექტის არარსებობა სულაც არ უშლის ხელს მის სახელდებას და გააზრებას. არავის გაუსინჯავს „არც ამბროზია და არც ნექტარი და გვაქვს ამ სიტყვების მხოლოდ ლინგვისტური ცოდნა. მიუხედავად ამისა, ვიცით სიტყვების „ამბროზია“, „ნექტარი“ და ასევე სიტყვის „ღმერთები“, – ამ პროდუქტების მითოლოგიური მომხმარებლების – მნიშვნელო-

¹ სამწუხაროდ, იაკობსონი არაფერს ამბობს, თუ როგორ გადაწყდა კვირა დღის საკითხი (воскресенье).

ბა და ვიცით, ჩვეულებრივ თუ რა კონტექსტში გვხვდება ისინი" (Якобсон 1978). ერთი და იმავე ენის სიტყვის მნიშვნელობაც მხოლოდ ლინგვისტურად, პარაფრაზის დახმარებით შეიძლება განიმარტოს და არა საგანზე მითითებით. მაგალითად, ვინმემ რომ გვკითხოს სიტყვა „ყველის“ მნიშვნელობა, საკმარისია არაა, რომ დაინტერესებულ პირს ყველის, მაგალითად, ჩედერის კოლოფი ვანახოთ, რადგან გაუგებარი დარჩება, ეწოდება „ყველი“ სწორედ ამ კოლოფს თუ ყველა მსგავს კოლოფს, თუ ყველა კოლოფს, რომელშიც ჩედერია, თუ მხოლოდ ჩედერს, თუ მართლაც ყველა ყველს, თუ ყველსა და ხაჭოს, როგორც ეს ინგლისურ ენაშია (cheese and [sic!] cottage cheese) და ა.შ. (Якобсон 1978). ამრიგად, სიტყვა არის ნიშანი, რომლის მნიშვნელობა განსაზღვრულია მხოლოდ ლინგვისტურად და, შესაბამისად, მისი თარგმანიც წარმოადგენს ნიშნების სხვა ნიშნებში გადაყვანის ლინგვისტურ ამოცანას. ხოლო ვინაიდან ენები ერთმანეთისაგან პრინციპულად განსხვავდება, „ერთიერთზე“ თარგმანი ასევე პრინციპულად გამორიცხულია.

თარგმანის ინვარიანტულობის გამორიცხვა ავტომატურად გულისხმობს, რომ ნებისმიერი თარგმანი მუდამ გარკვეული სახის ინტერპრეტაციაა. ხშირად ეს ინტერპრეტაცია საკუთრივ ლინგვისტური მიზეზებით არის განპირობებული. გრამატიკული სქესი, განსაზღვრული, განუსაზღვრელი არტიკლები, ენის სხვა ფორმალური მახასიათებლები განსხვავდება ენების მიხედვით, რაც მთარგმნელისგან გარკვეული გადანყვეტილებების, შინაარსში დამატებითი ნიუანსური სხვაობების შეტანას მოითხოვს, თანაც ხშირად ისეთი შინაარსისა, რომელიც დედანში მოცემული არაა. ინგლისური ფრაზის „I hired a worker“ რუსულ ენაზე თარგმნა აუცილებლად მოითხოვს მთარგმნელისგან სქესის დაკონკრეტებას, არადა დედანი არაფერს ამბობს, დასაქირავებელი პირი კაცია თუ ქალი. ამის შესახებ გადანყვეტილება მთარგმნელმა უნდა მიიღოს: „работника или работницу“, გარდა ამისა, ასევე აუცილებელია გადანყვეტილების მიღება ზმნის ასპექტის შესახებაც „нанял или нанимал“

(Якобсон 1978). ისეთი ელემენტარული წინადადების, როგორიცააა, მაგალითად "the student is reading a book", აბსოლუტურად ზუსტად თარგმნა შეუძლებელია, შევადაროთ ის ქართულ შესატყვის ფრაზას: „სტუდენტი კითხულობს წიგნს“. ინგლისური წინადადება გულისხმობს, რომ მოლაპარაკებებისათვის სტუდენტის ვინაობა „ცნობილია“ (განსაზღვრული არტიკლი), სამაგიეროდ, უცნობია, თუ რა წიგნს კითხულობს ის (განსაზღვრული არტიკლი). ეს ნიუანსი ქართულ თარგმანში არ გადმოიცემა. თარგმანი არაფერს ამბობს, მკითხველი სკოლაში სწავლობს თუ უნივერსიტეტში (ინგლისურ ენაში ორივე კატეგორიას უხდება სიტყვა „student“), არადა ქართული თარგმანი მკითხველის სკოლის მოსწავლედ წარმოდგენის შესაძლებლობას გამორიცხავს. სიტყვების მრავალმნიშვნელობა მხოლოდ ერთ-ერთი, თუმცა ძალიან სერიოზული პრობლემაა: მაგალითად, როგორ ვთარგმნოთ ინგლისურიდან სიტყვა cousin, ჩვენ არ ვიცით, ის ბიძაშვილია, დეიდაშვილია თუ საერთოდაც მამიდაშვილი, არადა წინადადების თარგმნისას ამ გადაწყვეტილების მიღება სწორედ რომ არა ავტორს, არამედ მთარგმნელს მოუწევს, ხოლო კონტექსტი მუდამ არ იძლევა საკმარის ინფორმაციას სათანადო გადაწყვეტილების მისაღებად.

შესაბამისი სიტყვის არჩევა შეიძლება წმინდა გრამატიკული მიზეზებით იყოს განპირობებული, მაგალითად, ზმნის გარდამავლობის მიხედვით. ქართული ზმნა „წვა“ პირდაპირი დამატების გარეშე კონსტრუქციაში რუსულად გადაითარგმნება როგორც „гореть“, ხოლო პირდაპირი დამატების შემცველ კონსტრუქციაში, როგორც „жечь“ – „ხელნაწერები არ იწვის“ და „მან დაწვა ხელნაწერები“; „рукописи не горят“, „он сжег рукописи“.

ენები განსხვავდება არა მხოლოდ გრამატიკის დონეზე, არამედ სემანტიკის, შინაარსობრივი პლანის მიხედვითაც. სხვადასხვა ენა ობიექტურად მოცემულ რეალობას სხვადასხვაგვარად ანაწევრებს. სემანტიკის დონეზე კოლერი პოტენციური ეკვივალენტების ხუთ ტიპს აღწერს: 1) „ერთი ერთზე“

შესაბამისობა" (რასაც ზემოთ ცალსახა ეკვივალენტი ვუნოდეთ და რომელთა თარგმნა არ არის დამოკიდებული კონტექსტზე): ხუთი-fünf, Deutschland-გერმანია, Mai-მაისი და ა.შ.; 2) „ერთი-მრავალთან შესაბამისობა“ (ამ და ქვემოთ მოცემულ ტიპებს ვარიანტული ეკვივალენტები შეიძლება ვუნოდოთ, მათი თარგმნა ხშირად სწორედ რომ კონტექსტზეა დამოკიდებული): Tante – დეიდა, მამიდა, ბიცოლა, haben – ქონა, ყოლა და ა.შ.; 3) „მრავალი-ერთთან შესაბამისობა“ (ნინა ტიპის შებრუნებული ვარიანტი): spela, leka – თამაში (შვედ.); 4) „ერთი-ნულთან შესაბამისობა“: Schadenfreude – ქართული შესატყვისი არ მოგვეპოვება, მრავალფამიერი – სხვა ენაზე პირდაპირი შესატყვისი არ მოიპოვება; 5) „ერთი-ნაწილთან შესაბამისობა“ (როდესაც ერთი ელემენტის მნიშვნელობა მეორე ენაში არსებული ელემენტის მხოლოდ ნაწილს ფარავს): Geist (გერ.) – mind (ინგ.) – სული, გონი, (ქართ.) (ციტირებულია და ადაპტირებულია: Stolze 1994, 50-51). სამყაროს რეალის სხვადასხვაგვარი დანაწევრების კლასიკური მაგალითია ენებში ფერების სპექტრის აღმნიშვნელი ლექსიკის შედარება. არის ენები, რომლებშიც ერთი სიტყვა აღნიშნავს იმ ორ ფერს, რომლებსაც ჩვენ ვუნოდებთ მწვანეს და ლურჯს, ასეთ შემთხვევაში ძნელი სათარგმნია ასეთი წინადადება: „მას ერთ ხელში ლურჯი, ხოლო მეორეში მწვანე ფირფიტა ეკავა“. რალა უნდა ვთქვათ დანის ენაზე, რომელშიც მხოლოდ ორი სიტყვაა ფერების აღსანიშნავად: „მუქი“ და „ღია/ბაცი“.

ბევრი რამ ენობრივი ტრადიციითაა განპირობებული, მაგალითად, ქართული ფრაზა „ღამის სამ საათზე გავიღვიძე“ ინგლისურად ითარგმნება, როგორც „დილის“ სამი საათი: „I woke up at 3 o'clock in the morning“, ვინაიდან ამ ენების მატარებლებისათვის დღე-ღამის ფაზების დანაწილება, ლინგვისტური თვალსაზრისით, განსხვავებულია. კიდევ უფრო მძაფრად დგას მტკიცე შესიტყვებებისა და ანდაზების თარგმნის პრობლემა. მთარგმნელებს შორის ანეკდოტად დადის ხრუმოვის მიმართვა ამერიკელი ხალხის მისამართით: „Я вам покажу кузькину

мать", რომელიც თარჯიმანმა (ვიქტორ სუხოდრევმა) თარგმნა, როგორც: "I will show you Kuzma's mother".

თითოეული სიტყვა სხვა სიტყვებისგან განყენებით არ დგას, სიტყვები მტკიცედაა გადაჯაჭვული და ერთ მთლიან კონსტრუქციას ქმნის, რომლის თითოეული რგოლი სხვებთან გარკვეულ კავშირშია. ამ კავშირების განცდა არის ის, რასაც ხშირად „ენობრივ ალლოს“ უწოდებენ. ენობრივი ალლო გვკარნახობს, თუ რომელი სიტყვის გამოყენებაა უპრიანი მოცემულ კონტექსტში და რომლის – დაუშვებელი. „ყიდვა“ და „შეძენა“ გარკვეულ კონტექსტში ურთიერთჩანაცვლებადია, მაგალითად: „მანქანა ვიყიდე“, „მანქანა შევიძინე“, თუმცა იგივეს ვერ ვიტყვით „მეგობარი შევიძინე“, * „მეგობარი ვიყიდე“ კონსტრუქციების შემთხვევაში. ცნობილი კინოფილმი „The magnificent seven“ შეიძლება, ალბათ, გვეთარგმნა, როგორც „შესანიშნავი შვიდეული“, და, ასევე, როგორც „არაჩვეულებრივი შვიდეული“, თუმცა, არანაკლებ ცნობილ ფილმს „არაჩვეულებრივი გამოფენა“ დანამდვილებით არ მოუხდებოდა სახელწოდება „შესანიშნავი გამოფენა“, რადგან დაიკარგებოდა სიტყვაში მოცემული „არა-ჩვეულებრივი“ (ჩვეულებრივისგან განსხვავებული, ექსტრაორდინარული) მნიშვნელობა. ზემოთ ნახსენები სიტყვა **воскресенье**, კულტუროლოგიური თვალსაზრისით, კავშირშია სიტყვა **воскресение**-სთან, რაც ქართულ სიტყვაში „კვირა“ არ ჩანს და, შესაბამისად, ვერ გამოჩნდება თარგმანში, სამაგიეროდ, კვირა (ერთი დღე) და კვირა (7 დღე) არ ჩანს სხვა ენებში და ა.შ.

სიტყვები ენობრივი სისტემის ნაწილია, ერთი სიტყვის ხსენება ააქტიურებს მასთან შინაარსობრივად ან უღერადობით დაკავშირებულ სიტყვებს. თუკი თარგმნისას შინაარსობრივი კავშირების გადმოცემა მეტ-ნაკლებად მაინც შესაძლებელია, უღერადობის პლანის შენარჩუნება პრაქტიკულად შეუძლებელია, თუმცა მთარგმნელმა შეიძლება ისე ოსტატურად გამოიყენოს მშობლიურ ენაში სიტყვებს შორის არსებული კავშირები, რომ ორიგინალის მსგავსი ეფექტი მიიღოს. ფრანსუა ვიიო-

ნის ლექსის „შემინდეთ, ვისაც შეგცოდეთ რამე“ თარგმნისას დავით წერედიანმა სწორედ ასეთ ხერხს მიმართა. ვიიონი, რომელიც, სხვათა შორის, უხამსობებს არ გაურბოდა, წერს:

„მათ კი, ვისთანაც მართლებიც ვტყუით,
ვინც წიხლით გვტენის ჯურღმულის გვიმში,
ვის გამოც პურის გამხმარი ყუით
ბინძურ საკანში ვებრძოდი შიმშილს,
თუმცა ვკვდები და რა მათთვის მცხელა,
ცოდვილს მინდოდა მათ სულში ჩამე,
ჩამე, ჰო, ჯვარი გწერიათ ყველას,
შემინდეთ, ვისაც შეგცოდეთ რამე“.

„მინდოდა ჩამე, ჰო, ჯვარი“, ცხადია, ჟღერადობაზე აგებული თარგმანია, რომლის რეცეფცია სწორედ ქართული ენის ნიუანსურ ცოდნაზეა დამოკიდებული.

ხშირად ამბობენ, რომ მთარგმნელი ენის შემოქმედია, რომის ახალ, უჩვეულო, იქამდე არარსებულ კონსტრუქციებს ქმნის. ეს მოსაზრება მხოლოდ ნაწილობრივ სამართლიანი გვგონია. მთარგმნელს, ისევე, როგორც ნებისმიერ ადამიანს, შეუძლია შექმნას ახალი ბგერათშეხამება და მას ახალი შინაარსი დაუეკავშიროს, მაგრამ ეს შემთხვევითი და ნებისმიერი პროცესი არ გვგონია. ენობრივი შემოქმედების პრინციპი ეფუძნება ენობრივ სისტემას და, ამავდროულად, შეზღუდულია ამ სისტემით. ენობრივი სისტემა შესაძლებელს ხდის გარკვეული კონსტრუქციების შექმნას და, ამავდროულად, გამორიცხავს სხვა კონსტრუქციების წარმოშობას. ანალოგიის, როგორც ენის შემოქმედებითი პრინციპის განხილვისას, სოსიური წერდა: „სამეტყველო ქმედების უწყვეტობა, რაც მასში მოცემული ერთეულების დანაწევრებაში მდგომარეობს, შეიცავს არა მხოლოდ მეტყველების ფუნქციონირებისათვის შესაფერ ყველა შესაძლო პირობას, არამედ ანალოგიური წარმოქმნის ყველა პირობასაც. შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ სიტყვის წარმოქმნის პროცესი ხორციელდება მხოლოდ სიტყვათშემოქმე-

დების მომენტში. მისი ელემენტები წინასწარვეა მოცემული. ჩემ მიერ იმპროვიზებული სიტყვა, მაგ., "in-décor-able" (მოურთავადი) უკვე არსებობს ენის პოტენციაში" (სოსიური 2002, 173). სოსიურის აზრით, შეუძლებელია ისეთი რამ თქვა, რაც არ იყო უკვე ლატენტურად მოცემული ენაში. სიტყვათშემოქმედების პროცესიც განპირობებულია შესაბამისი ენით, რაც მთარგმნელის „თავისუფლებას“ საზღვრავს. ალბათ, გადაჭარბება არ იქნება, თუკი ვიტყვით, რომ ნეოლოგიზმი ვერ დამკვიდრდება ენაში, თუკი ის თანხვედრაში არაა ენის სისტემასთან და „პოტენციურად“ უკვე არ იყო მოცემული ენაში.

ყველა ენას შორის არის გარკვეული მსგავსება, რალაც საერთო, რაც მათ აქცევს ადამიანის ბუნებრივ ენად. ლინგვისტური უნივერსალიების კვლევა, რომელიც სწორედ ასეთი მსგავსებების გამოკვეთას გულისხმობს, ნაყოფიერი შეიძლება იყოს თარგმნის თეორიისა თუ პრაქტიკის კვლევის კუთხითაც. იაკობსონის სიტყვები რომ გავიმეოროთ, თარგმანზე ლაპარაკისას უნდა ვცადოთ, განვსაზღვროთ არა ის, თუ რა უნდა გადმოიცეს, არამედ ის, თუ რა შეიძლება გადმოიცეს.

ენებს შორის მსგავსება განპირობებულია, სხვა ყველაფერთან ერთად, იმიტაც, რომ ისინი ერთ საერთო ობიექტს, ირგვლივ არსებულ სამყაროს გადმოგვცემს, შესაბამისად, ენებში აისახება ბევრი საერთო ობიექტი თუ პროცესი, მთელი სიტუაციებიც კი და, მიუხედავად იმისა, რომ ამ რეალიების გადმოცემის ხერხები და ცალკეული ელემენტები განსხვავებულია, ხშირად შესაძლებელია ერთი ენის დენოტატის სხვა ენის დენოტატით ჩანაცვლება, სიტყვის დეფიციტისას მთარგმნელს შეუძლია, ობიექტი თუ მოვლენა აღწერის საშუალებით ან ნეოლოგიზმის შექმნით გადმოგვცეს. ცხადია, ეს უაღრესად ზედაპირული და მიაშიტური მიდგომაა, მიუხედავად ამისა, თარგმნის ეს დენოტატიური მოდელი ყველაზე მეტად ეხმიანება ჩვენ ინტუიციურ წარმოდგენას, თუ რას ნიშნავს თარგმანი. მსგავსი, ობიექტებზე მიჯაჭვული მოდელები ბევრი ხარვეზით გამოირჩევა, პირველ რიგში, იმით, რომ არ წარმოაჩენს თარ-

გმანს როგორც კომპლექსურ მოვლენას, რომელიც არა მხოლოდ შინაარსობრივ, არამედ ასევე სხვა მრავალ ასპექტს აერთიანებს, იქნება ეს სტილური, პრაგმატული, კულტურული თუ სხვ.

ენას თუკი განვიხილავთ, როგორც მრავალშრიან სტრუქტურას, რომელიც მოიცავს სიღრმისეულ და ზედაპირულ დონეებს, მაშინ თარგმნის პროცესი წარმოჩნდება, როგორც სამსაფეხურიანი პროცესი: ა) ერთი ენის ზედაპირული სტრუქტურის გადაყვანა სიღრმისეულ სტრუქტურაში (ე.წ. უკუტრანსფორმაცია), შემდეგ ბ) სამიზნე ენაში შესაბამისი ინვარიანტული სტრუქტურის განსაზღვრა (გადატანა, ტრანსფერი), დაბოლოს, გ) უკვე მეორე ენის წესების გათვალისწინებით, ახალი ზედაპირული სტრუქტურის გენერირება, კონსტრუირება. იოლი დასანახია, რომ ეს ე.წ. თარგმნის ტრანსფორმაციული მოდელი ეფუძნება ჩომსკის მიერ შემუშავებულ ტრანსფორმაციულ-წარმომშობ გრამატიკას. ამ მოდელის ქვაკუთხედიია, რომ სიღრმისეული სტრუქტურები სხვადასხვა ენაში ინვარიანტულია და, შესაბამისად, თარგმანი ეფუძნება ენებს შორის არსებულ (პრინციპულ) მსგავსებას.

თარგმნის ტრანსფორმაციული მოდელის თანახმად, უნდა ითარგმნოს არა ზედაპირული, არამედ სიღრმისეული სტრუქტურები, რაც გრამატიკის „წნეხის“ თავიდან არიდებასა და შინაარსობრივ პლანზე აქცენტის გადატანას ნიშნავს. ამით ეს მოდელი უახლოვდება თარგმნის სემანტიკურ თეორიებს, რომელთა მიხედვით, თარგმანის ცენტრალური ამოცანაა, ორიგინალის შინაარსობრივი მხარის წარმოჩენა. ამასთან, სიღრმისეული სტრუქტურის ანალიზი გამორიცხავს ორაზროვნებებს, მაგალითად, წინადადების „ჩემი უმცროსი ძმის აღმოჩენამ ძალიან გაგვახარა“ მხოლოდ ზედაპირული სტრუქტურის ანალიზისას, ერთ შემთხვევაში, შეიძლება გავიგოთ, რომ ჩემი ძმის მიერ გაკეთებულმა აღმოჩენამ გაგვახარა, ხოლო მეორე შემთხვევაში, გაგვახარა უკვე თავად ჩემი ძმის „პოვნამ“ (ის დარღული იყო და იპოვეს). სიღრმისეული სტრუქტურის ანალი-

ზი ასეთ შეცდომებს გვარიდებს, თუმცა უცნობია, თუ რამ განაპირობა ჩვენი არჩევანი, ანუ არ ჩანს გადაწყვეტილების მიღების მექანიზმი.

ამ მოდელის უპირატესობაა, რომ წინადადების შემადგენელი ნაწილების ანალიზის შედეგად, ის წარმოაჩენს წინადადებაში არსებულ იერარქიულ დონეებს, რაც მთარგმნელობითი პრაქტიკის ხელშემწყობ ფაქტორად შეიძლება განვიხილოთ. ფრაზებს შორის მიმართებების წარმოჩენის გარდა, იმავე ანალიზის შედეგად, ცალკეული ელემენტი ცალსახად მიეკუთვნება ამა თუ იმ კატეგორიას: ობიექტები არსებით სახელებს, პროცესები – ზმნებს, თვისებები – ზედსართავეებს და ა.შ., რაც მთარგმნელის სამუშაოს ერთგვარად აიოლებს, თუმცა ეს მოდელი კვლავ არაფერს ამბობს სტილურ, პრაგმატულ თუ კულტუროლოგიურ ასპექტებზე, რაც ძალიან ამცირებს ამ მოდელის პრაქტიკულ ღირებულებას.

აქამდე თარგმნის ძირითად ერთეულად სიტყვას ან ცალკე მდგომ, იზოლირებულ ფრაზას განვიხილავდით. ამასთან, ფრაზის წარმოთქმის კონტექსტი დიდწილად უგულებელვყავით და ყურადღების მიღმა დავტოვეთ ტექსტების დონე, არადა ტექსტის ლინგვისტიკა მიიჩნევს, რომ ჩვენი მეტყველება, იქნება ის ზეპირი და წერიტი მეტყველება, სწორედ ტექსტებით ოპერირებს. ამასთან, ტექსტის ზომას მნიშვნელობა არა აქვს, ის შეიძლება ძალიან მოკლეც იყოს, თუნდაც ერთი რეპლიკის თუ სიტყვის სიგრძის.

ტექსტზე ყურადღების გამახვილებას ერთ საგულისხმო დაკვირვებამდე მივყავართ. განყენებული სიტყვის მნიშვნელობა და ტექსტში მოცემული სიტყვის მნიშვნელობა ტოლფარდი არაა. განყენებული სიტყვა, მაგალითად, სიტყვა „ველი“ ხასიათდება, როგორც მაქსიმალურად ფართო მნიშვნელობის მქონე, ბუნდოვანი და აბსტრაქტული ერთეული, რომელიც აღნიშნავს საკუთრივ „ველს“ (მინდორ-ველი), მაგრამ ასევე აღნიშნავს ეკრანზე მოცემულ ადგილს (მაგალითად, ანკეტის შესავსები ველი), ის შეიძლება ასევე მოლოდინს აღნიშნავდეს (პა-

სუხს ველი) და ა.შ. თანაც აღნიშნავს ყველა არსებულ და არარსებულ ველს. მსმენელმა თუ მკითხველმა არ იცის, თუ რა იგულისხმება, როდესაც ესმის სიტყვა „ველი“, მაგრამ საქმე კარდინალურად იცვლება, როდესაც სიტყვა მოიცემა გარკვეულ კონტექსტში, სიტუაციაში ანუ როდესაც სიტყვა ტექსტის ნაწილად წარმოგვიდგება.

ტექსტში მოცემული სიტყვის მნიშვნელობა ვიწროვდება, გვერდით მოცემული სიტყვები მას გარკვეულ დამატებით მნიშვნელობას ანიჭებს. „დიდი მწვანე ველი“, გამორიცხავს ყველა პატარა და სხვა ფერის ველს; „გუშინ ვნახე დიდი მწვანე ველი“ კიდევ უფრო აკონკრეტებს სიტყვა ველის მნიშვნელობას, ეს სწორედ ის ველია, რომელიც მთქმელმა გუშინ ნახა და არა სხვა რომლიმე მწვანე და დიდი, მაგრამ გუშინ არნახული ველი. „გუშინ კინოთეატრში ვნახე დიდი მწვანე ველი“, დამატებით კონტექსტს იძლევა, რომლის გათვალისწინებით კიდევ უფრო მკაფიოდ ჩანს, რომ ლაპარაკია არა ლანდშაფტზე, არამედ კონკრეტულ კონოფილმზე – „დიდი მწვანე ველი“. როგორც ვხედავთ, ტექსტის ფარგლებში სიტყვის ბუნდოვანი, მრავალგანზომილებიანი, აბსტრაქტული მნიშვნელობა უფრო და უფრო კონკრეტული, ცალსახა და მკაფიო გახდა. მთარგმნელის პოზიციიდან თუკი ვიმსჯელებთ, უნდა ვთქვათ, რომ იზოლირებული სიტყვის მართებულად თარგმნა შეუძლებელია. სიტყვის მნიშვნელობის სხვა ენაზე გადმოცემა მხოლოდ ტექსტის ფარგლებშია შესაძლებელი, ანუ თარგმნის მიზანი შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ ორიგინალის შესატყვისი ტექსტის შექმნა (შდრ. Weinrich 1966).

2. ფილოლოგიური (ლიტერატურათმცოდნეობითი) პერსპექტივა

ფილოლოგია მიიჩნევს, რომ ნებისმიერი ტექსტი „თარგმნადია“, თუმცა „თარგმნადობის“ ვექტორები რადიკალურად განსხვავებული შეიძლება იყოს. შლაიერმახერი წერდა: „მთარ-

გმნელი ან მაქსიმალურად თავს ანებებს ავტორს და მკითხველი მიჰყავს ავტორთან, ან მაქსიმალურად თავს ანებებს მკითხველს და ავტორი მიჰყავს მკითხველთან. ეს ორი გზა ერთმანეთისგან სრულებით განსხვავებულია“ (Schleiermacher 1813). პირველი გზა ანუ თარგმნის პირველი მეთოდი გულისხმობს, რომ მთარგმნელი შეძლებისდაგვარად ინარჩუნებს ორიგინალის ფორმას და ცდილობს, შეუქმნას მკითხველს იგივე შთაბეჭდილება, რაც მასზე მოახდინა უცხოურ ენაზე დაწერილმა ტექსტმა. ასეთ დროს, მკითხველისათვის ბევრი რამ შეიძლება გაუგებარი დარჩეს და მთარგმნელს მოუწიოს „რთული ადგილების“ კომენტარებით განმარტება. მეორე შემთხვევაში, მთარგმნელი შორდება დედანს და ისეთ ტექსტს ქმნის, თითქოს ის იმთავითვე სამიზნე ენაზე იყოს დაწერილი, ანუ ქმნის ორიგინალის შესაბამის ანალოგს სამიზნე ენაში. პირველ მეთოდს შეიძლება „გამაუცხოებელი“ თარგმანი ვუწოდოთ, თუმცა ხშირად შევხვდებით ასევე ცნებას „საკომენტარო თარგმანი“, რომელიც, ალბათ, უფრო ზუსტად გამოხატავს თარგმნის ამ მოდელს, რადგან „ავტორთან მიყვანილი მკითხველი“ ხშირად საჭიროებს დამატებით განმარტებას, კომენტარს. ხოლო მეორე გზას შეიძლება „ადაპტირებული თარგმანი“ ვუწოდოთ, თუმცა ამ შემთხვევაშიც უფრო ზუსტი ტერმინი „ანალოგიის მეთოდით თარგმნა“ მიგვაჩნია, რადგან მთარგმნელს ხშირად უწევს ორიგინალში მოცემული ელემენტის (შედარების, მეტაფორის, მხატვრული სახის და ა.შ.) შესატყვისი ანალოგის პოვნა ან შექმნა.

მას აქეთ, რაც კაცობრიობა ტექსტების თარგმნას შეუდგა, მთარგმნელები საკომენტარო და ანალოგიის მეთოდით თარგმანებს შორის მერყეობენ. ცხადია, იდეალური თარგმანი იქნებოდა დედანში ექსპლიციტურად მოცემული კონსტრუქციის შენარჩუნება და, ამავდროულად, შინაარსის ზედმიწევნით ზუსტად გადმოცემა. თუმცა ამ მიზნის მიღწევა (ვუწოდოთ მას მთარგმნელის უპირობო ოპტიმიზმი) უფრო მიუღწეველ ოცნებად რჩება. ბერძნული მჭევრმეტყველების ნიმუშების თარ-

გმნის საკუთარ გამოცდილებაზე ლაპარაკისას ციცერონი აღნიშნავდა, რომ მან ისინი თარგმნა „არა როგორც მთარგმნელმა, არამედ როგორც ორატორმა (*Not ut interpretes sed ut orator*). შევინარჩუნე აზრი და მისი წყობა, ასე ვთქვათ, გარეგნული სახე, მაგრამ სიტყვების შერჩევისას ვხელმძღვანელობდი ჩვენი ენის მოთხოვნებით, ამგვარად, არ ვთარგმნიდი სიტყვასიტყვით, მხოლოდ აღვადგენდი მთლიან აზრსა და ცალკეული სიტყვების ძალას“ (*Cicero, De Optimo Genere Oratorum*, 14). ციცერონის ამ პასაჟში მკაფიოდ ჩანს ზემოდასახელებული დილემა, რომელსაც სიტყვისა და აზრის დიქტომია შეიძლება ვუწოდოთ. მთარგმნელმა ტექსტი ან „სიტყვა სიტყვით“ უნდა თარგმნოს (ციცერონის სიტყვებით, თარგმნოს, როგორც „მთარგმნელმა“), ან გადმოიტანოს ორიგინალის აზრი, (ანუ თარგმნოს როგორც „ორატორმა“). პრაქტიკა მოწმობს, რომ პირველი შემთხვევა, ძირითადად, მიიღწევა სამიზნე ენის ერთგვარი დეფორმაციის ხარჯზე, თუმცა, ამავედროულად, შენარჩუნებულია ამოსავალი ენის ხასიათი, ხოლო მეორე შემთხვევაში, სამიზნე ენის მოთხოვნების დაცვა, ხშირად ორიგინალის დეფორმირების ხარჯზე მიიღწევა.

თარგმნისას ფორმისა და აზრის შენარჩუნების პრობლემა განსაკუთრებით მწვავედ გამოვლინდა წმინდა ტექსტების თარგმნისას, რადგან წმინდა ტექსტების შემთხვევაში, აზრთან ერთად სიტყვანწყობასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. შემთხვევითი არაა, რომ ბიბლიის თარგმნის შესახებ წმინდა იერონიმე წერდა: „*კი არ ვაღიარებ, არამედ ლიად ვაცხადებ, რომ ბერძნული ტექსტების თარგმნისას – წმინდა ნერილის გარდა, სადაც სიტყვათა თანმიმდევრობაც მისტერიაა – სიტყვას სიტყვით კი არ ვანაცვლებდი, არამედ აზრს – აზრით*“ (ციტირებულია: *Stolze, R. Übersetzungstheorien*, Stuttgart, 1994; 15).

„ეულგატას“ შექმნამდე კიდევ უფრო ადრე, ამავე პრობლემას „სეპტუაგინტას“ მთარგმნელები წააწყდნენ. მათ უნდა სიტყვა სიტყვით გადმოეცათ ორიგინალის ტექსტი და თანაც

არ უნდა დაემახინჯებინათ მოცემული შინაარსი. არისტეას ნერილის ბოლოს, რომელიც ძველი აღთქმის წიგნების ებრაულიდან ბერძნულ ენაზე თარგმნის წარმატებულ დასრულებას შეეხება, ვკითხულობთ: „თარგმანი ნატიფი და ღვთისმოსავია და ზედმინევნით ზუსტად არის შესრულებელი. ამიტომ მართებულია, რომ სიტყვათწყობა შენარჩუნდეს და მეტი აღარ შეიცვალოს. ყველა დაეთანხმა მის სიტყვებს. და მაშინ ბრძანა მან, თავისი ჩვეულების მიხედვით, დაენყევლათ ყველა, ვინც დაწერილის გადამუშავებას გაბედავდა, რამეს დაამატებდა, შეცვლიდა ან დააკლებდა, რადგან ეს მართებულია. ნაწერი ყველა დროში უცვლელი უნდა დარჩეს“ (ციტირებულია: Assmann 1997, 105).

წმინდა ტექსტების დამახინჯების შიში არც ქართული მთარგმნელობითი ტრადიციისათვის არის უცხო, რადგან, რიგ შემთხვევაში, ზუსტი შესატყვისების პოვნა უალრესად ძნელი იყო. მართლაც, ტერმინოლოგიის დეფიციტი დიდ სირთულეებს უქმნიდა მთარგმნელებს. მაგალითად, ქართული ენა ვერ განარჩევდა ერთმანეთისგან ბერძნულ ფსიქესა და პნევმას, რაც მთარგმნელის წუხილის მიზეზი გამხდარა: „შეისწავე, რამეთუ ორსაზე არს ბერძნულად სახელი სულისაჲ, ფსიქი, რომელი უმეტესსა ადგილსა სამშვნეელისა წილ დადებულ არს პავლესა შინა, და კუალად – პნევმა, რომელი-ესე თვთ თავადის სულისა არსებასა უწოდიან და წმიდისათჳს იგივე ითქუმის. ხოლო ქართველთა უღონოებისაგან ერთი სახელი აქუს სულისაჲ“ (ხელნ. A. 217, 322r) (ციტირებულია, დობორჯგინიძე 2007, 157).

ამასთან, წმინდა ტექსტი მხოლოდ ერთხელ უნდა ითარგმნოს, რადგან ყოველი მომდევნო თარგმანი განსხვავებული ტექსტის შექმნას გულისხმობს, რაც, წმინდა ტექსტების შემთხვევაში, დაუშვებელია. სწორედ ამიტომ დაჩის მიერ ტბეთის მონასტერში გაგზავნილ წერილში, სადაც დაჩი სტეფანე მტბე-ვარს თავისი ნაშრომის რედაქტირებას სთხოვს, ვკითხულობთ: „შემეშინა თარგმანებად, რამეთუ დიდი ბრალობაჲ შეემთხუე-ვის თარგმანთა, რომელი არა განეკრძალენ. და სრულად უკე-

თუ ვისმეს პირველად ეთარგმნოს, მეორედ თარგმანებული წინააღმდეგობად გამოჩნდების და ამით არა ჯერარს. ხოლო მე არა ვპოვე პირველ თარგმანებული და ამისათვის მცირედი ესე გემო ხილვად გამოვთარგმნე და წინაშე ღმრთისმოყუარებისა შენისა განსაკითხავად მოგიძღუანე. ხოლო შენ მსგავსად მოცემულისა მაგის სიბრძნისა შენისა განიკითხე და ჯერთუდიყოს შენ მიერ დაენერგენ შორის ეკლესიასა, და უკეთუ არა ღირს რა მე იყოს წიგნი ესე, დანუ და სიუცბე ჩემი დაფარე და მე მამხილე და შეეინანო.“ დაჩი საგანგებოდ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მისი თარგმანი პირველია და, შესაბამისად, გამორიცხულია წინააღმდეგობა ნათარგმნ ტექსტებს შორის, რაც თავისთავად დიდი ბრალობაჲ იქნებოდა. წმინდა ტექსტის ცუდი თარგმანი უნდა დაინკას, ხოლო მთარგმნელმა დაშვებული ცოდვა მოინანიოს.

დროთა განმავლობაში აუცილებელი ხდებოდა ძველი თარგმანების რედაქტირება, გასწორება, შეცვლა და, შესაბამისად, შეუძლებელი აღმოჩნდა ზემომოყვანილი მიდგომის შენარჩუნება. თუმცა მოგვიანებითაც მთარგმნელები აფრთხილებდნენ გადამწერებს, რომ ხელი აეღოთ ტექსტში ცვლილებების შეტანაზე. მაგალითად, გიორგი მთანმინდელი ფსალმუნის თარგმანთან დაკავშირებით აფრთხილებს გადამწერებს: „და ვინ სწერდეთ, ვითა აქა ჰპოოთ, ეგრეთვე შეუცვლელად დასწერდეთ: ნუცა ჩაურთავთ, ნუცა დააკლებთ ხოლო უკუეთუ ვინმე ამას ჩვენსა შრომით და რუდუნებით ქმნილსად არა ჯერ იყოს და „კე“ იცოდეს, ანუ „ლარ“, გინა „ოტი“, ანუ თუ „ღმერთი“ და „უფალი“, გინათუ რიტორიკა იყოს, ანუ ფილასოფოსი, მაშა ჩვენსა ნაშრომსა ზედა ნუ ბრძნობს. ახლად, ვითა გინდა, თარგმნეს სხუანი „დავითნი“, არას ვზრუნავ; რომელმან კულა ჩუენი თარგმნილი წინა-დაიდვას და დავითსა რყენად და ზე-ქუე-ცევად დაუნყოს, სასჯელი მოჰჳადენ ღმერთმან “ (ციტირებულია: მელიქიშვილი 2009, 213).

ქართული მთარგმნელობითი ტრადიციაც ანალოგიით თარგმანსა და საკომენტარო თარგმანს შორის მერყეობდა.

ელინოფილური თარგმნის ტრადიციის გამყარების შედეგად თარგმნილი ტექსტის აღქმა მხოლოდ ვიწრო წრისთვის იყო გასაგები, რაც კომენტარების აუცილებლობას კიდევ უფრო ზრდიდა. კომენტარის აუცილებლობა არა მხოლოდ „უცხო“ სიტყვის გამოყენების განმარტებებისათვის იყო საჭირო, არამედ, ასევე, მაგალითად, მეტაფორული გამონათქვამების მართებულად აღქმის გასაიოლებლად. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ გრიგოლ ღვთისმეტყველის 42-ე ჰომილიაში მოცემული ერთ-ერთი ფრაზის, ბიბლიური ციტატის ორ თარგმანს.

ექვთიმე ათონელის თარგმანია: „გოდებდიან ფიჭვ, რამეთუ დაეცა ნაძვ“. (ფრაზა თარგმნილია ყოველგვარი კომენტარის გარეშე). საყურადღებოა, რომ ამ პასაჟის ბასილი მინიმუსის განმარტებაში „ფიჭვი დახასიათებულია, როგორც სუსტი ხე ნაძვთან შედარებით, რომელიც, თავის მხრივ, სიძლიერით გამოირჩევა. კომენტარის მიხედვით, მოცემულ კონტექსტში ფიჭვსა და ნაძვს მხატვრული დატვირთვა აქვს. ნაძვი მართლმადიდებლობის მეტაფორაა, ხოლო ფიჭვი – მწვანეებელთა. მთლიანად ეს მხატვრული სახე დაპირისპირებას შეიცავს: ძირმაგარი ნაძვი – სუსტი ფიჭვი“ (ოთხმეზური 2011, 146).

იმავე ფრაზას ეფრემ მცირე თარგმნის შემდეგნაირად: „გოდებდიან პიტვ, რამეთუ დაეცა ნაძვ“. თანაც, ეფრემ მცირე ამ თარგმანს ურთავს მარგინალურ შენიშვნას: „შეასწავე, რამეთუ ბერძნული არს ესე სიტყაჲ, პიტვ არს არა დიდი ხე, არამედ მცირე კიცჲ ფიჭვსაჲ უზარდი“ (ციტირებულია: ოთხმეზური 2011, 143-149).

აღსანიშნავია, რომ თარგმნის მომენტიტისთვის ქართულში უკვე დამკვიდრებულია და დამონმებულია სიტყვა „ფიჭვის“ არსებობა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მთარგმნელი ცვლის დედანს და განმარტავს, რომ პიტვ არის პატარა ფიჭვი. რატომ გახდა საჭირო ამგვარი კომენტარის დართვა? ალბათ, მხატვრული სახის მართებული აღქმის უზრუნველსაყოფად (ფესვმაგარი ნაძვი – სუსტი ფიჭვი ანუ მართლმადიდებლები-ერეტიკოსები) ასეთმა ფორმამ კიდევ უფრო გაამძაფრა სხვაობა

ნაძვსა და ფიჭვს შორის და ეს უკანასკნელი კიდევ უფრო „სუსტად“ წარმოაჩინა, რადგან ის არა მხოლოდ თავის „ბუნებით“ არის სუსტი, არამედ თან „პატარაცაა“. სავარაუდოა, რომ ამ ხერხით მთარგმნელი მკითხველში სასურველი ეფექტის მიღწევას ლამობდა.

ენისა და თარგმანის დამოკიდებულების განხილვისას, პირველ რიგში, სწორედ ეს გვანტერესებს, რა განაპირობებს თარგმნილი ტექსტის ადეკვატურად აღქმას, მის ორიგინალის შესატყვის რეცეფციას.

3. ორიგინალი და თარგმანი, ტექსტის რეცეფცია

ტექსტის ლინგვისტიკის თვალთახედვით, თარგმანი მხოლოდ ტექსტის დონეზე არის შესაძლებელი. ფილოლოგიის პოზიციიდან ტექსტის თარგმნის გზა ორგვარია, ორიგინალთან მაქსიმალური სიახლოვის შენარჩუნება ან მკითხველის პოზიციის მაქსიმალურად გათვალისწინება. საქმე მთლად ასე მართლაც არ არის. თარგმნის პროცესში ენის „ობიექტური“ ფაქტორები ერევა, ლინგვისტური საშუალებების როლის საჩვენებლად შჩერბას მოჰყავს ჰაინეს ერთ-ერთი ლექსის ლერმონტოვისეული თარგმანი (Щерба 1957).

Ein Fichtenbaum steht einsam	На севере диком стоит одиноко
Im Norden auf kahler Höhl!	На голой вершине сосна
Ihn schläfert, mit weisser Decke	И дремлет качаясь, и снегом сыпучим
Umhüllen ihn Eis und Schnee.	Одета, как ризой, она.
Er träumt von einer Palme,	И снится ей все, что в пустыне далекой,
Die fern im Morgenland	В том крае, где солнца восход,
Einsam und schwelgend trauert	Одна и грустна на утесе горячем
Auf brennender Felsenwand.	Прекрасная пальма растет.

თვალში საცემია, რომ გერმანულ ორიგინალში ლაპარაკია ჩრდილოეთში მდგომ მარტოხელა ნაძვზე, რომელიც გამოხატულია მამრობითი სქესის მქონე სიტყვით (der) Fichtenbaum.

ეს გარემოება ძალიან საგულისხმო გვეგონია, რადგან გერმანულ ენაში უფრო გავრცელებულია მდედრობითი სქესის მქონე სიტყვა: die Fichte. გასათვალისწინებელია, რომ პალმაც მდედრობითი სქესის სიტყვაა და, ვფიქრობთ, სწორედ ამიტომ დასჭირდა ჰაინეს ამ ხის „გამამრობითება“, რათა ნაძვი-პალმას დამოკიდებულების რეცეფუციისას მკითხველში შეყვარებული ხის ხატი წარმოდგეს. ეს მომენტი დაკარგულია ლერმონტოვის თარგმანში (თავის თავად შესანიშნავ ლექსში), რადგან ის სიტყვა სიტყვით თარგმნის ნაძვს, როგორც сосна. არადა, როგორც მართებულად აღნიშნავს შჩერბა, ამ ლექსში ბოტანიკური სახეობის ზუსტად გადმოცემას დიდი მნიშვნელობა არ აქვს, ხოლო გრამატიკულ სქესს სწორედ რომ უაღრესად დიდი დატვირთვა ეძლევა (Щерба 1957, 98). სწორედ ამიტომ, სხვა მთარგმნელები არჩევდნენ მამრობითი სქესის „ხეებს“, იქნება ეს კედარი (На севере мрачном, на дикой скале, // Кедр одинокий под снегом белеет.... ტიუტჩევის თარგმანი) ან მუხაც კი (На севере дуб одинокий // Стоит на пригорке крутом... ფეტის თარგმანი). ქართულ ენაში არ გვაქვს გრამატიკული სქესი, ამიტომ გრამატიკული საშუალებებით იგივე განცდის შექმნა შეუძლებელია, თუმცა შესაძლებელია სემანტიკური მარკერების გამოყენება. ქვემოთ მოვიყვანთ აკაკი გელოვანის თარგმანს:

„დგას ჩრდილოეთში ტიტველ ბეჭობზე
მთვლემარე ფიჭვი განმარტოებით,
თოვლის ზენარქვეშ მისძინებია,
დაუდრეკია დაბლა რტოები.
და ესიზმრება აღმოსავლეთში,
პალმა მწველ წყურვილს ველარ იოკებს,
დგას მარტოდმარტო, დასცქერის უხმოდ
გავარვარებულ კლდეთა ხრიოკებს“.

საყურადღებოა, რომ პოეტური სახის მიერ შექმნილი შთაბეჭდილება სცდება წმინდა წყლის გრამატიკულ დონეს. საქმე უფრო მეტად განწყობებსა და შთაბეჭდილებებთან გვაქვს, რო-

მელთა გაცნობიერება, ცნობიერი დამუშავება, ტექსტის კითხვის დროს ხშირ შემთხვევაში საერთოდ არ ხდება. სწორედ ამიტომ არის ესოდენ რთული მხატვრული ტექსტის „კარგობის“ შეფასება.

ჩვენი მაგალითის შემთხვევაში საკითხავია, შესაძლებელია კი გრამატიკული სქესის არარსებობის პირობებში, უსულო ობიექტების მართებულად პერსონიფიცირება? ჩვენი აზრით, ეს შესაძლებელია და, მიუხედავად იმისა, რომ ზემომოყვანილ თარგმანში ეს მთლად მკაფიოდ არ იგრძნობა, ფიქვი მაინც უფრო მეტად კაცი გვგონია, ხოლო პალმა – ქალი. ცხადია, ამის პირდაპირი მინიშნება ან რაიმე საბუთი არ გვაქვს, მაშ, რაშია საქმე?

ზოგადი ცოდნა გვკარნახობს, რომ ჩრდილოეთში ცხოვრება უფრო რთულია, ვიდრე ორიენტში: ჩრდილოეთი ძლიერი ადამიანების სამფლობელოა, ხოლო აღმოსავლეთი – მგზნებარე ქალების. ზემომოყვანილი ხედვა, ცხადია, აბსოლუტურად მცდარია, მაგრამ მაინც შესაძლებელია ითქვას, რომ ის გარკვეულწილად თანხვედრაშია გავრცელებულ სტერეოტიპებთან. ეს სტერეოტიპული აზროვნების გამოვლინებაა და სწორედ სტერეოტიპული აზროვნება გვკარნახობს, რომ ჩრდილოელი ხე კაცია, ხოლო აღმოსავლეთის პალმა – ქალი. პალმის ქალურ სანწყის ამძაფრებს მდუმარედ თვალდახრილი პროტაგონისტის მხატვრული სახე. ლიტერატურასა თუ კინოფილმებში ხშირად შევხვდებით ქალის ასეთ სახეს, რომელიც ძლიერ გრძნობებს მდუმარედ, თვალის მიწისკენ მიმართვით ფარავს.

ეს საკმაოდ მიაშიტური განხილვაა, მაგრამ სხვანაირი ის არც შეიძლება იყოს, რადგან გაუცნობიერებელი შთაბეჭდილებების ვერბალიზაციას ვცდილობთ. ზემომოყვანილი პასაჟით მხოლოდ იმის ხაზგასმა გვინდა, რომ ტექსტის აღქმა გაუცნობიერებელი პროცესია და ამ პროცესს საფუძვლად უდევს ის, რასაც ზემოთ ენობრივი ალლო ვუნოდეთ.

როგორც ითქვა, ლიტერატურული ნაწარმოების რეცეფცია ხშირად არის გაუცნობიერებელი პროცესი. ამ თვალთახედვით

თარგმნის მიზანი უნდა იყოს, მკითხველში ორიგინალის შესატყვისი გაუცნობიერებელი განწყობის აღძვრა. როგორ შეიძლება მივალწიოთ ასეთ მიზანს, როდესაც ისიც კი არ ვიცით, თუ როგორ, რა მექანიზმის დახმარებით მოახდინა შესაბამისი შთაბეჭდილება ორიგინალმა?

განწყობის ჩამოყალიბება გარკვეული კანონზომიერებებით მიმდინარეობს. ცნობილია, რომ ფიქსირებული განწყობის განზრახ ჩამოყალიბება შესაძლებელია მოვლენის ხშირი გამეორების გზით, მათ შორის, ვერბალური სტიმულირებითაც. ფიქსირებულ განწყობაზე დაყრდნობით აღმოცენდება ასიმულაციური და კონტრასტული ილუზიები. ორივე ილუზია ფიქსირებული განწყობის შედეგად ჩნდება და ავტომატურად, გაუცნობიერებლად მიმდინარეობს. ყოველი ახალი ობიექტის შეფასებაზე გავლენას ახდენს უკვე არსებული განწყობა. თუ განსხვავება ობიექტსა და განწყობას შორის უმნიშვნელოა, მაშინ ინდივიდი, ასიმულაციური ილუზიის ძალით, ობიექტის განმასხვავებელი ნიშნების იგნორირებას ავტომატურად, გაუცნობიერებლად ახდენს და ობიექტს ფიქსირებული განწყობის შესაბამისად აღიქვამს. თუკი შესაფასებელ ობიექტსა და განწყობას შორის სხვაობა დიდია, მაშინ ინდივიდი განწყობის საპირისპირო დასკვნას აკეთებს, ახლა უკვე კონტრასტული ილუზიის ძალით. თუმცა არსებობს კიდევ მესამე შესაძლებლობა: ეს არის შეფერხება. ასეთ დროს, ინდივიდი წყვეტს მოქმედებას, რათა დააკვირდეს და ხელახლა განიცადოს გარკვეული მოვლენა. განმეორებითი განცდისას სუბიექტი სინამდვილეს განიცდის, როგორც „გარეთ არსებულს, როგორც რაღაც ობიექტურს“ (უზნაძე 1977, 303), ანუ ახდენს ობიექტივაციას.

ლიტერატურის კითხვა მუდამ რეალობის ერთგვარი კრიტიკული ცდაა, რადგან ლიტერატურა, თავისი არსით, რეალობისგან განსხვავებულ სინამდვილეს ქმნის. ამ სინამდვილემ შეიძლება განსხვავებული შთაბეჭდილებები და განწყობები წარმოშვას მკითხველში. ძლიერი გრძნობების წარმოშობა, ვნებათაღელვის განცდა არის ის, რაც ლიტერატურით (მათ შორის,

თარგმნილი ლიტერატურის) ტკბობის საფუძველს ქმნის, თუმცა ნებისმიერ ნაწარმოებს ასეთი განცდების ტალღის აღძვრა არ შეუძლია. ზედაპირული ნაწარმოები შეიძლება წარმოვიდგინოთ ისეთ ნაწარმოებად, რომელიც მკითხველის განწყობაში უკვე არსებულ შინაარსს მიჰყვება და სიახლის მინიმალურ ელემენტებს შეიცავს, შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი ლიტერატურის კითხვა კვალს არ ტოვებს. ღირებული მხატვრული ნაწარმოები კი არის ისეთი ფენომენი, რომელიც მკითხველის „შეფერხებას“, ანუ ყურადღების დაძაბვას ითხოვს, მკითხველს ყოველდღიური რუტინიდან აგდებს. ვიიონის ზემომოყვანილი თარგმანიც ასეთი შეფერხების მაგალითი გვგონია.

ზემონათქვამის უკეთ წარმოსადგენად, ვცადოთ, შევაფასოთ, თუ რა მექანიზმი უდევს საფუძვლად ამა თუ იმ მხატვრული სახის აღქმას, შედარებას, მეტაფორას. ნებისმიერ მხატვრულ სახეს სცილასა და ქარიბდას შორის უწევს გავლა. ერთი მხრივ, ასეთი მხატვრული სახე არ უნდა იყოს ბანალური თუ ზედაპირული, რადგან მაშინ ის ვერ აღძრავს ძლიერ ემოციას, მეორე მხრივ, ის არც ძალიან „მონყვეტილი“ უნდა იყოს (მხატვრულ) სინამდვილეს, რათა არ მოხდეს მისი სრული იგნორირება, არშემჩნევა. ის იმდენად ახალი უნდა იყოს, რომ მკითხველში „შეფერხება“ გამოიწვიოს და იმდენი რამ უნდა ჰქონდეს საერთო რეალობასთან თუ სხვა უკვე ნაცნობ მხატვრულ სახესთან, რომ შესაძლებელი იყოს მისი გათავისება.

არ ვიცი, როგორია იისფერი თოვლი, მით უმეტეს მისი ხიდიდან ქალწულებრივი ფენა, მაგრამ თვალწინ მიდგება თოვლის ველი, გაყინული მდინარე, რომლის ნაპირებს ხიდი აერთიანებს და სულიერის კვალიც არსად ჩანს. ეს სახე იმდენად ახალია, რომ შეუძლებელია მის ძველ სახეებში ასიმილირება და იმდენად მკაფიო, რომ არც მისი იგნორირებაა შესაძლებელი და, შესაბამისად, იქმნება ახალი შესანიშნავი პოეტური სახე. განწყობა კი არის ის ფსიქიკური მექანიზმი, რაც ამ ყველაფრის ხორცშესხმის შესაძლებლობას გვაძლევს. ცხადია, ეს პროცესი არააცნობიერად მიმდინარეობს, სწორედ ამიტომ, ხშირად

არც ვიცით, თუ რატომ მოგვწონს ესა თუ ის ლექსი, რომანი თუ ხელოვნების სხვა ნიმუში.

მთარგმნელის ამოცანაა ორიგინალის მიერ შექმნილი განწყობის სხვა ენობრივ ქსოვილში გადმოტანა. სიტყვა სიტყვითი თარგმანით ამ ეფექტის მიღწევა შეუძლებელია, რადგან სხვადასხვა ენაში ესა თუ ის სიტყვა, მით უმეტეს მეტაფორა თუ შედარება, სხვადასხვა განწყობასთან არის დაკავშირებული. ამგვარი მიმართებების გაცნობიერება ძნელია ან შეუძლებელიც კი, სწორედ ამიტომ არ არსებობს ლიტერატურული ნაწარმოების შექმნის რეცეპტი და, შესაბამისად, არც ლიტერატურის თარგმნის რეცეპტი არსებობს. იდეალური თარგმანი ისეთივე მიუღწეველია როგორც ედემი, ისეთივე ალუნერელი, როგორიც პირველად ქმნილი ფერი. შესანიშნავი თარგმანი კი ასეთი მგონია:

ცისა ფერს, ლურჯსა ფერს,
პირველად ქმნილსა ფერს
და არ ამ ქვეყნიერს,
სიყრმიდგან ვეტრფოდი.

Цвет небесный, синий цвет,
Полюбил я с малых лет.
В детстве он мне означал
Синеву иных начал.

■ ენა და იდეოლოგია

„სადაც არ არის ნიშანი — იქ არც იდეოლოგიაა.“

მ. ბახტინი

ცენზურა საბჭოთა კავშირში

1917 წლის 25 ოქტომბერს (7 ნოემბერს), სახელმწიფო გადატრიალების შედეგად, ბოლშევიკებმა ხელში ჩაიგდეს ძალაუფლება პეტროგრადში. უკვე 27 ოქტომბერს, ანუ გადატრიალების მესამე დღეს, გამოიცა დეკრეტი „ბეჭდვითი ორგანოების შესახებ“ (Декрет о печати), სწორედ ეს თარიღი შეიძლება მივიჩნიოთ საბჭოთა ცენზურის დაბადების დღედ. ამ დეკრეტის საფუძველზე აიკრძალა თავისუფალი პრესა და უკვე 1918 წლის დასაწყისისთვის ბოლშევიკების მიერ კონტროლირებად ტერიტორიაზე დაიხურა 500-მდე გაზეთი და ჟურნალი. ბოლშევიკური ძალაუფლების ზრდის კვალდაკვალ მძიმდებოდა ცენზურის წნეხი. 1917 წლის 8 ნოემბერს გამოიცა დეკრეტი განცხადებების დაბეჭდვის სახელმწიფო მონოპოლიის შემოღების შესახებ. 1918 წლის იანვარში მიღებულ იქნა დეკრეტი „ბეჭდვით ორგანოებში რევოლუციური ტრიბუნალის“ (О революционном трибунале печати) შემოღების შესახებ, რომლის მიხედვით ბეჭდვით სფეროში „კონტრრევოლუციური საქმიანობა“ დასჯადი გახდა, რაც რევოლუციური ტრიბუნალის პირობებში კარგს არაფერს უქადდა „კონტრრევოლუციონერებს“, მით უფრო, რომ გარკვეული არ იყო, თუ რა იგულისხმებოდა კონტრრევოლუციურ საქმიანობაში. მსგავსი დეკრეტები გამოიცა კინომატოგრაფის, წიგნების გამოცემისა და, ზოგადად, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროსთან დაკავშირებით.

1918 წელს შეიქმნა „სამხედრო ცენზურის განყოფილებები“, რომლებიც 1919 წლიდან დაექვემდებარა უშუალოდ რევოლუციური სამხედრო საბჭოების საველე შტაბებს. ამიერიდან, საველე შტაბებს მიეცათ იდეოლოგიური ხასიათის საქმეების გამოძიების, განაჩენის გამოტანისა და განაჩენის აღსრულების უფლება. სამხედრო ცენზურის განყოფილებებში დასაქმებულ პირთა რაოდენობა ძალიან დიდი იყო, რადგან მათ ასევე ევალებოდათ კერძო მიმონერისა და ტელეგრამების შემოწმებაც. მოსკოვის სამხედრო ცენზურის განყოფილებაში მუშაობდა 253 ადამიანი, პეტროგრადში – 291, დიდ ქალაქებში არანაკლებ ასისა (Горяева 2009, 177). ამავე პერიოდში „ჩეკამაც“ (ЧК – чрезвычайная комиссия – საგანგებო კომისია) შექმნა ცენზურის სათანადო განყოფილებები. რამდენი ადამიანი შეენირა ამ ორგანოების საქმიანობას უცნობია. ყოველ შემთხვევაში, რეპრესიები რევოლუციის პირველივე დღეებში დაიწყო და პრინციპში სხვადასხვა ფორმით არც შეწყვეტილა საბჭოთა კავშირის არსებობის ბოლო დღეებამდე.

ზემოდასახელებული გადანყვეტილებები პროცესის მხოლოდ დასაწყისი იყო, ყველა დეკრეტის, გადანყვეტილებისა თუ ცენზურით დაკავებული ადმინისტრაციული ორგანოს ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანს, მაგრამ შედეგი ცალსახაა: საბჭოთა კავშირში ცენზურამ ტოტალური სახე მიიღო.

საქართველოს გასაბჭოებისთანავე ქვეყანაში აიკრძალა თავისუფალი პრესა. 1921 წლის მეორე ნახევარში გარკვეულ პროფესიულ თუ ეროვნული უმცირესობების ჯგუფებს მიეცათ საკუთარი გაზეთების გამოცემის უფლება, თუმცა მათ აეკრძალათ პოლიტიკური სახის სტატიების, წერილების, სარედაქციო შეფასებების დაბეჭდვა. ამ მხრივ ტიპურია სამხრეთ კავკასიის პირველი გერმანულენოვანი გაზეთის – „Die kaukasische Post“ – ბედი. 1921 წლის 23 თებერვალს დახურულ გაზეთს ხელახლა გამოცემის უფლება ივლისში მიეცა. ფიშერი აღნიშნავს, რომ ნებართვის გაცემა უშუალოდ გერმანიის კონსულის რაუშერის დამსახურება იყო, თუმცა „ცხადია, ხელახალი გამოცემის ნე-

ბართვა მხოლოდ სრულებით კონკრეტული პირობებით გაიცა, უპირველეს ყოვლისა, აიკრძალა პოლიტიკური შეფასებების თუ განცხადებების გაკეთება.“ (Fischer 1944, 207). არაკომუნისტური გაზეთის არსებობა საბჭოთა კავშირში სრულებით წარმოდგენელი იყო და, ზემოდასახელებული პირობის დაცვის მიუხედავად, გაზეთის გამოცემა მალევე შეწყდა.

1922 წელს შეიქმნა ე. წ. „გლავლიტი“ (Главное управление по делам литературы и издательств), რომლის ძირითადი ამოცანა იყო ყველა სახის ბეჭდვითი ორგანოს კონტროლი. კონტროლის ეს ამოცანა მალევე გასცდა ლიტერატურასა და კულტურის სხვა სფეროებიც მოიცვა. მაგალითად, 1929 წლიდან საზოგადოებრივ ადგილებში (პარკებში, კლუბებში) ცეკვების გამართვის საკითხი უნდა შეთანხმებულიყო „გლავლიტთან“. 1930-იან წლებში ცენზურა და იდეოლოგიური კონტროლი კიდევ უფრო გამძაფრდა. როგორც ითქვა, იდეოლოგიური წნეხი, მართალია, ცვალებადი სიმძიმით, საბჭოთა კავშირის დაშლამდე გაგრძელდა და ის „საბჭოთა ცხოვრების“ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა. გაზეთები და ჟურნალები, პლაკატები და ნახატები, კინოფილმები და თეატრალური წარმოდგენები, მხატვრული ლიტერატურა და სამეცნიერო პუბლიკაციები, ცხადია, ასევე სახელმძღვანელოები, მოკლედ, ყველაფერი გამსჭვალული იყო კომუნისტური იდეოლოგიით, საბჭოთა სიმბოლიკით, მარქსიზმის კლასიკოსთა ციტატებითა და პორტრეტებით. იშვიათი იყო ისეთი წიგნი თუ ფილმი, ისეთი წარმოდგენა, ოპერა თუ კონცერტი, სადაც არ შეგვხვდებოდა „იდეურად და იდეოლოგიურად გამართული“ პასაჟები.

უნდა აღინიშნოს, რომ ცენზურა არ იყო საბჭოთა კავშირის გამოგონება. რუსეთის იმპერიაში ცენზურას არსებობის ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა. აქაც, ისევე, როგორც ყველგან, ცენზურის მიზანი იყო იმ იდეებისა თუ ინფორმაციის გავრცელების შეზღუდვა, რომლებიც ხელისუფლებას საზიანოდ ან არასასურველად მიაჩნდა. საბჭოთა კავშირის შემთხვევაშიც ცენზურა პასუხისმგებელი იყო არასასურველი იდეების გავ-

რცელების შეზღუდვაზე, გამავრცელებლების გამოვლენასა და იზოლირებაზე, ამავდროულად, ის ასევე ზრუნავდა სასურველი იდეოლოგიის დამკვიდრებაზეც. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ცენზურის ამოცანა იყო, რომ, ერთი მხრივ, მკითხველამდე, მსმენელამდე, მაყურებელამდე მიეღწია მხოლოდ სათანადო – საბჭოთა – იდეოლოგიის შემცველ პროდუქციას და, მეორე მხრივ, ცენზურა წარმოდგენილი იყო, როგორც საბჭოთა მოქალაქის აღზრდის მნიშვნელოვანი ბერკეტი. ამ მიზნების მისაღწევად ცენზურას გამუდმებით გარკვეულ „იდეურ“ სიმბოლოებთან უნევდა გამკლავება ან, პირიქით, შესაფერისი სიმბოლოების დამკვიდრება.

1. იდეოლოგიური სიმბოლოების წარმოშობა

ნებისმიერი საზოგადოება ცხოვრობს გარკვეულ „იდეოლოგიურ სივრცეში“. ეს „სივრცე“ შეიძლება მუდამ მკაფიოდ არ იყოს შემოსაზღვრული და გამოხატული, მაგრამ მის გარეშე წარმოუდგენელია სოციუმის არსებობა. ეს ის დუღაბია, რომელიც ადამიანების ერთ ჯგუფში თანაარსებობას შესაძლებელს ხდის, რადგან იდეოლოგია ლეგიტიმაციას აძლევს არსებულ საზოგადოებრივ წესრიგს, ამართლებს და ამკვიდრებს რა იმ ნორმებსა და ღირებულებებს, რომლებიც მოცემულია საზოგადოებაში (Thompson 1990). ლეგიტიმაციის ეს „იდეოლოგიური სივრცე“ შეიძლება ძალიან ფართო და მრავალშრიანი იყოს, როგორც ეს ლიბერალური დემოკრატიებისთვის არის დამახასიათებელი, თუმცა ის შეიძლება იყოს მაქსიმალურად ვიწროც, როგორც ეს ტოტალიტარულ სახელმწიფოებში გვხვდება. მაგრამ როგორიც არ უნდა იყოს ეს სივრცე, ის საჭიროებს გარკვეულ ადვილად აღქმად „ნიშნებს“, სიმბოლოებს, რომლებშიც გამოიხატება მოცემული იდეოლოგიის არსი. საზოგადოებისათვის ეს სიმბოლოები ერთგვარი *მარკერებია*, რომლებშიც გამოიხატება ის ღირებულებები, რომლებსაც ეფუძნება არსებული საზოგადოებრივი წესრიგი. უნდა აღინიშნოს, რომ ნების-

მიერი ფიზიკური ნივთი თუ საგანი შეიძლება იქცეს ასეთ სიმბოლოდ. ამასთან გასათვალისწინებელია, რომ ამ საგნებში არაფერია ისეთი, რაც ამ საგნის სიმბოლოდ გამოყენებას განაპირობებს.

არც უროში და არც ნამგალში, თავისთავად, არ არის ისეთი რამ, რაც მათ აუცილებლად აქცევდა საბჭოთა იდეოლოგიის სიმბოლოებად, „საბჭოური თვისებები“ მათ არ აქვთ. ამგვარი სიმბოლური თვისებები მათ მხოლოდ მიენერა. ვისაც საბჭოთა კავშირი ახსოვს, სავარაუდოდ, დამეთანხმება, რომ უროსა და ნამგლის კომბინაცია იმდენად ხშირად გვხვდებოდა, რომ ადამიანთა ცნობიერებაში შრომის ეს იარაღები მტკიცედ დაუკავშირდა საბჭოთა იდეოლოგიას, მაგრამ რამდენადაც არ უნდა შეერწყას ჩვენ ცნობიერებაში შრომის იარაღი და სიმბოლო, მათ შორის მაინც პრინციპული სხვაობაა, რადგან „იარაღი, როგორც ასეთი, ვერ გახდება ნიშანი და ნიშანიც, როგორც ასეთი, ვერ გახდება ნარმოების იარაღი“ (Бахтин 2000, 354).

საკითხავია, თუ როგორ შეიძლება მივანეროთ საგანს ესა თუ ის სიმბოლური მნიშვნელობა, როგორ შეიძლება ვაქციოთ ის „ნიშნად“. იმისათვის, რომ პური და ღვინო რელიგიურ სიმბოლოებად ქცეულიყო, მათ დამატებითი, მათთვის არაადამიანური სიათებელი შინაარსი უნდა მიეღოთ, ამისათვის უნდა მომხდარიყო ამ შინაარსის ვერბალიზაცია. „აიღო იესომ პური, აკურთხა, დაამტვრია, მისცა მონათფეებს და უთხრა: აიღეთ, ჭამეთ; ეს ჩემი სხეულია, აიღო სასმისი, მადლი შესწირა, მისცა მათ და უთხრა: ყველამ შესვით აქედან, ვინაიდან ეს არის ჩემი სისხლი ახალი აღთქმისა“ (მათეს სახარება, 26, 26-28). მარქსის კომუნისტური პარტიის მანიფესტის ბოლო აბზაცში ვკითხულობთ: „დაე, გაბატონებული კლასები ძრწოდნენ კომუნისტური რევოლუციის შიშით. მასში პროლეტარები არაფერს დაჰკარგავენ, გარდა თავიანთი ბორკილებისა“ (მარქსი, ენგელსი 1954, 85). სხვათა შორის, გერმანულ ორიგინალში წერია სიტყვა „Ketten“, რომლის პირველი მნიშვნელობაა „ჯაჭვი“. 1848 წელს, ანუ მაშინ, როდესაც დაიწერა ეს მანიფესტი, ჯაჭვის „დამტვრევას“

მჭედელის ურო სჭირდებოდა, ალბათ, ბევრს გაახსენდა ცნობილი პლაკატიც, რომელზეც პროლეტარი მსოფლიოს გარშემო შემოჭერილ „იმპერიალისტურ“ ჯაჭვებს უროთი ამსხვრევს. რევოლუციის დროისათვის უროს მიენიჭა ახალი დატვირთვა, ახალი შინაარსი, ახალი ამოცანა: იმპერიალიზმის, ბურჟუაზიის მიერ გამოჭედილი ჯაჭვის თუ ბორკილების დამსხვრევა, ამიტომ სწორედ ურო (და არა ვთქვათ – ჩარხი) გახდა პროლეტარიატის, როგორც კლასის, იარაღი.

რუსეთის ოქტომბრის რევოლუციის მამოძრავებელი ძალა, მარქსიზმის დოქტრინისგან განსხვავებით, არა პროლეტარიატი, არამედ გლეხოზა იყო, შესაბამისად, აუცილებელი გახდა გლეხოზის სიმბოლოს შექმნაც, თავდაპირველად ასეთ სიმბოლოდ გამოიყენებოდა გუთანის და 1918 წლის გაზაფხულამდე მუშათა და გლეხთა ერთობას ურო და გუთანი გამოსახავდა, სანამ მხატვარმა ე. კამზოლკინმა არ შეიმუშავა უროსა და ნამგლის სიმბოლო. ნამგლის არჩევას, რამდენიმე ასპექტიც უწყობდა ხელს, გარდა იმისა, რომ ნამგლის კონტური უროს ფონზე უფრო გამოკვეთილად ჩანდა და იოლად იდენტიფიცირებადი იყო (განსხვავებით გუთნისგან), მისი „აწევა“ ქალსაც შეეძლო, რაც მნიშვნელოვანი იყო საბჭოთა იდეოლოგიისთვის, რომელის ერთ-ერთი ლოზუნგი სწორედ თანასწორობა იყო.

ცხადია, სიტყვას არ შეუძლია სრულფასოვნად ჩაანაცვლოს ნებისმიერი სხვა იდეოლოგიური ნიშანი. ვერც სახელმწიფო ჰიმნსა და ვერც პირჯვრის გადანერას ვერბალური ელემენტებით ადეკვატურად ვერ ჩავანაცვლებთ. არავერბალურ რიტუალურ ქმედებას, იქნება, ეს ბავშვის ნათლობა თუ სამხედრო სალამის მიცემა, თავისი განსაკუთრებული სივრცე აქვს და სიტყვა (ენა) ვერ ჩაანაცვლებს მათ, ენა ვერ შეცვლის საქორნილო მარშსა და საბრძოლო ორდენებსა თუ დროშებს, მაგრამ სწორედ ენამ, ვერბალურმა აღწერამ მიაღწია ამ სიმბოლოებს ის დატვირთვა, რაც მათ აქვთ. სწორედ შინაარსის ვერბალიზაციის შემდეგ იქცა ნოტების გარკვეული თანმიმდევრობა სახელმწიფოს სიმბოლოდ – ჰიმნად ან გარკვეული ვარცხნილობა

– სიქების შემთხვევაში – რელიგიური კუთვნილების გამომხატველად. ენა განმარტავს სიმბოლოს, აძლევს მას დამატებით დატვირთვას, ამიტომ „საგანი-ნიშნები“ მეორეული რიგის სიმბოლოებია, ისინი ვერბალური ქმედების შედეგად წარმოიშობა და ვერბალურ განმარტებებს საჭიროებს.

მხოლოდ ახალი შინაარსის მინიჭება არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ ობიექტი ნიშნად იქცეს, ამისათვის აუცილებელია სიმბოლოს გამოყენებისთვის სათანადო სივრცის, სიმბოლოების „ცირკულირების“ ადგილის შექმნა (Assmann 1991). ცირკულირების ასეთი ადგილი ხელმისაწვდომი უნდა იყოს „მომხმარებლისთვის“ და მეორეც, ის გარკვეული სიხშირით უნდა მეორდებოდეს, რომ ადგილი დაიკავოს ინდივიდთა [კულტურულ] მეხსიერებაში. ნიშნის რიტუალიზაცია, ანუ შესაბამის ვითარებაში სათანადო შინაარსობრივი დატვირთვის მქონე ნიშნის რეგულარული პრეზენტაცია არის ამ ნიშნის დამკვიდრების წინაპირობა. პურისა და ღვინის ცირკულირების ადგილი ზიარება გახდა. ურომ და ნამგალმა „ადგილი იპოვა“ საბჭოთა კავშირის ღერზე და ასევე უთვალავ მონუმენტსა თუ პლაკატზე.

მსგავსი იდეა, რომ „ნიშნის“ წარმოშობა საჭიროებს სპეციალურ განმარტებას და ასევე საგანგებო სივრცეს, მოცემულია ბახტინთანაც, ეს სივრცე შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ „.... ინდივიდებს შორის ტერიტორია. ამასთან, ეს ტერიტორია არ არის „ბუნებრივი“, ამ სიტყვის უშუალო მნიშვნელობით. ორ *homo sapiens* შორის ნიშანი არ ჩნდება. აუცილებელია, რომ ორი ინდივიდი იყოს სოციალურად ორგანიზებული – შეადგენდნენ კოლექტივს, მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შეიძლება წარმოიშვას მათ შორის ნიშნობრივი სფერო. ინდივიდუალურ ცნობიერებას აქ არა მხოლოდ არაფრის განმარტება არ შეუძლია, არამედ, პირიქით, ის თავად საჭიროებს განმარტებებს სოციალური სფეროდან“ (Бахтин 2000, 354). ამრიგად, საგანი ხდება „ნიშანი“, როდესაც მას დამატებითი მნიშვნელობა მიეცემა, როდესაც ის სოციაუმის ორგანიზების ფუნქციას მიიღებს და როდესაც განისაზღვრება მისი გამოყენების სფერო.

საზოგადოებრივი წესრიგი და, შესაბამისად, იდეოლოგია მუდამ იცვლება, ის არასოდესაა მოცემული სტატიკური სახით. თუმცა ცვლილების ტემპი თანაბარი არაა. რევოლუციების დროს ცვლილებების ტემპი მაქსიმალურად მაღალია, იქმნება შთაბეჭდილება თითქოს არსებული საზოგადოებრივი წესრიგი მყისიერად და ფუნდამენტურად შეიცვალა. ეს ცვლილებები იმდენად მოცულობითია და თანაც თვალნათელი, რომ ლაპარაკობენ ძველი წყობილების „გაქრობასა“ და ახალი წყობილების „დაბადებაზე“. ასეთი ცვლილებები საზოგადოების ყველა ფენას, ყველა ჯგუფს ეხება, თუმცა, რამდენად მასშტაბურიც არ უნდა იყოს ეს ცვლილებები, სინამდვილეში ისინი ყოვლისმომცველი არაა. მეტიც, აუცილებელია, რომ „ახალი“ დაეყრდნოს „ძველს“, მნიშვნელოვანია, რომ მიმდინარეობდეს ამ ძველის გადაფასება, მაგრამ არა გაქრობა. შესაბამისად, ბევრი რამ უცვლელი რჩება, წარსულის ნაწილს მეტი „წონა“ ეძლევა და ახალი იდეოლოგია სწორედ ამ ძველზე ცდილობს საკუთარი თავის დამკვიდრებას. ასე იყო, მაგალითად, საფრანგეთის რევოლუციის დროს, ანდა საბჭოთა ოქტომბრის რევოლუციისას, ან გერმანიაში ნაცისტების ხელისუფლებაში მოსვლისას. ყველა ეს რევოლუცია წარსულში ეძებდა ისეთ ფიგურებსა და მოვლენებს, რომლებსაც დაუკავშირებდა აწმყოს, აქცევდა მისაბამ ნიმუშებად. კემპერერი აღნიშნავს: „ნებისმიერი რევოლუციის დროს, იქნება ის პოლიტიკური თუ სოციალური, ეხება ის ხელოვნებასა ან ლიტერატურას, მუდამ ორი ტენდენცია მოქმედებს, ერთი მხრივ, სრულებით ახლისადმი ლტოლვა, მაგრამ ასევე იკვეთება გამამართლებელი ტრადიციასთან დაკავშირების საჭიროება“ (Kemperer 1947, 120). საბჭოთა იდეოლოგიები თავის ფესვებს ყველა ანტიმონარქისტულ გამოსვლასა და მე-19 საუკუნის სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობაში ეძებდნენ, ნაცისტური იდეოლოგია კი ასეთ საყრდენს გერმანულ მითოლოგიასა და არიულ წარსულში ხედავდა. კემპერერის აზრით, ამგვარი პროცესები ყველაზე ნათლად სახელებსა და სახელდებაში ვლინდება (Kemperer 1947, 120).

2. ახალი ღირებულებები – ახალი სახელები

„– Имя я себе совершенно спокойно могу избрать. Пропечатал в газете, и шабаш.
– Как же вам угодно именоваться?
Человек поправил галстух и ответил:
– Полиграф Полиграфович.
– Не валяйте дурака, – хмуро отозвался Филипп Филиппович, – я с вами серьезно говорю.“

М. Булгаков, „Собачье сердце“

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მასობრივად შეიცვალა ქუჩების, მოედნების და, ასევე, თვით ქალაქებისა და სოფლების დასახელებები. ძველი, იდეურად „გაუმართლებელი“ სახელები შეიცვალა ახალი, იდეურად დატვირთული სახელწოდებებით. ქუჩისთვის, რაიონისთვის თუ ქალაქისთვის სახელის მინიჭება გამოხატავს არა მხოლოდ ერთგვარ პატივისცემას იმ პიროვნების, მისი შემოქმედებისა თუ ღვაწლის მიმართ, ვისი სახელიც ეწოდა ქუჩასა თუ მოედანს, არამედ ამით იქმნება ამ ადამიანთან დაკავშირებული იდეოლოგიის ცირკულირებისთვის საჭირო სივრცეც. რევოლუციის კვალდაკვალ უამრავ ადგილს დაერქვა მარქსის, ენგელსის, პლехანოვის და სხვათა სახელები. ასე იქცა ოზურგეთი – მახარაძედ, სენაკი – ცხაკაიად და ა.შ. გერმანელი კოლონისტებით დასახლებული კატარინენფელდს ჯერ ეწოდა ლუქსემბურგი (არა ქალაქი-სახელმწიფო ლუქსემბურგის, არამედ როზა ლუქსემბურგის პატივსაცემად), ხოლო შემდეგ, მეორე მსოფლიო ომის დროს, ლუქსემბურგიდან გერმანელების გასახლების შემდეგ, ამ დასახლებას დაერქვა ბოლნისი. თბილისის „ლენინის მოედნის“ „თავისუფლების მოედნად“ ქცევა ასევე კარგად გამოხატავს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიმდინარე ბოლოდროინდელ იდეოლოგიურ ძვრებს.

სახელდება ეხება არა მხოლოდ ტოპონიმებს. კემპერერი აღნიშნავს, რომ ნაციისტური იდეოლოგიის დამყარების შემდეგ, რომელიც პრა- და პანგერმანული იდეალების დამკვიდრებას ცდილობდა, მკვეთრად გაიზარდა ისეთი „წმინდა გერმანული“ სახელების რაოდენობა, როგორიცაა: დიტერი, დეტლევი, უვე, ინგრიდი, ბერნდ-დიტმარი, დიტმარ-გერჰარდი და სხვ. „SS-ის თანამშრომლები და ორთოდოქსი ნაციისტები“ ერიდებოდნენ შვილისთვის ქრისტიანული სახელების დარქმევას და „თუ მათ მათი ცხოვრების არაგერმანულ ფაზაში ასეთი შეცდომა მაინც დაშვებული ჰქონდათ და თავის დროზე შვილისთვის Christa დაერქვათ, მაშინ მშობლები ამ შეცდომის გამოსწორებას სახელის გერმანული მართლწერის გამოყენებით“ ცდილობდნენ და ბავშვის სახელს წერდნენ, როგორც Krista-ს (Kemperer 1947, 122). მსგავსი ვითარება იყო საბჭოთა კავშირშიც, პოპულარულ სახელებს შორის იყო როზა, კლარა, კარლი, ფრიდრიჰი და სხვ. ამავე პერიოდში შეიქმნა ახალი სახელებიც, როგორიცაა: მარლენი (მარქსი-ლენინი), დაზმირი (Да здравствует мир!), სტალბერი (სტალინი-ბერია) და სხვ.

სახელდებას გარკვეული იდეოლოგიის მიმართ ლოიალურობის გამოხატვის გარდა, გამიჯვნის ფუნქციაც აქვს. ტოტალიტარულ იდეოლოგიას სჭირდება არა მხოლოდ „თავისი“, არამედ ასევე მტრის „სახელები“, იდეოლოგიამ უნდა განაცალკევოს „ჩვენები“ და „მტრები“. ამდენად, იდეოლოგიას ლეგიტიმაციის გარდა, განცალკევების, დიფერენცირების ფუნქციაც აქვს. გერმანელ წყვილს არ შეეძლო შვილისთვის ლეას ან სარას დარქმევა და ასეთი სურვილის არსებობის შემთხვევაშიც კი, ამას არ დაუშვებდა სამოქალაქო რეგისტრაციის ბიურო. ნაციისტური პროპაგანდა მუდამ ხაზს უსვამდა არასასურველ პირთა ებრაელობას, მაგალითად, არა „ტროცკი და ლიტვინოვი, არამედ ტროცკი-ბრონშტეინი და ლიტვინოვ-ფინკელშტაინი“, არა ნიუ-იორკის მერი ლაგუარდია, არამედ „ებრაელი ან ნახევრად ებრაელი ლაგუარდია“ (Kemperer 1947, 125). ზუსტად ასეთივე სურათს ვხედავთ საბჭოთა კავშირში, არა ფორდი

ან როტშილდი, არამედ იმპერიალისტი ფორდი და იმპერიალისტი როტშილდი, მაგრამ, ცხადია, რომ იდეოლოგია მხოლოდ სახელდებით ვერ შემოიფარგლება. შესაბამისად, იდეოლოგიის სამსახურში არა მხოლოდ საკუთარი სახელები დგას, არამედ „ჩვეულებრივი“ სიტყვებიც და, ზოგადად, ენა.

3. ენა და იდეოლოგია

„Слово – идеологический феномен *par excellence*“.

М. Бахтин 2000, 358

აქამდე ძირითადად ვლაპარაკობდით ფიზიკურ ობიექტებსა და საკუთარ სახელებზე, როგორც ნიშნებზე და არ ვახსენებთ სხვა ენობრივი ელემენტები. არადა ნებისმიერი სიტყვა, თავისი არსით, ნიშანია, რომელიც „რაიმეს“ ნაცვლად დგას. ბახტინი წერს, რომ „სიტყვა [...] ნეიტრალური ნიშანია. [...] თითოეულ სფეროს საკუთარი (არაენობრივი – ი.მ.) იდეოლოგიური მასალა აქვს, ქმნის რა თავის სპეციფიკურ ნიშნებსა და სიმბოლოებს, რომლებიც გამოუდგარია სხვა სფეროებში. აქ ნიშანი იქმნება სპეციფიკური იდეოლოგიური ფუნქციით და განუყოფელია მისგან. სიტყვა კი – ნეიტრალურია სპეციფიკური, იდეოლოგიური ფუნქციის მიმართ. მას შეუძლია ნებისმიერი იდეოლოგიური ფუნქცია შეასრულოს: მეცნიერული, ესთეტიური, მორალური, რელიგიური“ (Бахтин 2000, 358).

ზემოთ ითქვა, რომ სიტყვა ნიშანია და თანაც ნეიტრალური ნიშანი. ეს მიდგომა მთლად მართებული არ გვგონია. ცხადია, ყველა სიტყვა ნიშანია, მაგრამ ყველა სიტყვა არაა ნეიტრალური ნიშანი. ენის ფუნდამენტური ფუნქციაა ე.წ. საარტიკულაციო ფუნქცია, სამყაროს, მათ შორის, ადამიანის სულიერი სამყაროს, დანაწევრება და გამოხატვა. სხვადასხვა ენა განსხვავებულად ანაწევრებს სამყაროს. სამყაროს განსხვავებული დანაწევრება განსაზღვრავს განსხვავებულ მსოფლხედვას. თუმცა არა მხოლოდ ენა ქმნის მსოფლხედვას, არამედ მსოფლხედვაც

ქმნის საკუთარ ენას, ამისათვის ის ძველ სიტყვებს ახალ შინაარსს *მიანერს* (ისევე, როგორც საგნებს), ანდა *იგონებს* სასურველი შინაარსის მატარებელ ახალ სიტყვებს. ასეთ დროს, სიტყვა, დამატებით, იდეოლოგიურად მისაღებ დატვირთვას იღებს. მაგალითად, გავიხსენოთ ისეთი სიტყვები, როგორიცაა „კოლექტივი“, „ამხანაგი“, „ლიკვიდაცია“. საბჭოთა კავშირში ამ სიტყვებმა გარკვეული იდეოლოგიური დატვირთვა მიიღეს. „ამხანაგი“ – ლოიალური საბჭოთა მოქალაქის ეპითეტი გახდა, ხოლო „ხალხის მტერი“ (ასევე იდეოლოგიურად დატვირთული ტერმინი) ვერ იქნებოდა „ამხანაგი“. საბჭოთა რეალობის მცოდნე ადამიანი დამეთანხმება, რომ თუკი გამომძიებელი ეჭვმიტანილს, „ამხანაგოს“ ნაცვლად, „მოქალაქეთი“ მიმართავდა, ეს უეჭველი ნიშანი იყო იმისა, რომ ეჭვმიტანილი მალევე იქცეოდა ბრალდებულად. აღსანიშნავია, რომ საბჭოთა ცნება „ამხანაგს“ დაახლოებით ისეთივე შინაარსობრივი დატვირთვა ჰქონდა, როგორც საფრანგეთში 1789 წლის შემდეგ სიტყვა „მოქალაქეს“. ორივე სიტყვა ახალი პოლიტიკური იდეოლოგიის მხარდამჭერს აღნიშნავდა. ასეთი სიტყვები იდეოლოგიის სამსახურში დგებოდნენ, მათი მნიშვნელობა ფართოდებოდა, ჩნდებოდა მნიშვნელობის დამატებითი პლასტი, ძველი მნიშვნელობა იჩრდილებოდა.

ეს სიტყვა-იდეოლოგიზმები მოქმედებს *pars pro toto* პრინციპით, როდესაც „ნაწილი“, ანუ ცალკეული სიტყვა, მთლიანზე, ანუ იდეოლოგიაზე, მიაწვდის. თითქოს იდეოლოგია ცალკეულ სიტყვებად, ცალკეულ სიმბოლოებად და ნიშნებად დააქუცმაცეს და საკმარისია რომელიმე მათგანის ხმარება, რათა აღდგეს საერთო მთლიანი სურათი. ასეთი ვერბალური სიმბოლოები შეიძლება ერთი სიტყვის ზომის იყოს ან შეიძლება მთელ ფრაზას მოიცავდეს, მაგალითად: „პროლეტარებო, ყველა ქვეყნისა შეერთდით“ ან შეიძლება კიდევ უფრო დიდ ტექსტს – „წმინდა წიგნს“, მაგალითად, მარქსის „კაპიტალს“ და „ვედებს“, ან ვთქვათ, რომელიმე საგალობელს. ასეთ დროს ცენზურის ამოცანაა, რომ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მაქსი-

მალურად ხშირად შეგვხდეს სასურველი იდეოლოგიის სიტყვა-სიმბოლოები (ცალკეული სიტყვები, იდეურად გამართული ფრაზები და ციტატები) და მაქსიმალურად შეიზღუდოს ჩვენი იდეოლოგიისათვის არასასურველი სიმბოლოების ხმარება, რიგ შემთხვევაში ხსენებაც კი. ამგვარი ძალისხმევის მიზანია, რომ უბიძგოს ინდივიდს გარკვეული, იდეოლოგიურად გამართლებული ქმედებისკენ.

იდეოლოგია არა მხოლოდ ამართლებს არსებულ რეალობას, ის ასევე ნილბავს მას. იდეოლოგიას სჭირდება არსებული „ხარვეზების“ და „შეცდომების“ დაფარვა, მათი არსის სახეცვლილება. ტომფსონის მიხედვით, იდეოლოგიის ერთ-ერთი ფუნქცია არის ასევე *დესიმილაცია*, რეალობის აღქმით მანიპულირება. იდეოლოგიის ენამ უნდა გაამართლოს არსებული „გადაცდენა“, მიანიჭოს რა მას სასურველი ელფერი. ბანალური ჭეშმარიტებაა, რომ კაცობრიობის ისტორიაში ბევრი ბოროტება ჩადენილა, მაგრამ იშვიათად ჩადენილა რომელიმე ბოროტება ბოროტების სახელით, მმართველი იდეოლოგია ყოველგვარ უმსგავსობას კაცთა ბედნიერებისა და პროგრესის სახელით ამართლებდა. ასეთ დროს, ენა ინდივიდებს მახეს უგებს, რათა მოსწყვიტოს ისინი რეალობის ობიექტურ განსჯას. ასეთ ენობრივ „ხაფანგზე“ მიანიშნებს მამარდაშვილიც: „ადამიანს, რომელიც იბრძოდა ავღანეთში, დასაწყისიდანვე ეწოდა ჯარისკაცი-ინტერნაციონალისტი. ვამტკიცებ, რომ თავისთავად ეს შესიტყვება და მოვლენების აღსანიშნავად რიტუალურად სავალდებულო შესიტყვებების (როგორიცაა, მაგალითად, „საბჭოთა ძალების შეზღუდული კონტინგენტი ავღანეთში“) გამოყენების მოვალეობა, ართმევს მოვლენას შესაძლებლობას, იყოს ის, რაც არის, შეიმეცნოს საკუთარი თავი“ (Мамардашвили 1992, 202). ცნება „ჯარისკაცი-ინტერნაციონალისტი“ ხელს გვიშლის საქმის არსის წვდომაში, ეს შესიტყვება ნილბავდა აგრესორს და მას „დადებით“ შეფერილობას აძლევდა. ამგვარი შეცდომებისგან თავდასაცავად საჭიროა იდეოლოგიით დატვირთული სიტყვების ცნობიერი დამუშავება, განსჯა, შეფერხება, სხვა

მხრივ, დიდია ალბათობა, რომ ხაფანგში გავეხვევით. ენა მუდამ დგას იდეოლოგიის სამსახურში, ყოველი იდეოლოგია, ცხადია, სხვადასხვა მოცულობით, ცდილობს დესიმილაციას, მაგრამ ენის გამომყენებლის მოვალეობაა, გააცნობიეროს ეს პროცესი, საღად შეაფასოს ამგვარი სიტყვა-სიმბოლოები.

იდეოლოგიურად დატვირთული სიტყვა (ფრაზა, ტექსტი) თავის არსით ერთგვარ კლიშეს, სტერეოტიპს წარმოადგენს, რომლის გააზრება და შეფასება ადამიანისგან გარკვეულ ძალისხმევას, ცნობიერ შეფერხებას მოითხოვს – განწყობის ფსიქოლოგი იტყოდა, ობიექტივაციის აქტს. პლურალისტული საზოგადოებების იდეოლოგია მრავალი იდეოლოგიის თანაცხოვრებას გულისხმობს, მისი იდეოლოგია აპრიორი მრავალშრიანი, მისი დესიმილაციური ფუნქცია შედარებით სუსტად არის გამოკვეთილი, შესაბამისად, ინდივიდს მეტი შანსი აქვს, რომ თავი დააღწიოს ენის „ხაფანგებს“. ტოტალიტარული სახელმწიფოების იდეოლოგია კი საპირისპიროდ იქცევა, ის ცდილობს, მაქსიმალურად შეზღუდოს განსხვავებული იდეოლოგიები და, შესაბამისად, განსხვავებული ენები. სხვათა შორის, ორუელის რომანში „1984“ აღწერილია „ახალენის“ ლექსიკონი, რომლის ყოველი ახალი გამოცემა ნაკლებ სიტყვას შეიცავს, ვიდრე წინა. ამ ლექსიკონის მიზანია, ცნებების „გაუქმების“ გზით შეუძლებელი გახადოს ხელისუფლებისთვის მიუღებელი იდეების გაფიქრებაც კი. რასაც ვერ გავიფიქრებთ, იმას ვერ ჩავიდნენ, ხოლო ცენზურა გარე ინსტანციიდან საკუთრივ ჩვენს ენაში გადაინაცვლებს.

ბახტინის წარმოდგენა ნიშანზე, როგორც ნეიტრალურ ნიშანზე, შეიძლება გავიგოთ, რომ სიტყვამ შეიძლება მიიღოს ნებისმიერი იდეოლოგიური („მეცნიერული, ესთეტიური, მორალური, რელიგიური“) დატვირთვა. შესაბამისად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზოგი სიტყვა იდეოლოგიზირებულია, მაგალითად, სიტყვა „კოლექტივი“, ხოლო ზოგი არა, მაგალითად, სიტყვა „სკამი“, მაგრამ სიტყვის ფუნქციის ასეთი გააზრებაც დაზუსტებას საჭიროებს.

როდის ხდება „ნეიტრალური“ სიტყვა იდეოლოგიურად დატვირთული? მაგალითად, თუკი რომელიმე მინისტრზე ვიტყვით, „ის თავის სკამს ჩაეჭიდა“, ნიშნავს ეს, რომ სიტყვა „სკამი“ იდეოლოგიურად დატვირთულია? (დემოკრატიული იდეოლოგია არ უშვებს „სკამზე ჩაჭიდებას“). მაშინ საკითხავია, შეიძლება კი არსებობდეს რომელიმე სიტყვა, რომელიც არც ერთ იდეოლოგიურად დატვირთულ კონტექსტში პრინციპულად არ გვხდება და ვერ შეგვხდება? უფრო მართებული ხომ არ იქნება, თუკი ვივარაუდებთ, რომ ენის თითოეული ელემენტი არის არსებული მსოფლხედვის (იდეოლოგიის) მატარებელი, ყველა სიტყვა იდეოლოგიურად „დატვირთულია“, უფრო სწორად, რომელიმე იდეოლოგიით არის დატვირთული, თუმცა სხვადასხვა ხარისხით. მაგალითად, სიტყვა „გარდაცვალება“ მიანიშნებს სიკვდილის გარკვეულ მსოფლმხედველობით [რელიგიურ] აღქმაზე, ხოლო სიტყვას „ჩაიდანი“ მკაფიოდ გამოხატული იდეოლოგიური დატვირთვა არ აქვს. ასეთი გააზრებით ყველა სიტყვა იდეოლოგიური დატვირთვის მატარებელი ხდება, ოღონდ ცხადია, განსხვავებული ხარისხით, შესაბამისად, ნეიტრალური სიტყვების არსებობა საეჭვო ხდება.

ამრიგად, ენა პრინციპულად არის გარკვეული იდეოლოგიის მატარებელი, ენის საშუალებით ხდება „ჩვენი-სხვისის“ გამიჯვნა, სასურველის და არასასურველის მარკირება. ასევე, მგონია, რომ ენაში მკაფიოდ გამოხატული სიტყვა-იდეოლოგიზების „რაოდენობა“ და განსაკუთრებით მათი „იდეოლოგიური სიმძიმის“ ხარისხი საზოგადოების დემოკრატიულობის ხარისხის უკუპროპორციულია. ლიბერალურ, დემოკრატიულ საზოგადოებას ნაკლებად უწევს ასეთ იდეოლოგიზმებთან ჭიდილი.

4. ბოლოთქმის მაგიერ – შინაგანი ცენზორი

საბჭოთა კავშირის ტოტალური ცენზურის ძირითადი ნარმატი იყო საბჭოთა მოქალაქეში „შინაგანი ცენზორის“ ჩამოყალიბება, როდესაც საბჭოთა ადამიანი საკუთარი ქცევის იდეოლოგიური მწყემსი გახდა. ცხადია, მსგავსი შინაგანი ცენზო-

რი ყველა ადამიანს ჰყავს – ცენზორი, რომელიც გარკვეულ ქცევას გვიკრძალავს. საბჭოთა ცენზორის სპეციფიკა უფრო მის ტოტალიზმაშია საძებნი, საბჭოთა მოქალაქემ იცოდა, რომ კოლექტივიდან ამოვარდნა სახიფათოა, დასჯადია, ამიტომ ცდილობდა, რომ არც ტანსაცმლით, არც ვარცხნილობით, არც მეტყველების მანერით და, მით უმეტეს, მეტყველების შინაარსით, არ დაშორებოდა მასას. ფსიქოლოგები ამ მოვლენას, სავარაუდოდ, კომფორმიზმითა და სოციალური სასურველობის ფენომენით ახსნიდნენ.

შინაგანი ცენზორი ხშირად არაცნობიერ დონეზე მოქმედებს. ჩვენ არა მარტო ვერ ვხსნით, თუ რატომ ვიქცევით ასე, არამედ ვერც კი ვამჩნევთ, თუ რას არ ვაკეთებთ. ამ ცენზორის განდევნა შეუძლებელია, რადგან ის საზოგადოებაში თანაცხოვრებისთვის აუცილებელი ქცევის ნორმების მძლავრი მარეგულირებელი ინსტრუმენტია. იდეოლოგიის ერთ-ერთი ფუნქციაა არის უნიფიკაცია, მისაღები ღირებულებების სტანდარტიზაცია, საზოგადოებაში ერთიანი ქცევის, მსოფლხედვის, შეფასების დამკვიდრება. მაგრამ ასევე ცხადია, რომ პროგრესი ცვლილებებს საჭიროებს და უნიფიკაცია განვითარების შემაფერხებელია. თუკი გვინდა არსებული ნორმების შეცვლა, მართებული ნაბიჯი იქნებოდა განსჯა, საკითხის ვერბალიზაცია, რადგან ყველა იდეოლოგიური ცვლილება საჭიროებს სათანადო ენას, ენის გარეშე ცვლილებების მიღწევა შეუძლებელია. ამრიგად, თუ ვინმეს სამყაროს შეცვლა გსურთ, ჯერ ენის შეცვლაზე იზრუნეთ.

■ ენის წარმოშობა

შესავალი

ლინგვისტთა ნაწილი ენის წარმოშობის კვლევას არამეცნიერულად მიიჩნევს, რადგან შეუძლებელია ამ საკითხთან დაკავშირებით სარწმუნო მონაცემების მოპოვება. გარდა ამისა, უალრესად ბევრია ისეთი გამოკვლევა, რომელიც აშკარად სპეკულაციურ ხასიათს ატარებს და ენის წარმოშობის საკმაოდ ფანტასტიკურ მოდელებს აღწერს. ალბათ, სწორედ ამიტომ, პარიზის საენათმეცნიერო საზოგადოებამ 1866 წელს უარი თქვა იმ განცხადებების განხილვაზე, რომლებიც ენის წარმოშობასა და საყოველთაო ენის შექმნას ეხებოდა, თუმცა ამ აკრძალვამ ენის წარმოშობის საკითხის მიმართ ინტერესი დიდად არ შეანელა.

აღსანიშნავია, რომ პარიზის საენათმეცნიერო საზოგადოების ამ გადაწყვეტილებამდე ასი წლით ადრე, პრუსიის მეცნიერებათა აკადემიამ, 1769 წელს, გამოაცხადა კონკურსი ენის წარმოშობის შესახებ საუკეთესო ნაშრომზე, რასაც პერდერის გამოკვლევის პუბლიკაცია მოჰყვა, ხოლო იგივე გადაწყვეტილების ასი წლის თავზე, 1975 წელს, ნიუ-იორკის მეცნიერებათა აკადემიამ მოიწვია ინტერდისციპლინური კონფერენცია სახელწოდებით: "Origins and Evolutions of Language and Speech" (ენისა და მეტყველების წარმოშობა და ევოლუცია), რომლის მიზანი იყო მრავალ სხვადასხვა სფეროში მოპოვებული მასალის გაერთიანება. ენის წარმოშობის მიმართ უწყვეტი ინტერესი, ალბათ, გამოწვეულია ხშირად გამოთქმული აზრით, რომ სწორედ ენა განასხვავებს ადამიანსა და ცხოველს. შესაბამისად, ენის წარმოშობის კვლევა სინამდვილეში ადამიანის რაო-

ბის შესწავლის ნაწილია და საკუთარი თავის უკეთ შეცნობას უწყობს ხელს. ასეთი მაღალი ინტერესისა და ენის წარმოშობის შესახებ თეორიებისა და მოდელების სიუხვის მიუხედავად, ენის წარმოშობის საკითხი დღესაც ცალსახად გარკვეული არაა.

ჩვენც დიდწილად ვიზიარებთ იმ მოსაზრებას, რომ ენის წარმოშობასთან დაკავშირებით დაბეჯითებით რაიმეს მტკიცება შეუძლებელია. ჩვენი აზრით, ენის წარმოშობის შესახებ ლაპარაკისას შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ გარკვეული ჰიპოთეზების გამეორება და ამ ჰიპოთეზების ძლიერი და სუსტი მხარეების განხილვა. ენის წარმოშობის კვლევა უფრო მეტად, ალბათ, მედიცინის, ბიოლოგიისა თუ ფსიქოლოგიის სფეროს მიეკუთვნება, ვიდრე საკუთრივ ენათმეცნიერებას. ქვემოთ შევეცდებით, გაგაცნოთ ყველაზე გავრცელებული თეორიები და შემდეგ რამდენიმე ღირებულ ლინგვისტურ მომენტზე შევაჩეროთ თქვენი ყურადღება.

ენის წარმოშობის თეორიები პირობითად ორ დიდ ჯგუფად შეიძლება გავაერთიანოთ. პირველ ჯგუფში გაერთიანდება ისეთი მოდელები, რომლებიც მიიჩნევენ, რომ ენა არ არის ადამიანის მიერ შექმნილი და ის მზა სახით მიეცა ადამიანს ზებუნებრივი ძალის, მაგალითად, უცხოპლანეტელების მიერ ანდა შემთხვევითი მუტაციის შედეგად. ამავე ჯგუფში ვაერთიანებთ რელიგიურ მოდელებს, რომელთა მიხედვით, ადამიანს ენა ღმერთმა ან სხვა ზეარსებამ უბოძა.

ენის წარმოშობის თეორიების მეორე ჯგუფს კი ის თეორიები შეადგენს, რომელთა მიხედვით, ენა შექმნა თავად ადამიანმა. ეს ჯგუფიც, თავის მხრივ, ორ დიდ ქვეჯგუფად შეიძლება დავეყოთ. პირველ ქვეჯგუფში ვაერთიანებთ ყველა იმ თეორიას, რომელიც ენის წარმოშობას ადამიანის ბიოლოგიურ თუ ფიზიოლოგიურ შესაძლებლობებსა და უნარებს უკავშირებს, ხოლო მეორე ჯგუფში ისეთ თეორიებს, რომლებშიც ბიოლოგიურ ფაქტორებთან ერთად ხაზგასმულია საზოგადოების, სოციალურის, თანაცხოვრების მნიშვნელობა.

ამდენად, შესაძლებელია ასეთი ჯგუფების გამოყოფა:

1. კრეაციონისტული თეორიები
- 2.1. ბიოლოგიური თეორიები
- 2.2. სოციალური თეორიები.

1. კრეაციონისტული თეორიები

პლატონის დიალოგში „კრატილეს“ ენის წარმოშობის ორი საპირისპირო მოდელია წარმოჩენილი: კრატილეს აზრით, საგნების სახელწოდებები გამომდინარეობს მათი „ბუნებიდან“. კრატილესთან მოპაექრე ჰერმოგენე კი მიიჩნევს, რომ საგნების სახელები გარკვეული წესისა თუ შეთანხმების საფუძველზე წარმოიშვა. თვითონ სოკრატე დიალოგში ხან ერთ მხარეს ემხრობა, ხანაც მეორეს, ამდენად მისი პოზიცია გამოკვეთილი არაა. სოკრატეს აზრით, ჩვენი ცოდნა მომდინარეობს არა სახელებიდან, არამედ საგნებიდან, უფრო კი, ამ საგნებთან დაკავშირებული იდეებიდან. ენის წარმოშობის საკითხი „კრატილეს“ ლიად რჩება, თუმცა დიალოგში წამოჭრილი საკითხები, სხვადასხვა ვარიაციით, ენის წარმოშობის შესახებ დღეს არსებულ თითქმის ყველა თეორიაში გვხვდება.

კრატილეს აზრით, არსებობდა ვინმე, ვუნოდოთ მას სახელების კანონმდებელი, რომელმაც საგნებს დაარქვა სახელები და ამით დასაბამი დაუდო ენას. გასაკვირი არაა, რომ ეს იდეა სხვადასხვა რელიგიაშიც გვხვდება.

ინდურ ვედებში ღმერთმა სხვა ღმერთებს დაარქვა სახელები, ხოლო საგნებს სახელები წმინდა ბრძენებმა მიანიჭეს ღმერთების დახმარებით. ყურანის თანახმად, ალაჰმა ჩაჰბერა სული ადამს და ასწავლა მას „ყველა სახელი“, რითიც გამოარჩია ანგელოზებისგან, რადგან თავად ანგელოზებს მათი საკუთარი სახელები ადამმა აცნობა: „ო, ადამ, აცნობე მათ მათი სახელები. ხოლო როცა ადამმა აცნობა მათ მათი სახელები, უთხრა: განა თქვენთვის არ მითქვამს, რომ ვიცი ცისა და დედამიწის

ნის საიდუმლო, ვიცი, რას აცხადებთ და რას ფარავთო“ (ყურანი 2:33).

ძველი აღთქმა იწყება სამყაროს შექმნის აქტით, „დაბადების“ პირველივე თავში ვკითხულობთ: „თქვა ღმერთმა: იყოს ნათელი და იქმნა ნათელი“. ამის შემდეგ „ნათელს ღმერთმა უწოდა დღე და ბნელს უწოდა ღამე. იყო საღამო და იყო დილა – პირველი დღე.“ შესაბამისად, სამყაროს დასაბამიდან არსებობს ენა, „დასაწყისში იყო სიტყვა, და სიტყვა იყო ღმერთთან და ღმერთი იყო სიტყვა“ (იოანეს სახარება, 1:1). „დაბადების“ მეორე თავში (2:16-18) ღმერთი ელაპარაკება პირველ ადამიანს: „გააფრთხილა უფალმა ღმერთმა ადამი და უთხრა: ყველა ხის ნაყოფი გეჭმევა ამ ბაღში, მხოლოდ კეთილის და ბოროტის შეცნობის ხის ნაყოფი არ შეჭამო.“ ამავე თავში უკვე ადამი გვევლინება სახელმძღვანელოს როლში: „გამოსახა უფალმა ღმერთმა მიწისაგან ველის ყველა ცხოველი და ცის ყველა ფრინველი და მიჰგვარა ადამს, რომ ენახა, რას დაარქმევდა. რომელს უღმრთესად რას დაარქმევდა ადამი, მისი სახელიც ის იქნებოდა. დაარქვა ადამმა სახელი ყველა პირუტყვს, ცის ფრინველს და ველის ყველა ცხოველს“ (დაბადება 2:19-20). ამავე თავში მოცემულია ადამის პირველი პირდაპირი თქმაც, როდესაც პირველ დედაკაცს დაინახავს: „ეს მართლაც ძვალია ჩემი ძვალთაგანი და ხორცი ჩემი ხორცთაგანი. დედაკაცი ერქვას მას, რაკი კაცისგან არის გამოღებული“ (დაბადება 2:23). ამრიგად, პირველი ადამიანი ენას ღმერთისგან იღებს, მაგრამ თავადაც იყენებს ენას მის გარშემო არსებული სამყაროს სახელდებისთვის. სხვათა შორის, იგივე ძველი აღთქმის მიხედვით, ედემის ბაღში, სულ მცირე ერთ ცხოველს მაინც შეეძლო ასევე მეტყველება. ეს არის გველი, რომელიც პირველ დედაკაცს აცდენს.

ძველი აღთქმა გვამცნობს არა მხოლოდ პირველი ენის, არამედ ენების მრავალფეროვნების წარმოშობის ისტორიასაც, ბაბილონის გოდოლის ენათა აღრევის სახით. საყურადღებოა, რომ ეს თავი იწყება წინადადებით: „ერთპირი იყო მთელი ქვე-

ყანა და ერთ ენაზე მეტყველი“ (დაბადება 11: 1-10), თუმცა ძველი აღთქმის წინა თავში (მეათე თავში) აღწერილია, თუ როგორ მიმოიფანტება დედამიწაზე ნოეს შთამომავლობა: „თავ-თავისი ტომის მიხედვით, თავ-თავისი ენის მიხედვით, თავ-თავის ქვეყანაში, თავ-თავის ხალხში“ (დაბადება 10:32 და ასევე 10:5; 10:20;).

ამრიგად, ძველი აღთქმა აღწერს, თუ როგორ წარმოიშვა პირველი ენა, მაგრამ საკითხავია, თუ რომელი ან როგორი იყო ეს პირველქმნილი ენა? ამ შეკითხვაზე ძველი აღთქმა პირდაპირ პასუხს არ იძლევა. თეოლოგთა ნაწილი მიიჩნევდა, რომ ეს ენა ებრაული უნდა ყოფილიყო, თუმცა ეს აზრი შუა საუკუნეებში მრავალ წინააღმდეგობას წააწყდა. საქმე იმდენად არა ჭეშმარიტების ძიებას ეხებოდა, არამედ წმინდა ენის სტატუსის დამკვიდრებას. ისიდორე სივილიელისთვის („ეტიმოლოგიები“, IX, 1; ციტირებულია ეკოს მიხედვით: МКО 2009, 25) ცხადი იყო, რომ წმინდა ენა სამია: ებრაული, ლათინური და ბერძნული, რადგან ამ ენებისგან იყო შედგენილი ჯვარცმის წარწერა „იესო ნაზარეტელი, იუდეველთა მეფე“. მაგრამ რომელი მათგანი იყო პირველი ენა, გაურკვეველია. რამდენად გასაოცარიც არ უნდა იყოს, შუა საუკუნეებში ამ საკითხმა რელიგიური დისპუტების სფერო დატოვა და კაბალისტიკითა და ნუმეროლოგიით შეპყრობილი ადამიანების თავსატეხი გახდა, რომლებიც პირველ ენაში „ფარულ სიბრძნეს“ ეძებდნენ, თუმცა არ იცოდნენ, თუ რომელი იყო ეს პირველი ენა და ხან ბერძნულს, ხანაც ებრაულს, მაგრამ ასევე ეგვიპტურ იეროგლიფებს, ასურულს და ა.შ. მიაწერდნენ საიდუმლოების შენახვის პრივილეგიას (МКО 2009). ენის ფარული ძალების რწმენა ფართოდ გავრცელებული მოვლენა იყო, მათ შორის, როგორც ჩანს, საქართველოშიც. აღსანიშნავია, რომ იოანე ზოსიმეს „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲში“ ვექტორი შეცვლილია და ნათქვამია, რომ ქართული ენა იქნება (არა პირველი, არამედ) უკანასკნელი ენა „დამარხულ არს ენაჲ ქართული დღემდე მეორედ მოსელისა მე-

სიისა სანამებელად. რათა ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა“.

ცხადია, „პირველი“ ენა არ უკავშირდება და ვერც დაუკავშირდება რომელიმე ერის დღეს არსებულ კონკრეტულ ენას (ისიც კი უცნობია, ერთი ენიდან განვითარდა დღეს არსებული ყველა ენა, თუ სხვადასხვა ჯგუფმა ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად შესძლო ენის შექმნა). თუმცა ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში სწორედ „უძველესი ენის“ დადგენის სურვილი დაედო საფუძვლად ერთ-ერთ პირველ ლინგვისტურ „ექსპერიმენტს“.

პეროდოტე „ისტორიის“ მეორე თავში („ევტერპე“) მოგვითხრობს, რომ ეგვიპტეს მეფე ფსამეტიქოსმა იმის გასარკვევად, „თუ ვინ არის ადამიანთა შორის წარმოშობით პირველი, ასეთ ხერხს მიმართა: უბრალო ადამიანების ორი ახალშობილი ბავშვი მწყემსს გადასცა გასაზრდელად ფარაში, რომ გაეზარდა შემდეგნაირად: მან ბრძანა, რომ ბავშვების თანდასწრებით არავის არ უნდა ელაპარაკა არც ერთ ენაზე, ისინი თავის ანაბარა უნდა ყოფილიყვნენ ცარიელ ქოხში [...] ბრძანა ფსამეტიქოსმა იმიტომ, რომ უნდოდა მოესმინა, რა ენაზე დაილაპარაკებდნენ ბავშვები პირველად, მას მერე რაც თავს დაანებებდნენ უაზრო ტიტინს. ორი წელი გავიდა (ამ ხნის განმავლობაში მწყემსი ასე იქცეოდა) და როდესაც მან კარები გააღო და შევიდა ქოხში, ორივე ბავშვი მის წინ დაეცა, უწვდიდნენ ხელებს და იძახდნენ „ბეკოს“. [...] როდესაც თვითონ ფსამეტიქოსმა მოისმინა ეს სიტყვა, დაიწყო გამოკვლევა, თუ ხალხთა შორის ვინ რას უწოდებს „ბეკოსს“, იკვლია და აღმოაჩინა, რომ ფრიგიელები უწოდებენ ასე პურს. აი, ამნაირი საქმის შემდეგ გაარკვიეს საქმე ეგვიპტელებმა და დაუთმეს ფრიგიელებს უფროსობა“. პეროდოტეს მიერ მოთხრობილი „ექსპერიმენტი“, ცხადია, მეცნიერულ კრიტიკას ვერ უძლებს,¹ მაგრამ აქ საკმა-

¹ ეს ექსპერიმენტი არც ჰუმანურობით გამოირჩევა, თუმცა, როგორც ჩანს პეროდოტეს დროს კიდევ უფრო სასტიკი ვერსიაც იყო გავრცელებული. პეროდოტე დასძენს: „ეს რომ ასე მოხდა, ამის შესახებ მოვისმინე ჰეფაისტოს ტაძრის ქურუმებისგან, რო-

ოდ საინტერესო ასპექტი იკვეთება, კერძოდ, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ბავშვების მიერ ენის ათვისების პროცესი ენის წარმოშობის ერთგვარ ანარეკლს წარმოადგენს. ეს ვარაუდი, სხვადასხვა ფორმით, ხშირად შეგვხვდება ენის წარმოშობის თეორიებში.

2.1. ბიოლოგიური თეორიები

ბიოლოგიური თეორიები ენის წარმოშობას ადამიანის ორგანიზმის ევოლუციურ განვითარებას უკავშირებს. ცხადია, ამ მხრივ უაღრესად დიდი როლი დარვინის ევოლუციური განვითარების თეორიამ შეასრულა. კვლევების ძირითადი ვექტორი მიმართულია ევოლუციის გზის წარმოჩენაზე და ამგვარი მიდგომების ჭარბი უმრავლესობა გულისხმობს წინარე „უენო“ ადამიანის არსებობას, რომელსაც გარკვეული ფაქტორების შედეგად, მაგალითად, საარტიკულაციო აპარატისა და გონების განვითარების კვალდაკვალ განუვითარდა მეტყველების უნარი.

ამგვარი მოდელებისათვის ნიშანდობლივია, რომ ცდილობს, ენის წარმოშობა ცხოველებისათვის დამახასიათებელი ქცევის ფორმებიდან გამოიყვანოს. ცხოველთა ქცევის ფორმები აღქმულია, როგორც პირველადი, საბაზო, ცხოველისათვის და ასევე პირველი ადამიანისათვის¹ ერთნაირად დამახასიათებელ ბიოლოგიურ მდგომარეობად. ენის ათვისება კი ამ საბაზო

მელიც არის მემფისში. ელინები კი მოგვითხრობენ მრავალ სისულელესთან ერთად იმასაც, თითქოს ფსამეტიქოსმა ენები დააჭრა რამდენიმე ქალს და მათ მიაბარა ბავშვები გასაზრდელად“.

¹ განზრახ თავს ვარიდებთ თანამედროვე ადამიანის გენეოლოგიური ხის ჩვენებას და ადამიანების წინაპრების (თუ სავარაუდო წინაპრების) იქნება ეს *Australopithecus boisei* თუ *Paranthropus boisei*, *Homo erectus*, *Homo ergaster* თუ *Homo erectus ergaster*, *Homo sapiens neanderthalensis*, *Homo heidelbergensis* და სხვ. პერიოდიზაციას და მათ შორის არსებული კავშირების განსაზღვრას; და ვიყენებთ არაზუსტ ტერმინს: პირველი ადამიანები.

მდგომარეობიდან გამოსვლას უტოლდება. ამიტომ ასეთ თეორიებში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს ცხოველთა სამყაროზე დაკვირვებები. როგორც წესი, მკვლევრები ეძებენ პასუხს კითხვაზე, რა უნდა შეიცვალოს თუ მოხდეს, რომ ცხოველი „ამეტიყველდეს“. ყველა ამ თეორიის მიხედვით, ენები ვითარდება „ბუნებრივობიდან“ (პრიმიტიულიდან) სიმბოლურისაკენ (რთულისაკენ). ქვემოთ წარმოგიდგენთ ენის წარმოშობის ყველაზე გავრცელებულ ბიოლოგიურ მოდელებს.

ხმაბაძვითი თეორია (ონომატოპოეტური თეორია, ასევე ხმის-მიბაძვითი თეორია)

ენა წარმოიშვა ბუნების „ხმების“ მიბაძვით. ადამიანი ბაძავდა მის გარშემო არსებული ცხოველებისა და ბუნების მოვლენების ხმებს. დროთა განმავლობაში ეს „სიტყვები“ კარგავდა „ბუნებრივობას“ და უფრო და უფრო სიმბოლურ ხასიათს იღებდა. ამ პროცესის გამოძახილია ენაში შემორჩენილი ლექსიკა. ეს არის არა მხოლოდ, ვთქვათ, შინაური ცხოველების ხმების ასახვა ადამიანის მეტყველებაში, როგორიცაა, მაგალითად, კატის ხმა: „მიაუ-მიაუ“, არამედ სხვა მრავალი სიტყვაც, რომლებმაც, მიუხედავად ყველა ცვლილებისა, მაინც შეინარჩუნა გარკვეული მსგავსება მიბაძვის ობიექტთან. ქართულ ენაში ასეთ მაგალითებად ცხოველთა თუ ფრინველთა სახელწოდებები და ფუძეგაორკეცებული სიტყვები გამოდგება: გუგული, კაკაბი, ოფოფი, ჩუხჩუხი, რაკრაკი და სხვ.

სიტყვები ბგერათა კომპლექსებისგან შედგება და ამ ბგერებს მიბაძვის ობიექტის შესატყვისი გარკვეული „შინაარსი“ ენიჭებოდა. მაგალითად, ლაიბნიცის აზრით, ბგერა „ლ“ სირბილესა და სინაზეს აღნიშნავს (lieben – სიყვარული, leben – ცხოვრება, liegen – წოლა), მაგრამ იგივე ბგერას შეიძლება სხვა „დატვირთვაც“ ჰქონდეს, კერძოდ, სისწრაფე და სირბილი (Lauf), რაც ისეთი სიტყვების აღნიშვნაში ჩანს, როგორიცაა lion-ლომი, lynx-ფოცხვერი, loup-მგელი. ლაიბნიცის ეს დაკვირვება ახალი არ არის. როგორც გვახსოვს, იდენტური აზრი მო-

ცემულია ჯერ კიდევ „კრატილეშიც“, თუმცა ამ თეზისის ჭეშმარიტების მტკიცება ჭირს. ასევე გასათვალისწინებელია, რომ ხმაბაძვითი სიტყვების რაოდენობა მცირეა ყველა ენაში და თანაც საგრძნობლად განსხვავებულია ენების მიხედვით. მაგალითად, ძალის, მამლის და ა.შ. „ხმები“ ყველა ენაში განსხვავებულად გადმოიცემა, რაც ხმაბაძვითი სიტყვების ბუნებრივობას ეჭვქვეშ აყენებს.

შორისდებულთა თეორია

ამ თეორიის მიხედვით ენა განვითარდა პირველი ადამიანების ემოციური ამოძახილებიდან. პირველი ადამიანები ერთსა და იმავე ამოძახილს მსგავს ვითარებაში და მსგავსი ემოციის გამოსახატავად იყენებდნენ, ამიტომ მათ არ გაუჭირდათ ამ სიტყვების არც დამახსოვრება და არც კონკრეტულ შინაარსთან დაკავშირება, ასე ნელ-ნელა ფართოვდებოდა ლექსიკა და, საბოლოოდ, ყალიბდებოდა ენაც.

ენის წარმოშობის ამ მოდელმა განსაკუთრებული ყურადღება რუსოს მიერ დანერგილი ტრაქტატის გამოქვეყნების (1761 წ.) შემდეგ მიიპყრო. ენის წარმოშობის პროცესს რუსო რამდენიმე ეტაპად ჰყოფს. რუსოს აზრით, ენა თავდაპირველად ემოციების გამოსახატავად შეიქმნა. ენის წარმოშობის შესახებ ტრაქტატში ის წერს: „დასაწყისში იყო არა მსჯელობა, არამედ გრძნობა. ამტკიცებენ, თითქოს ადამიანებმა იმისთვის გამოიგონეს სიტყვები, რომ გამოეხატათ თავისი მოთხოვნილებები, თუმცა მე ეს საეჭვო მგონია. [...] არა შიმშილმა და წყურვილმა, არამედ სიყვარულმა, სიძულვილმა, სიბრალულმა და რისხვამ გვათქმევინა პირველი სიტყვები“ (Руссо 1961, 225-226)“. რუსოს აზრით, მოთხოვნილებები აცალკევებს, აშორებს ადამიანებს, რადგან საკვების მოპოვება კონკურენციას გულისხმობს, რასაც ადამიანებისათვის ბიძგი უნდა მიეცა, რომ გასცლოდნენ

ერთმანეთს,¹ ხოლო გრძნობები აერთიანებს მათ. ენა კი, ცხადია, ადამიანებს შორის გარკვეულ ურთიერთობას გულისხმობს, ამიტომ ის უფრო მეტად გრძნობადი უნდა ყოფილიყო. შესაბამისად, რადგან ენა განცდებისა და ემოციების გამოსახატავად წარმოიშვა, ის თავისი არსით პოეტური ენა უნდა ყოფილიყო. „პირველი ადამიანების ენას ისე წარმოგვიჩენენ, თითქოს ეს გეომეტრების ენა იყოს, ჩვენ კი ვხედავთ, რომ ეს პოეტების ენა იყო“ (Рыццо 1961, 225). რუსოს მიერ პოსტულირებული პოეტების ენა დროთა განმავლობაში „დაზიანდა“, გაფერმკრთალდა და ნელ-ნელა მართლაც დაემსგავსა გეომეტრების ენას.

ჟესტების ენის თეორია

საკმაოდ გავრცელებულია თეორია, რომ ბგერითი ენა შეიქმნა ადამიანთა ჟესტური ენიდან. პირველი ადამიანები ერთმანეთს ჟესტების დახმარებით გარკვეულ ინფორმაციას აწვდიდნენ, სასურველი ქცევისაკენ უბიძგებდნენ. გარკვეულ, ხშირად გამეორებად ქცევას, თან სდევდა გარკვეული (ემოციური) წამოძახილი, დროთა განმავლობაში ამ წამოძახილმა ჩაანაცვლა ჟესტები და იქცა ერთგვარ მონოდებად გარკვეული ქცევის შესასრულებლად. ჟესტების ენასთან შედარებით წამოძახილების უპირატესობა აშკარა იყო, აღარ იყო აუცილებელი ვიზუალური კონტაქტი, შესაძლებელი შეიქმნა ინფორმაციის შორ მანძილზე გადაცემა, გაიოლდა ბევრი ინდივიდისათვის ერთდროულად ინფორმაციის მიწოდება და ა.შ. ამ უპირატესობებმა განაპირობა ის, რომ დროთა განმავლობაში ბგერითმა ენამ ჩაანაცვლა ჟესტური ენა.

ამ თეორიას წინა ორ მოდელთან შედარებით რამდენიმე უპირატესობა აქვს, ენის ჩამოყალიბების პროცესში ის უფრო მეტად გამოკვეთს სოციალური თანამშრომლობის მნიშვნელო-

¹ სწორედ ამით ხსნის რუსო კაცობრიობის დედამიწაზე ფართოდ გავრცელების ფაქტს.

ბას, რაც პრაქტიკულად არ ჩანს ხმაბაძვით და ნაკლებად ჩანს შორისდებულთა თეორიაში. ჟესტები საერთოა ჯგუფის წევრებისთვის და ქმედებასთან „ბუნებრივად“ არის დაკავშირებული. ისინი „სწავლადი“ სიტყვების საფუძველს ქმნის, რადგან გამოცდილებით, ქმედებათა განმეორებითობით არის განპირობებული.

ასეთი მიდგომა უკეთ წარმოაჩენს პირველყოფილი ადამიანების ცხოვრების სავარაუდო წესსაც. რუსოს მიერ პოსტულირებული იდეა, რომ მოთხოვნილებები ამორებს ადამიანებს, ნაკლებად სანდოა და ენინაალმდეგება ჩვენ დაკვირვებებს: გადარჩენის ინსტინქტი პრიმატებს საკმაოდ დიდ ჯგუფებად აერთიანებს და თუ დავუშვებთ „უენო“ ადამიანების არსებობას, მაშინ სავარაუდოა, რომ ისინიც დიდ ჯგუფებად ცხოვრობდნენ, რათა გადარჩენის მეტი შანსი ჰქონოდათ. არქეოლოგიური მასალაც მოწმობს, რომ პირველი ადამიანები საკმაოდ მრავალრიცხოვან ჯგუფებს ქმნიდნენ.

ჟესტური ენის თეორიის მომხრეებს დამატებითი არგუმენტი ბავშვის მიერ ენის ათვისების პროცესის დაკვირვებიდანაც მოჰყავთ. ბავშვები თავდაპირველად ჟესტებით მიუთითებენ ამა თუ იმ საგანზე და მხოლოდ მოგვიანებით სწავლობენ ამ ობიექტების სახელწოდებებს. და მაშინაც კი, როდესაც მათ ნასწავლი აქვთ ობიექტის, ვთქვათ, ბურთის, სახელი, ბავშვები ბურთზე მიუთითებენ და თან წარმოთქვამენ სიტყვას „ბურთი“, თითქოს სიტყვისა და ჟესტის იდენტობას ცდიან. მეორე მხრივ, ჟესტები არ არის სიტყვები, ისინი მიმართებებს გამოხატავენ, ექსპრესიას, მაგრამ არა ცნებებს. წმინდა ჟესტური ენა მუდამ მეორეულია ბგერით ენასთან მიმართებით და ნაკლებად სავარაუდოა, რომ პირველ ადამიანებს ჟესტური ენა ჰქონოდათ, ბგერითის გარეშე. ჟესტური ენის წარმოშობაც ცნობიერების მაღალ საფეხურს გულისხმობს, როდესაც ენა უკვე სიმბოლურ ფუნქციას ასრულებს, რაც პრინციპულად ამორებს პირველ ადამიანს ცხოველურ სამყაროს. ასეთ შემთხვევაში ღიად რჩება საკითხი, თუ როგორ წარმოიშვა ჟესტური ენა. გარდა ამისა,

როდესაც ბავშვი რომელიმე ობიექტზე მიანიშნებს, ის მშობლებიდან ერთსა და იმავე ბგერით კომპლექსს ისმენს, რაც იმთავითვე გულისხმობს ამ ობიექტის აღმნიშვნელი სიტყვის არსებობას. ნაკლებად წარმოსადგენია, თუ როგორ უნდა შექმნილიყო ეს „პირველი“ სიტყვა „უენო“ საზოგადოებაში.

უესტების თეორიას დიდწილად იზიარებდა ვუნდტიც. ვუნდტის მიხედვით, ენის წარმოშობა, მართალია, არაუცნობიერი, მაგრამ არაშემთხვევითი პროცესი იყო და თავდაპირველად სულის ინსტინქტურ „მოძრაობას“ წარმოადგენდა, ისეთივეს, როგორიცაა „მიმური მოძრაობა“. „ენის წარმოშობა სრულად შეესაბამება სხვა ინსტინქტური მოქმედებების წარმოშობას. უკანასკნელთაგან ენა ყველაზე მეტად მიმურ მოძრაობებთან ავლენს მსგავსებას. მიმიკის მსგავსად, ენა მოძრაობას ეფუძნება, მიმიკის მსგავსად ის შინაგანი სულიერი ცხოვრების გამოხატვისკენაა მიმართული“ (Вундт 1866, 480). ვუნდტის მიხედვით, მიმური მოძრაობები გამოხატავდა ადამიანის გრძნობებსა და განცდებს, ის არ იყო მიმართული სხვებზე, სოციალურ და, შესაბამისად, მკვეთრად გამოხატული ინდივიდუალური აქტი იყო. „მაგრამ მიმური მოძრაობები წარმოიშობა არა იმ სურვილისგან, რომ სხვებს გაეუზიაროთ ჩვენი გრძნობები, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ მოთხოვნილებისაგან, რომ მოძრაობაში გამოვხატოთ გრძნობა, რომელიც, როგორც ზემოთ დავინახეთ, არის ინსტინქტური მოქმედების საფუძველი. თავდაპირველად მიმური მოძრაობები სხვა ინდივიდებისგან სრულიად დამოუკიდებელი იყო და მხოლოდ ამ მოძრაობის განმახორციელებელი ინდივიდის ფიზიოლოგიურ და ფსიქოლოგიურ მექანიზმებს ეფუძნებოდა. ენის შემდგომი განვითარება მიმური მოძრაობების განვითარების კვალდაკვალ მიდის“ (Вундт 1866, 481). ინსტინქტურ მოძრაობებს ინსტინქტურივე ამოძახილები ერთვოდა თან, სწორედ ამიტომ არის ენის წარმოშობა არაუცნობიერი პროცესი, მაგრამ ნებისმიერი ამოძახილი როდი უკავშირდება ნებისმიერ მიმურ მოძრაობას, სწორედ ამიტომ არის ენის წარმოშობა არაშემთხვევითი პროცესი.

ვუნდტი განასხვავებს „მიმური მოძრაობების“ სამ კლასს: „ეს მოძრაობები ან რეფლექსურია, ან ჩვენებითია ან გამოსახვითია“ (Вундт 1866, 485). რეფლექსური მოძრაობები გრძნობებს გამოხატავდა და მათ, როგორც უკვე ითქვა, თან ახლდა გარკვეული ამოძახილები – შორისდებულები. მეორე და მესამე კლასის მიმური მოძრაობები საფუძვლად დაედო ენის პირველ სიტყვათა ფუძეებს, რომლებიც ძირითადად პრედიკატიული ხასიათის იყო, რადგან პირველი ადამიანების გარშემო არსებული ობიექტებისა და პროცესების თვისებებს უკავშირდებოდა. პირველი ასეთი ბგერები შეიძლება უნებლიე ამოძახილები ყოფილიყო, მაგრამ შეიძლება ობიექტის ხმაბაძვაც ყოფილიყო. ვუნდტის მიხედვით, პირველი ენა პრედიკატიებისგან და ჩვენებითი ნაცვალსახელებისგან (ეს, ის...) შედგებოდა. ამ ენას არ ჰქონდა გრამატიკა, ის მხოლოდ გარკვეულ თვისებებსა და მმართვებს მოიცავდა.

ვუნდტის აზრით, პირველი ენები ძირითადად ფუძე-სიტყვებისგან შედგებოდა. მისთვის ასეთი ენის მაგალითია ჩინური. ენების შემდგომი განვითარების შედეგად ჩამოყალიბდა ჯერ აგლუტინაციური და ბოლოს ფლექსიური ენები. ვუნდტი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ პირველი სიტყვები იყო არა „ზოგადი“, არა „აბსტრაქტული“, არამედ „ფართო“ მნიშვნელობის მქონე სიტყვები. „ენის განვითარებაში ხშირად ხედავდნენ აბსტრაქტულიდან კონკრეტულზე გადასვლას, სინამდვილეში კი ენა თავდაპირველად აღნიშნავდა უფრო ფართო და შემდეგ უფრო კერძო წარმოდგენებს და მხოლოდ ბოლოს საგნების ინდივიდუალური სახელწოდებები იქცა ზოგად სახელებად“ (Вундт 1866, 475). ამრიგად, ვუნდტის მიხედვით, თავდაპირველი ლექსიკა ნაკლებად დიფერენცირებული იყო და რეალობის დიდ მონაკვეთებს მოიცავდა, დროთა განმავლობაში სიტყვათა მნიშვნელობა დავიწროვდა. მნიშვნელობის დავიწროვებასთან ერთად კონკრეტულმა სახელებმა უფრო მეტად და მეტად შეიძინა ზოგადი სახელების თვისებები და ბოლოს სიმბოლოებად იქცა, რომლებიც უკვე მოვლენათა მთელ კლასს ასახელებდა.

ვუნდტის აზრით, ენათა ჩამოყალიბება დიდწილად დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა პირობებში უწევდათ ადამიანების ჯგუფებს ცხოვრება, ამიტომ არ არსებობდა ერთი „წინარე ენა“, მეტიც, მოცემული იყო იმდენივე ენა, რამდენიც განცალკევებით მცხოვრები ჯგუფი არსებობდა. შეიძლება ითქვას, რომ ენის ისტორია ამ განცალკევებული ჯგუფების ენების შერწყმის და ასიმილაციის ისტორიაა.

ჰერდერის „გამოკვლევა ენის წარმოშობის შესახებ“

ენის წარმოშობის თეორიებს შორის განცალკევებით დგას ჰერდერის „გამოკვლევა ენის წარმოშობის შესახებ“, რომელმაც, როგორც უკვე ითქვა, 1769 წელს პრუსიის მეცნიერებათა აკადემიის ჯილდო დაიმსახურა. ჰერდერმა ენა ადამიანის გონების თავისუფალ არჩევანს დაუკავშირა. ცხოველების ინსტინქტით განპირობებული სიგნალებისგან განსხვავებით, ადამიანი თავისუფალია მეტყველების თემის, დროის და პარტნიორის შერჩევაში. ენა არის ადამიანის სუვერენული თავისუფლების გამოხატულება, მისი პიროვნული თავისუფლების ნაწილი. კოლონიალური და იმპერიული იდეებისა და მისწრაფებების აღზევების ფონზე, ჰერდერის გამოკვლევა აღქმულ იქნა, როგორც მოწოდება პიროვნების თავისუფლებებისა და უფლებების დაცვისაკენ. ამდენად, ჰერდერის გამოკვლევა გასცდა წმინდა მეცნიერულ სფეროს. ლინგვისტურ და ფილოსოფიურ წრეებში ჰერდერმა ყველაზე დიდი გავლენა ჰუმბოლდტისა და შტაინთალის შემოქმედებაზე მოახდინა, განსაკუთრებით ჰუმბოლდტის იდეებზე ენისა და აზროვნების კავშირის შესახებ.

ჰერდერმა თავიდანვე უარყო ენის წარმოშობის რელიგიური მოდელი და შემდეგ მწვავედ გააკრიტიკა იმ დროისთვის არსებული ენის წარმოშობის თეორიები, პირველ რიგში კი, კონდილიაკისა და რუსოს მოდელები. „კონდილიაკის „ორი ბავშვი“ ერთმანეთს ხვდება, მათ არც ერთი ნიშანი არ იციან და, ერთი ცენახოთ, პირველსავე წამს ერთმანეთთან ურთიერთობას ამყა-

რებენ. ასე ახერხებენ ისინი „ემოციური შეძახილებით დააკავშირონ აზრები, რომელთა ბუნებრივ ნიშნებსაც ეს შეძახილები წარმოადგენს“. ერთი განსაჯეთ, როგორ არის, რომ იმ ცოდნის გარეშე, რაც მოეპოვება ყველაზე ბრიყვ ცხოველსაც კი, ბავშვები ახერხებენ კონტაქტის დამყარებას და ამა თუ იმ ნიშნით აზრის გადმოცემას“ (ჰერდერი 1973, №1, 160). ჰერდერი საყვედურობს რუსოს, რომ მან „მთლიანად უარყო ენის წარმოქმნის ყველა ადამიანური შესაძლებლობა [...] თუკი ადამიანი ერთადერთი ენის მქონე არსებაა, ვისაც ჩვენ ვიცნობთ, და იგი სწორედ ენით განირჩევა ცხოველისაგან, რომელი გზა იქნება კვლევისათვის უფრო უტყუარი, თუ არა ადამიანისა და ცხოველის სხვაობათა გამოძიება? კონდილიაკიცა და რუსოც უნდა შემცდარიყვნენ, რადგან ხსენებული სხვაობა ორთავეს სხვადასხვაგვარად და მცდარად წარმოედგინა: ერთმა ცხოველი აქცია ადამიანად, მეორემ კი – ადამიანი ცხოველად.“ (ჰერდერი 1973, №1, 160).

ჰერდერისთვის მნიშვნელოვანია იმ პირობების გამოკვეთა, რომლებმაც შესაძლებელი გახადა ენის წარმოშობა, იმ ფაქტორების დადგენა, რომლებიც განასხვავებს ადამიანსა და ცხოველს. ადამიანისა და ცხოველის სხვაობების გამოძიება ჰერდერმა ადამიანისა და ცხოველის „სამოქმედო წრის“ შეფასებით დაიწყო. ჰერდერის აზრით, „ცხოველთა გრძნობადობა, უნარები და ინსტინქტები ძალისა და ინტენსიურობის მხრივ, უკუპროპორციულია მათი სამოქმედო წრის სიდიდისა და მრავალფეროვნებისა“ (ჰერდერი 1973, №1, 162). ადამიანის სამოქმედო წრე ფართო იყო, ის არ ვითარდებოდა ერთი რომელიმე მიმართულებით, რომელშიც ცხოველის ინსტინქტები „ოსტატდება“ (როგორც ობობა ქსელის ხლართვაში, ან ფუტკარი ფიჭის აშენებაში) სწორედ ამან შექმნა ენის წარმოშობის საფუძველი. სამოქმედო ფართო წრისა და სუსტი ინსტინქტების ფონზე, ადამიანს უწევდა სამყაროს მთელი მრავალფეროვნების აღქმა და დანანეწვრება (ხოლო დანანეწვრებაში, ჰერდერის აზრით, ცენტრალური ადგილი სმენას ეკისრებოდა). სამყაროს დანანეწვრე-

ბა რეფლექსიის გარეშე შეუძლებელია. შესაბამისად, შეიქმნა ნაყოფიერი ნიადაგი ადამიანის სპეციფიკური უნარის „საზრიანობის“ (Besonnenheit) გასავითარებლად. სწორედ რეფლექსიამ და საზრიანობამ წარმოქმნა ენა.

ფართო „სამოქმედო წრეს“, როგორც ენის წარმოშობისათვის განმსაზღვრელ ფაქტორს, დღესაც არ დაუკარგავს აქტუალობა. პირველი ადამიანები იყვნენ „არასპეციალიზებული უნივერსალები“, ხოლო ისეთ სახეობებს, რომლებსაც არა აქვთ მკვეთრად გამოკვეთილი მორფოლოგიური სპეციალიზაცია, გადარჩენის ერთადერთი გზა რჩებათ, გარემო პირობებთან სწრაფი ადაპტაციის უნარის შემუშავება. „მეცარი სტერეოტიპულობის ნაკლებობა საშუალებას აძლევს ასეთ სახეობებს [არასპეციალიზებულ უნივერსალებს, ი.მ.], მომენტალური რეაქციით უპასუხონ მოულოდნელ, უცნაურ სიტუაციებს და წარმატებით გადაჭრან არასტანდარტული პრობლემები“ (Бутовская, Файнберг 1993, 234). ბუტოვსკაია და ფაინბერგი დასძენენ: „ქცევის უნივერსალიზმი და მასთან დაკავშირებული ტვინის განვითარება იყო ის საფუძველი, რომლის გარეშე ჰომინიდების ევოლუცია შეუძლებელი იქნებოდა“ (Бутовская, Файнберг 1993, 235).

2.2. სოციალური თეორიები

სოციალური თეორიები, ცხადია, ასევე ითვალისწინებს ადამიანის ბიოლოგიურ შესაძლებლობებს, მაგრამ ამ ყაიდის მოდელებში აქცენტი უფრო მეტად არის გადახრილი სოციაუმის როლზე, ხაზი ესმევა, რომ ენა სოციალური მოვლენაა, რომლის წარმოშობა მხოლოდ თანაცხოვრების გარკვეულ და საკმაოდ „მაღალ“ საფეხურზეა შესაძლებელი. ენის სოციალურ ბუნებაზე მოწმობს ის ფაქტიც, რომ სოციალური სტიმულაცია გადამწყვეტ როლს ასრულებს ბავშვების მიერ ენის ათვისების პროცესში.

ამ მოდელების მომხრეები ყურადღებით აკვირდებიან ცხოველურ სამყაროში არსებულ სოციალურ ურთიერთობებს (მაგალითად, პრიმატების ჯგუფებში, ასევე ფუტკრებთან, ჭიანჭველებთან და ა.შ.) და ეძებენ მათ ქცევაში ადამიანის მსგავს ცნობიერებას. ამ დაკვირვებებმა შეიძლება ხანდახან გადაჭარბებულ შეფასებებამდე მიგვიყვანოს, როდესაც ცხოველს ადამიანის ცნობიერებას მიაწერენ. ალბათ, ასეთი წარმოდგენების გამოძახილია უმაღლესი პრიმატებისათვის ენის სწავლების მცდელობები.

სოციალური შეთანხმების თეორია

ეს თეორია სხვადასხვა ვარიაციით მრავალი მეცნიერის (ტომას ჰობზი, ეტიენ კონდილიაკი, ადამ სმიტი) სახელთანაა დაკავშირებული, თუმცა ჯერ კიდევ ანტიკური დროიდან მსგავს იდეებს დემოკრიტეს მიაწერდნენ (დიოდორე სიცილიელის გადმოცემაში). სამყაროსთან უკეთესი ადაპტაციისთვის ადამიანები იძულებულნი იყვნენ, დიდ ჯგუფებად გაერთიანებულიყვნენ. გაერთიანება გულისხმობდა გარკვეულ სოციალურ შეთანხმებებს, თუნდაც ჯგუფში როლების გადანაწილებასთან დაკავშირებით, რამაც განაპირობა გარკვეული შინაარსების სახელდების აუცილებლობა.

კონდილიაკს მოჰყავს სამყაროს კატაკლიზმში გადარჩენილი ორი ბავშვის ჰიპოთეტური მაგალითი. ეს ბავშვები შეხვედრისას იძულებულნი იქნებიან, საერთო ენა გამონახონ, თუკი მათ გადარჩენა სურთ. შესაბამისად, სწორედ გადარჩენის სურვილი უბიძგებდა პირველ ადამიანებს კომუნიკაციისათვის. ისინი იძულებულნი იყვნენ, „დახმარება“ ეთხოვათ ერთმანეთისთვის და საერთო მოქმედებებზე „შეთანხმებულიყვნენ“. კონდილიაკის აზრით, ენა შექმნეს ბავშვებმა, რომლებსაც მუდმივად დახმარება სჭირდებოდათ და დედისათვის მეტი ჰქონდათ სათქმელი, ვიდრე დედას მათთვის. ბავშვები იძულებულნი იყვნენ, გარკვეული გზა ეპოვათ საკუთარი მოთხოვნი-

ლებების დასაკმაყოფილებლად და ეს გზა ენა აღმოჩნდა. გადარჩენის ინსტინქტი იყო ის წნეხი, რომელმაც ადამიანები „შეთანხმებებამდე“ და მათ შორის ლინგვისტურ შეთანხმებებამდე მიიყვანა და რამაც, საბოლოოდ, ენის წარმოშობა განაპირობა (Condillac, 1746).

სოციალური შეთანხმების თეორია არ განმარტავს, როგორ უნდა შეთანხმებულიყო ჯგუფი, თუ მათ უკვე არ ჰქონდათ ენა. „ლინგვისტური შეთანხმება“ რთული პროცესია, რომელიც ცნობიერების მაღალ საფეხურს მოითხოვს. ცხადია, დღეს ახალი სიტყვების შექმნის შესაძლებლობა სახეზეა და სამეცნიერო სფეროში ამის პრაქტიკა რუტინად არის ქცეული. პროფესიული საზოგადოება შედარებით იოლად თანხმდება, თუ რა უნდა ეწოდოს ამა თუ იმ „ახალ“ ობიექტს თუ პროცესს, რაც განპირობებულია, სწორედ რომ სახელდების აუცილებლობის გაცნობიერებით. საზოგადოებას გაცნობიერებული აქვს, რომ თუკი ერთსა და იმავე საგანსა თუ მოვლენას ერთი და იგივე სახელწოდება არ დაერქმევა, ის გამოუდგეგარი დარჩება ყველასათვის. სოციალური შეთანხმების თეორია პირველი ადამიანების შემთხვევაშიც ასეთ გაცნობიერებულ მიდგომას გულისხმობს, რაც ნაკლებად სავარაუდოა.

შრომითი შეძახილების თეორია

ზემომოყვანილი თეორიების ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემაა, რომ ისინი ან საერთოდ უგულებელყოფს საზოგადოების როლს ენის წარმოშობის პროცესში ან, პირიქით, პირველ ადამიანთა თანაცხოვრებას უაღრესად მაღალი ხარისხის ცნობიერებას მიაწერს, რომლის არსებობაც კომუნიკაციის განვითარებული სისტემის გარეშე ძნელად წარმოსადგენია. ამ კუთხით საინტერესოა ნუარეს თეორია, რომელიც ასევე ცნობილია, როგორც „შრომითი შეძახილების“ თეორია. ნუარეს თეორია შეიძლება შორისდებულით გავრცობილ თეორიად წარმოვიდგინოთ, რომელშიც კატალიზატორად წარმოდგენილია სო-

ციალური მომენტი, ერთობლივი შრომა. ეს თეორია გულისხმობს, რომ ენა შეიქმნა კოლექტიური შრომის თანმდევი შეძახილებიდან. შრომის თანმდევი შეძახილები ნაკლებად ექსპრესიული და ნაკლებად ნომინატიურია. ემოციური ფუნქცია კი შესუსტებულია და უფრო შრომის რითმის შენარჩუნებას ისახავს მიზნად, თანაც საქმიანობაში ჩართულ ჯგუფის წევრთა ფართო წრეს ეხება და უკეთ დამახსოვრებადია.

არსებობს ამ მოდელის სახეცვლილი თეორიაც, რომელშიც ერთობლივი შრომა ერთობლივი „თამაშებით“ არის ჩანაცვლებული.

ენგელსის შრომითი თეორია

ენის წარმოშობის შრომითი თეორია მოცემულია ენგელსის დაუმთავრებელ ნაშრომში „შრომის როლი მაიმუნის ადამიანად გადაქცევის პროცესში“. ფაქტობრივად, ეს თეორია აღწერს საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესს, რომლის ერთ-ერთი თანმდევი შედეგია ენის წარმოშობა. ენგელსი ცდილობს, მოიცვას და გააერთიანოს ბიოლოგიის, ანთროპოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის კვლევების შედეგები და კომპლექსური თეორიის სახით ჩამოაყალიბოს.

ამ თეორიის ამოსავალ დებულებას წარმოადგენს მარქსისტული მარქსიზმი, რომ საზოგადოების საფუძველს ეკონომიკური ურთიერთობები ქმნის. ენგელსის აზრით, პირველი ადამიანების საზოგადოების ეკონომიკური ურთიერთობები კოლექტივში შრომის იარაღების გამოყენებასა და კოლექტივის წევრებს შორის შრომითი საქმიანობის განაწილებას ეფუძნებოდა. არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ პირველ ადამიანებს შეეძლოთ შრომის იარაღების წარმოება, რაც საზოგადოების შიგნით შრომის განაწილებასაც (მონადირეები, შემგროვებლები) უწყობდა ხელს. ამისათვის აუცილებელ წინაპირობად ენგელსი „თავისუფალი ხელის“ არსებობას ასახელებს. მას შემდეგ, რაც ადამიანი წელში გაიმართა და გამართულმა დაიწყო სიარული,

მას გაუჩნდა შესაძლებლობა, შეექმნა, ეტარებინა, შეენახა და გამოეყენებინა შრომის იარაღები. შრომის იარაღების გამოგონება აიძულებდა ადამიანებს, თუნდაც უაღრესად ელემენტარულ დონეზე, გაენანილებინათ შრომა, რაც კომუნიკაციის ზრდას უწყობდა ხელს.

შრომის თეორიაში სამი საკვანძო მომენტი – შრომითი საქმიანობა, ცნობიერების განვითარება და ურთიერთობების ფორმების გამდიდრება – მჭიდროდ არის გადაჯაჭვული და განუყოფელ მთლიანობას ქმნის. ეს პროცესები პარალელურად მიმდინარეობს და ერთმანეთს ამდიდრებს. შრომის დაგეგმვისა და ერთობლივი ქმედებების განხორციელების აუცილებლობა იწვევს გარკვეულ ცვლილებებს ადამიანთა ფსიქიკაში და უბიძგებს კოლექტივის წევრებს ურთიერთობისაკენ. ენგელსის აზრით, შრომითი საქმიანობის გავრცელებას ცნობიერების სახეცვლილება ერთვოდა თან, რაც კომუნიკაციის (მეტყველების) განვითარებას უწყობდა ხელს. „შრომის განვითარება ხელს უწყობდა საზოგადოების წევრების შერწყმას, რადგან შრომის წყალობით გახშირდა ურთიერთდახმარების შემთხვევები, უფრო მკაფიოდ გაცნობიერდა ერთობლივი ქმედების სარგებელი თითოეული წევრისთვის. მოკლედ რომ ვთქვათ, ფორმირების პროცესში მყოფი ადამიანები მივიდნენ იქამდე, რომ მათ გამოუჩნდათ მოთხოვნილება, რაღაცა უთხრან ერთმანეთს.“ (Энгельс 1961, 489)

მხოლოდ ბიოლოგიური მზაობა საკმარისი არაა ენის შესაქმნელად. საჭიროა მძლავრი იმპულსი, რომელიც უბიძგებს ინდივიდებს ურთიერთობისაკენ. ასეთი იმპულსი შეიძლება ერთობლივი შრომა, საზოგადოების ეკონომიკური ბაზისის გაუმჯობესება ყოფილიყო. ცეცხლის მოპოვება, ნადირობა, შრომის იარაღების წარმოება საჭიროებდა ურთიერთობის მაღალ ხარისხს და ენის წარმოშობის კატალიზატორის როლი შეიძლება შეესრულებინა.

3. ენის წარმოშობის წინაპირობები

ზემოთ არაერთხელ დავინახეთ, რომ ენის წარმოშობის საკითხის კვლევისას მხოლოდ ლინგვისტური ასპექტების გათვალისწინება საკმარისი არაა. ბიოლოგები, ანთროპოლოგები, ეთნოლოგები, ფიზიოლოგები, სოციალური ფსიქოლოგები ყურადღებას ამახვილებენ სხვადასხვა მნიშვნელოვან ასპექტზე, რომლებსაც დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა ენის წარმოშობის პროცესზე. ასეთ ფაქტორებს შორის გამოსაყოფია, მაგალითად, პირველი ადამიანების მიერ „გონითი რუბიკონის“ გადალახვა, როდესაც ტვინის მოცულობამ 750 სმ^3 (უმაღლესი პრიმატების ტვინის მოცულობა) გადააჭარბა; ანდა ტვინის წონისა და სხეულის წონის ურთიერთმიმართების ცვლილება: $1/40$ ადამიანთან და $1/600$, მაგალითად, ცხენთან. ტვინის მოცულობის ცვლა დაკავშირებული იყო მუცლად ყოფნის დროის ცვლასთან და ჩვილი ბავშვების მოვლის პერიოდის გახანგრძლივებასთან. ტვინის ძირითადი მასის ფორმირება დაბადების შემდეგ უნდა მომხდარიყო, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში ახალშობილის თავი უბრალოდ ვერ გაეტეოდა საშვილოსნოს ყელში (Li 2002, 85). ხშირად ხაზი ესმევა ასევე, ეკოლოგიასთან შეგუების ფაქტორს, მაგალითად, პირველი ადამიანების საცხოვრებელ გარემოსთან ადაპტაციის მაღალ ხარისხს, როდესაც ადამიანმა ტყეებიდან სავანაში გადაინაცვლა. ამ გარემოებასთან უშუალო კავშირშია ზემოთ უკვე ნახსენები გამართულად სიარულის უნარის ჩამოყალიბება და „თავისუფალი ხელის გაჩენა“. ცხადია, მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო საარტიკულაციო აპარატის განვითარება, ყელისა და ენის მოცულობის ზრდა, ე.წ. „სამეტყველო სუნთქვის რეჟიმის“ ჩამოყალიბება, როდესაც ჰაერის ნაკადი გარკვეული ულუფებით მიწოდება სახმო სიმებს, რაც ხანგრძლივ მეტყველებას უზრუნველყოფს. ზოგი მეცნიერი საკვანძო მნიშვნელობას სარკისებრი ნეირონების არსებობას მიაწერს, რომლებიც მიბაძვის, მათ შორის ხმაბაძვის შესაძლებლობას ქმნის და ა.შ.

თანამედროვე მოდელებში დიდი ყურადღება ეთმობა კოგნიტური უნარების შესწავლას, რომლებსაც გადამწყვეტი თუ არა, უაღრესად დიდი როლი უნდა შეესრულებინა ენის ათვისების პროცესში. ასეთებია, მაგალითად, ადამიანის უნიკალური თვისება, გრძნობდეს რიტმს და რიტმულად მოძრაობდეს (მაგალითად, მარშირებისას). რიტმის გრძნობა მნიშვნელოვანია ფონოლოგიისათვის, წინადადების ინტონაციის შემუშავებისა და გააზრებისათვის (Pinker, Jackendoff 2005, 211).

ადამიანები მიდრეკილნი არიან, ყველგან დაადგინონ გარკვეული კანონზომიერება. „ქაოსში სტრუქტურის ძიება“ მნიშვნელოვანი თვისებაა და, ალბათ სწორედ ეს კოგნიტური ფუნქციაა გადამწყვეტი პიჯინის ენების კრეოლიზაციისათვის.

რეგულაციური ონტოგენეზის პირობებში შესაძლებელია გარკვეული მიდრეკილებების გენეტიკურად გადაცემა. მაგალითად, ადამიანები მიდრეკილნი არიან ყველგან, ქარის ზუზუნში, ქუჩის ხმაურში, სიჩუმეშიც კი გაიგონ სხვა ადამიანთა მეტყველება. ეს მიდრეკილება უნდა აიოლებდეს სხვების მეტყველების გაგებას მაშინაც კი, როდესაც ეს მეტყველება „დაზიანებულია“ ან არასრულყოფილია. ახალშობილი ბავშვებიც კი ხმათა ნაკადში გამოარჩევენ და უპირატესობას ანიჭებენ მეტყველებას (Vouloumanos, Werker, 2004).

4. ენის წარმოშობის კოგნიტური წინაპირობები

ლინგვისტური თვალსაზრისით, ენის წარმოშობა ცხოველთა სასიგნალო სისტემიდან სიმბოლურ მეტყველებაზე გადასვლას ნიშნავს, ანუ ე.წ. მეორე (მეორადი) სასიგნალო სისტემის შემუშავებას.

პირველი სასიგნალო სისტემა ასახავს შეგრძნებების გზით აღქმულ უშუალოდ მოცემულ რეალობას და წარმოადგენს უპირობო და პირობითი რეფლექსების შემუშავების საფუძველს. პირველი სასიგნალო სისტემა დამახასიათებელია როგორც ცხოველებისათვის, ასევე ადამიანებისათვისაც. მეორადი სა-

სიგნალო სისტემა მჭიდროდ არის მეტყველების ფუნქციასთან დაკავშირებული და ადამიანის სპეციფიკურ უნარს წარმოადგენს. პავლოვის მაგალითი რომ მოვიხმოთ, სიტყვა „ხანძარი“ ინვესს ისეთივე რეაქციას, როგორც რეალურად „დანახული“ ხანძარი, შეძახილი „უთო ცხელია“ ინდივიდს უბიძგებს ხელი მოაცილოს უთოს, ზუსტად ისევე, როგორც ცხელი უთოს შემთხვევით შეხებისას ინსტინქტურად მოვაცილებდით ხელს ცხელ ზედაპირს.

მეორადი სასიგნალო სისტემის განვითარებამ შესაძლებელი გახადა აბსტრაქტული აზროვნების ჩამოყალიბება, რადგან ადამიანს გაუჩნდა შესაძლებლობა, „მოწყდეს“ უშუალოდ მოცემულ რეალობას და გახდეს ამ რეალობის განყენებული მჭვრეტელი. ადამიანს გაუჩნდა აბსტრაქტიზების შესაძლებლობა. მეორადი სასიგნალო სისტემის წყალობით, ადამიანს შეუძლია წარსულის შეფასება და სამომავლო ნაბიჯების დაგეგმვა, ლოგიკური აზროვნება.

აბსტრაქტიზებისთვის აუცილებელია ისეთი ინსტრუმენტის არსებობა, რომელიც ადამიანს განყენებული აზროვნების საშუალებას მისცემს, მაგრამ რომელიც, ამავდროულად, რეალობასთან გარკვეულ ბმას უზრუნველყოფს. ასეთი ინსტრუმენტია სიტყვა (ენა). სიტყვა ანაცვლებს რეალობას და თანაც იძლევა (გასული) ვითარების მრავალჯერადი განმეორების და ხელახალი განცდის შესაძლებლობას. ეს არსებითი მომენტებია. პირველი სასიგნალო სისტემა ასეთ განყენებულ მჭვრეტას მოკლებულია.

ჩომსკის აზრით, ენის ათვისებისათვის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი კოგნიტური უნარია „რეკურსიის“ უნარი, რაც გამოიხატება წინადადების შემადგენელი ნაწილების ერთმანეთში ჩართვის შესაძლებლობაში. რეკურსია იძლევა საშუალებას, „ელემენტების სასრული რაოდენობით ვანარმოოთ წინადადებების უსასრულო რაოდენობა“ (Hauser, Chomsky, Fitch 2002, 1573). რეკურსული ჩართვები განვითარებულ მეხსიერებას საჭიროებს, მაგრამ, პირველ რიგში, ანმყოსგან განყენე-

ბულ აზროვნებას. ჩომსკის და მისი კოლეგების აზრით, ადამიანის სპეციფიკური უნარია ელემენტების „ღია კლასებით“ ოპერირება, მაგალითად, სიტყვათა ან რიცხვთა უსასრულობებით. ცხოველთა სამყაროს არც ერთ წარმომადგენელზე არ შეიძლება დადასტურებით თქმა, რომ მას აქვს ასეთი უნარი. ზოგი პრიმატი ანსხვავებს ობიექტთა სხვადასხვა რაოდენობას, მაგალითად, 1 და 3 ბანანს, მაგრამ არც ერთს არ შეუძლია დაადგინოს თანმიმდევრობა: 1-2-3-4-5- და ა.შ. უსასრულოდ.

ცხოველთა სიგნალები „დღეს“ და „აქ“ მიმდინარეობს, ისინი შემოფარგლულია არსებული სინამდვილით და განპირობებულია მოცემული ვითარებით.¹ ცხოველებს არ შეუძლიათ გამოცდილების გაზიარება, „მოყოლა“. გამოცდილების გაზიარება რეალობისგან მოწყვეტას საჭიროებს. ცხოველთა სასიგნალო სისტემის ფუნქციებს² შორის გამოსაყოფია, მაგალითად, გამრავლების ფუნქცია (გამრავლებისათვის ხელშეწყობის ფუნქცია), პარტნიორის შერჩევაში ხმოვან სიგნალებს ხშირად

¹ ადამიანების ენის ათვისების, ალბათ, ყველაზე ცნობილი მაგალითია შიმპანზე სახელად უოშო. ბეატრისა და ალენ გარდნერებმა გაზარდეს უოშო როგორც ყრუ-მუნჯი ბავშვი. უოშომ 300-მდე ჟესტი ისწავლა და, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ახერხებდა ჟესტების კომბინირებას. მიუხედავად ასეთი წარმატებისა, უოშოს ენა, როგორც ჩანს, არ გასცდენია ექსპერსიულ ფუნქციებს, თუმცა ამ საკითხის ირგვლივ კამათი დღესაც გრძელდება. ასევე აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ ათწლეულებში საკმაოდ ბევრი და სხვადასხვაგვარი ექსპერიმენტი ჩატარდა როგორც პრიმატებზე, ასევე სხვა ცხოველებსა თუ ფრინველებზე (ვირთხები, მტრედები, დელფინები და სხვ). ექსპერიმენტების მიზანი იყო იმის დადგენა, შეუძლიათ თუ არა ცხოველებს სიმბოლური აზროვნება, ახლად ნასწავლი სიგნალების სხვებისთვის „სწავლება“ და ა.შ. შედეგების ცალსახა ინტერპრეტაცია ჭირს და მუდმივად ცხარე დისკუსიას იწვევს.

² ცხადია, სხვადასხვა სახეობის შემთხვევაში, ცხოველთა სასიგნალო სისტემა განსხვავებულ ფუნქციებს ასრულებს და ყველა მათგანის ერთ მთლიანობაში განხილვა მხოლოდ თხრობის გაიოლებით არის ნაკარნახევი.

გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება. გარდა ამისა, ხმოვანი სიგნალების მეშვეობით ცხოველების გარკვეული სახეობები ერთობლივ ქმედებებს არეგულირებენ, სიგნალის შესაბამისად, შეტევაზე გადადიან ან პირიქით, საფრთხეს გაურბიან. ხმოვანი სიგნალებით ცხოველები გამოარჩევენ საკუთარი სახეობის წარმომადგენლებს სხვებისაგან, არეგულირებენ ურთიერთობებს ჯგუფის ფარგლებში, ნიშნავენ ტერიტორიას.

ცხოველთა სიგნალები გამოხატავს მათ ემოციურ მდგომარეობას, ისინი ექსპრესიულია და აქტუალური. ცხოველთა შორის „დილოგები“ იშვიათი შემთხვევაა და ძირითადად უფრო დამოუკიდებელ მონოლოგებს წარმოადგენს. ცხოველის სიგნალი იძლევა ინფორმაციას ამ კონკრეტული ცხოველის შესახებ. ამრიგად, ცხოველთა სიგნალებს აქვს როგორც ექსპრესიული, ასევე საკომუნიკაციო ფუნქცია. ეს საკმაოდ სერიოზული ბაზისია მეორადი სასიგნალო სისტემის ჩამოყალიბებისათვის. თუმცა ჯერაც უცნობია, თუ რამ განაპირობა ცხოველთა პირველი სასიგნალო სისტემის მეორად სისტემამდე გაფართოება, რამ განაპირობა ასეთი ხარისხობრივი ნაბიჯის გაკეთება.

ყველა აქამდე განხილულ მოდელს უჭირს დამაჯერებლად ახსნას, თუ როგორ იქცა ცხოველის სიგნალი სიმბოლოდ. პრიმატების გარკვეულ სახეობებს განსხვავებული გამაფრთხილებელი სიგნალები აქვთ განსხვავებული მტაცებლის (რეპტილიის, ფრინველის, კატისებრთა ოჯახის მტაცებლის) აღსანიშნავად (Li 2002, 89). სხვადასხვა გათვლებით, უმაღლეს პრიმატებს დაახლოებით 70 განსხვავებული სიგნალი მაინც აქვთ. ლის აზრით, ენის წარმოშობის აუცილებელი პირობაა სიგნალების რეპერტუარის ზრდა, სანამ ის ე.წ. „კრიტიკულ მასას“ არ მიაღწევს. კრიტიკული მასა განსაზღვრულია, როგორც 1000 ერთეული, რადგან პიჯინის ენაზე მოლაპარაკებები დაახლოებით 1000 მორფემის გამოყენებით ახერხებენ წარმატებულ კომუნიკაციას. კრიტიკული მასის მიღწევის შემდეგ, იწყება გრამატიკის ჩამოყალიბება, რისთვისაც სულ რამდენიმე თა-

ობაც საკმარისია. ამ შემთხვევაშიც ლი კრეოლისტიკიდან მოპოვებულ მასალას ეყრდნობა (Li 2002, 90-91).

გივონის აზრითაც, თავდაპირველად ენას არ უნდა ჰქონოდა გრამატიკული სტრუქტურა და მხოლოდ ლექსიკური ერთეულებისგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი, დაახლოებით ასე მეტყველებენ მცირენოვანი ბავშვები, რომლებსაც ახალი დანყებული აქვთ ლაპარაკი (ე.წ. დეპეშის სტილით ლაპარაკი), დაახლოებით ასე მეტყველებენ პიჯინის ენაზე ანდა მეტყველების დარღვევების მქონე პირებიც. აღსანიშნავია, რომ გრამატიკულად გაუფორმებელი მეტყველების აღქმა უფრო გაძნელებულია (შეფერხებულია) და კონცენტრაციის გაცილებით მაღალ ხარისხს მოითხოვს (Givón 2002, 37), მაგრამ ბავშვის მეტყველების სტადიებზე (ერთი სიტყვის სტადია, ორი სიტყვის სტადია, დეპეშის სტილი) ლაპარაკისას ყურადღებიდან არ უნდა გამოგვრჩეს, რომ ბავშვი თავიდანვე ჰოლოფრაზებით იწყებს მეტყველებას, ფუნქციურად ბავშვის პირველი სიტყვები წინადადებებია. შესაბამისად, თუკი გივონის მოსაზრებები მართებულია, მაშინ უფრო უპრიანი იქნებოდა გვეთქვა, რომ პირველი ადამიანების პირველი სიტყვები სინტაქსს მოკლებული ფრაზებია, ხოლო ენის განვითარება დაახლოებით ისევე უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც ეს ვუნდტს აქვს აღწერილი, ანალიზური ენებიდან სინთეზური ენების მიმართულებით.

ლექსიკის ზრდა ძნელად წარმოსადგენია დანაწევრებული მეტყველების გარეშე. დანაწევრებული მეტყველება შესაძლებელს ხდის ბგერათა მცირე რაოდენობით მრავალი (ათასობით) სიტყვის შექმნას. მაგალითად, სამი ბგერის „ა-ს-ი“ დახმარებით შესაძლებელია რამდენიმე სიტყვის წარმოება: „ასი“, „სია“, „ი-ას“, ხოლო ოთხი ან ხუთი ბგერის დახმარებით კიდევ უფრო მეტი სიტყვის შექმნა შესაძლებელი. ბგერების სხვადასხვაგვარი კომბინირების გზით განსხვავებული სიტყვების შექმნის შესაძლებლობა ენის დუალურ ფორმაზე მიუთითებს, როდესაც ერთი დონის ელემენტები (ფონემები) ერთიანდება ზედა დონის ერთეულებში (მორფემებში) (Hockett 1960). ბგერის დანაწევ-

რება პირდაპირ კავშირშია ენის კიდევ ერთ ფუნქციასთან – დანაწევრების ფუნქციასთან.

დანაწევრების ფუნქციაა, გრძნობებით აღქმული კონკრეტული წარმოდგენა აქციოს ცნებად. ენის ეს ფუნქცია არ დასტურდება მაღალგანვითარებულ ცხოველებში და, როგორც ჩანს, სპეციფიკურ ადამიანურ უნარს წარმოადგენს. დღევანდელ ცოდნაზე დაყრდნობით, შეიძლება ითქვას, რომ მხოლოდ არტიკულირებული ბგერა იძლევა მრავალი საგნის აღნიშვნისა და განცალკევების შესაძლებლობას და თუკი დავუშვებთ, რომ ლის მოსაზრება „კრიტიკული მასის“ შესახებ მართებულია, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ სიგნალების რაოდენობის ზრდასთან ერთად, მიმდინარეობდა სიგნალის შემადგენელი ბგერების გამიჯვნის პროცესიც.

ენების განვითარებაზე ლაპარაკისას ასახელებენ ენის ეკონომიის პრინციპს. ვარაუდობენ, რომ ენა მუდმივად მართივდება. პირველი ენების შემთხვევაში ეს ძნელად წარმოსადგენია, რადგან პროცესი საპირისპირო გზით უნდა წარმართულიყო – ენების გამდიდრებისაკენ. თანაც ენის ეკონომიის პრინციპი ძალიან ბუნდოვანი ცნებაა, რაც საკმაოდ დამაჯერებლად აჩვენა ბუდაგოვმა (Будагов 1972) და ის უფრო დიფერენცირებასა და ცვალებად პირობებზე მორგებას გულისხმობს.

ასევე ხშირად ვარაუდობენ, რომ რადგან პირველი ადამიანების ინტერესები და მოთხოვნილებები კონკრეტულ საგნებსა თუ პროცესებზე უნდა ყოფილიყო მიმართული, პირველ სიტყვებშიც საკუთარი სახელები დომინირებდა (*ეს ცეცხლი, ეს ქვა, ეს ცხოველი* და არა *ცეცხლი, ცხოველი, ქვა*). შესაბამისად, მათი მეტყველებაც უფრო მეტად კონკრეტული და ნაკლებად აბსტრაქტული უნდა ყოფილიყო. ამ აზრის დასაბუთებისთვის მოჰყავთ მაგალითები ე.წ. „პრიმიტიული ენების“ (აბორიგენების, ინდიელების, აფრიკის მკვიდრთა და სხვ.) ლექსიკიდან. ერთ-ერთ ასეთ „კლასიკურ“ ნიმუშად იქცა ფრანც ბოას მიერ აღწერილი მაგალითი, კანადის ჩრდილოეთში მცხოვრები ესკი-

მოსების ენიდან. ესკიმოსების ენაში ბევრი სიტყვაა თოვლის კონკრეტული ფორმების აღსანიშნავად (რბილი თოვლი, კარგი თოვლი მარხილით გადაადგილებისათვის და ა.შ.), მაგრამ არ არის ზოგადი სიტყვა თოვლი.¹ ზოგადი სიტყვის „თოვლის“ არარსებობა აღიქმებოდა როგორც განზოგადების უნარის ნაკლებობა, რაც, რიგ შემთხვევაში, პრიმიტიული და მაღალგანვითარებული ენების არსებობა-არარსებობის დისკუსიაში ვლინდებოდა. ასეთი მიდგომა გამართლებული არაა (ალარაფერს ვამბობთ, რომ ეს კამათი არაეთიკური გვეგონია), რადგან ასეთ შემთხვევაში არ უნდა არსებობდეს სხვა, იგივე რანგის, სიტყვები, როგორიცაა, მაგალითად: ფრინველი, თევზი და ა.შ. საქმე ისაა, რომ თითოეული ენა მაქსიმალურად მორგებულია ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხის მოთხოვნილებებსა და საჭიროებებს. ის ობიექტები, რომლებიც განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ერის ცხოვრებაში (ამ შემთხვევაში თოვლი) საჭიროებს დიფერენციაციას. სწორედ ამიტომ სავარაუდოა, ესკიმოსებს ბევრი სახელწოდება ჰქონდეთ თოვლის განსხვავებული ტიპებისათვის, ან არაბულ ენაში აქლემის სხვადასხვა სახეობისათვის და ა.შ. ასევე ის, რომ ქართული განასხვავებს „დეიდა, მამიდა, ბიცოლას“, რასაც, ვთქვათ, სხვა ენები (გერმანული, ინგლისური, რუსული) ერთი სიტყვით ფარავს, განპირობებულია არა ენის (და ერის) განვითარება-განუვითარებლობით, არამედ საზოგადოებრივი ცხოვრების საჭიროებებით. ასევე, მაგალითად, სტებლინ-კამენსკი ისლანდიურ საგებზე დაყრდნობით მოწმობს, რომ ისლანდიელებს არ ჰქონ-

¹ ბოას თოვლის მაგალითი უფრო მითია, რადგან ამ ცნობის პირველწყაროში, თავად ბოას ნაშრომში „Handbook of American Indian Languages“, მოცემულია თოვლის მხოლოდ 4 დასახელება, რაც არ აღემატება, მაგალითად, გერმანულ ენაში არსებულ თოვლის აღმნიშვნელ სიტყვებს (Kufze 2012; 54), თუმცა ახვლედიანი მოწმობს, რომ ლაპების (ურალურ-ალტაური ოჯახი) ენაში არსებობს 41 სიტყვა თოვლის სხვადასხვა სახეობის აღსანიშნავად, მაგრამ არ არსებობს საკუთრივ თოვლის აღმნიშვნელი სიტყვა (ახვლედიანი 1972, 34).

დათ ზოგადი სიტყვა „მკვლელობა“, თუმცა ჰქონდათ მრავალი სიტყვა მკვლელობის კონკრეტული ფორმების აღსანიშნავად (შურისძიების მოტივით, ღირსების დასაცავად და ა.შ.). მისი აზრით, XIII საუკუნიდან დღემდე ისლანდიურ ენას დიდი ცვლილებები უნდა განეცადა, სწორედ კონკრეტული სიტყვებიდან აბსტრაქტულისაკენ გადასვლის კუთხით. ეს მიდგომა პრინციპულად მცდარია, ჯერ ერთი იგივე ისლანდიურ ენაში მოცემული იყო აბსტრაქტული ცნებები „შურისძიება“, „ღირსება“ და ა.შ., ხოლო მკვლელობის მრავალი სიტყვის არსებობა აიხსნება იმით, თუ რაოდენ დიდ როლს ასრულებდა მკვლელობის მოტივების განსაზღვრა მაშინდელ საზოგადოებაში.

სინამდვილეში კი ეს კამათი ლინგვისტური თვალსაზრისით ფუჭია. თითოეული სიტყვა, რამდენადაც კონკრეტულ საგანს არ უნდა აღნიშნავდეს ის, თავისთავად განზოგადებას წარმოადგენს. სიტყვა თავისთავად განზოგადებულია, მეორადი სიგნალების სისტემა პრინციპულად გულისხმობს აბსტრაქტული ელემენტების არსებობას. აბსოლუტურად კონკრეტული ენა (ერთი ობიექტი – ერთი სახელწოდება) წარმოუდგენელია. ამრიგად, როგორი „ფართე“ ან როგორი „ვინრო“ მნიშვნელობის მქონე არ უნდა ყოფილიყო პირველი სიტყვა, ის თავისი არსით აბსტრაქციას წარმოადგენდა. ენის წარმოშობის ძიება სწორედ გრძნობებზე დაფუძნებული კონკრეტული წარმოდგენის სიმბოლურ ფორმაში მოქცევის პროცესის ახსნას ისახავს მიზნად, თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ ენის წარმოშობის მიმართ ინტერესი კვლავინდებურად საკმაოდ მაღალია, შეკითხვა, თუ როგორ წარმოიშვა პირველი სიტყვა-სიმბოლო, ჯერაც უპასუხოდ რჩება.

■ გამოყენებული ლიტერატურა:

- ახვლედიანი, გ., (1956): ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, თბილისი
- ახვლედიანი, გ., (რედ.), (1972): ენათმეცნიერების შესავლის სა-
კითხები, თბილისი
- გამყრელიძე, თ., (2000): რჩეული ქართველოლოგიური შრომები,
თბილისი
- გამყრელიძე, თ., (1989): წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქარ-
თული დამწერლობა, თბილისი
- გამყრელიძე, თ., კიკნაძე, ზ., შადური, ი., შენგელაია, ნ., (2003):
თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბილისი
- გოეთე, ი. ვ., (2003): არჩევითი ნათესაობა; [Die Wahlverwand-
schaften]; გერმანულიდან თარგმნა ნ. ამაშუკელმა, თბილისი
- გორდელაძე, ნ. (შემდგენელი) (2006): ქართული ენა და სამყარო,
თბილისი
- დობორჯგინიძე, ნ. (2007): თარგმანთან დაკავშირებული პრობ-
ლემების ფუნქციონალიზაცია სხვადასხვა ენაში, სემიოტიკა,
#2, 2007, 145-163
- მარქსი, კ., ენგელსი, ფ., (1954): კომუნისტური პარტიის მანიფეს-
ტი, თბილისი
- მელიქიშვილი, ნ., (2009): ბიბლიურ წიგნთა ძველი ქართული
თარგმანები, თბილისი
- მინდაძე, ი. (2005): ჯგუფის თვითმყოფადობა და კულტურული
მეხსიერების ხატები, არეტე, 2005
- მინდაძე, ი., (2019): ფსიქოლინგვისტიკა, მეორე შეესებული და
გადამუშავებული გამოცემა, არეტე, თბილისი
- ონიანი, ალ., (1966): ქართული იდიომები, თბილისი
- რამიშვილი გ., (1978): ენის ენერგეტიკული თეორიის საკითხები,
თბილისი
- სოსიური ფ. (2002): ზოგადი ენათმეცნიერების კურსი, თბილისი
- უზნაძე, დ., (1956): სახელდების ფსიქოლოგიური საფუძვლები,
შრომები, ტომი 1, 1-30

- უზნაძე, დ., (1977): შრომები, ტომი VI, განწყობის ფსიქოლოგია, თბილისი
- უზნაძე, დ., (2006): ზოგადი ფსიქოლოგია, საქართველოს მაცნე, თბილისი
- შარაძენიძე, თ., (1974): ენისა და მეტყველების ურთიერთობის პრობლემა
- ჩიქობავა, არნ., (1983): ზოგადი ენათმეცნიერება, ძირითადი პრობლემები; მეორე გამოცემა, თბილისი
- ხოჯავა, ზ., (1941): განწყობის მოქმედება მასალის აბსტრაქციის პირობებში, თსუ-ს შრომები, XVII
- ჯორბენაძე, ბ., (1997): ენა და კულტურა, თბილისი, <http://kartvelologybooks.tsu.ge/uploads/book/100.pdf>
- პერდერი, ი., გ., (1973): გამოკვლევა ენის შესახებ, მთარგმნ. ლ. რამიშვილი, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, თბილისი, № 1 (150-163); №2 (173-185)
- Assmann, A. u. J.(Hrsg.) (1991): Das Fest und das Heilige, Gütersloh
- Assmann, J. (1997):Das Kulturelle Gedächtnis, München, Beck-Verl.
- Bargh, J.A., Chen, M., Burrows, L. (1996): Automaticity of Social Behavior: Direct Effects of Trait Construct and Stereotype Activation on Action, Journal of Personality and Social Psychology Copyright 1996 by the American Psychological Association. Inc. Vol. 71, No. 2
- Bentley, M., Varon, E. J. (1933): An accessory study of "phonetic symbolism." American Journal of Psychology, 45, 76–86.
- Berlin, B., Kay, P. (1969): Basic color terms: Their universality and evolution. Berkley: University of California Press
- Bloom, A.H. (1981): The linguistic shaping of thought: A study in the impact of language on thinking in China and the West., Hillsdale, NJ: Lowrence Erlbaum
- Brown, R.W.; Lenneberg, E. H. (1954): A Study in language and cognition; The Journal of Abnormal and Social Psychology, Vol. 49(3), Jul 1954, 454-462

- Carroll, J.B., Casagrande, J.B.** (1958): The function of language classifications in behavior. In *Readings in Social Psychology*, ed. E Mac-coby, T Newcomb, E Hartley, pp. 18.31. New York: Holt
- Chomsky, N.** (1966): *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*, Harper & Row, New York.
- Condillac, Étienne Bonnot de** (1746): *Essai sur l'Origine des Connaissances humaines* (ეტიენ ბონო დე კონდილიაკი, „ტრაქტატი ადამიანის ცოდნის წარმოშობის შესახებ“)
- Coseriu, E.** (1967): Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique, "Word", v.25, N1-2
- Fischer, K.** (1944): Die "Kaukasische Post", von S.Hirzel, Berlin, 1944
- Freeman, R. D.** (1980): Visual acuity is better for letters in rows than in columns, *Nature* 286, pp. 62-64
- French, P. L.** (1977): Toward an explanation of phonetic symbolism. *Word*, 28, 305-322.
- Gabelentz, G.V.** (1891): *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig
- Gelb, I.J.** (1952): *A Study of Writing*, The University of Chicago Press, Chicago and London
- Givón, T.** (2002): The visual information-processing system as an evolutionary precursor of human language // in: *The evolution of language out of pre-language*; Ed. by Givón T., Malle B.F.; Amsterdam; Philadelphia, 3-50
- Gleason, H.A.** (1961): *An introduction to descriptive linguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston
- Goto, H.** (1971): Auditory perception by normal Japanese adults of the sounds "l" and "r", *Neuropsychologia* 9 (3): pp. 317-323
- Greenberg, J., H.** (ed.) (1963a): *Universals of Language*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Greenberg, J., H.** (1963b): Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements; in: *Universals of Language*. MIT Press, Cambridge, Mass, 58-91

- Greenberg, J., H. Osgood, C., Jenkins J.** (1963): Memorandum Concerning Language Universals, in: Universals of Language. MIT Press, Cambridge, Mass, 255-266
- Hauser, M.D., Chomsky N., Fitch W.T.** (2002): The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve?; Science. Vol. 298. , 1569-1579.
- Havelock, E. A.,** (1990): Schriftlichkeit. Die griechische Alphabet als kulturelle Revolution; Übers. von Gabriele Herbst; Weinheim
- Hockett, C.** (1960): The Origin of Speech, Scientific American 203, 88-99
- Hockett, C.** (1963): The Problem of Universals in Language; in: Greenberg, J., H. (ed.): Universals of Language. MIT Press, Cambridge, Mass. 1-22
- Humboldt, W. v.**(1836): Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts, Berlin
- Jakobson, R.** (1956) Two Aspects of Language and two Types of Aphasic Disturbances; in: Jakobson, R., Halle, M.: (1956) Fundamentals of Language, Hague
- Joe, R.C.** (1992): Cognitive consequences of tonality in language: A cross-cultural investigation (Cross-cultural psychology monographs 2) Tilburg, NL: Tilburg University Press
- Kay, A.C., Wheeler, C. S., Bargh, J. A., Rossa, L.** (2004): Material priming: The influence of mundane physical objects on situational construal and competitive behavioral choice, Organizational Behavior and Human Decision Processes 95 83-96
- Klemperer, V.** (1947): LTI, Notizbuch eines Philologen, Berlin
- Köhler, W.,** (1929): Gestalt Psychology, New York
- Koriat, A.,** (1975): Phonetic symbolism and feeling of knowing; Memory and Cognition; Vol. 3 (5), 545-548
- Kuße, H.** (2012): Kulturwissenschaftliche Linguistik, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttinge
- Langenmayr, A.** (1997): Sprachpsychologie, Gottingen, Bern, Toronto

- Li, C. N.** (2002): Missing links, issues and hypotheses in the evolutionary origin of language; in: *The evolution of language out of pre-language*; Ed. by Givón T., Malle B.F.; Amsterdam; Philadelphia, 83-108
- Linke, A., Nussbaumer, M., Portmann, P.R.** (1991): *Studienbuch Linguistik*, Niemeyer, Tübingen
- List, G.** (1981): *Sprachpsychologie*, Stuttgart
- Liu, L.** (1985): Reasoning counterfactually in Chinese: Are there any obstacles? *Cognition* 21:239-270
- Lucy, J.A.** (1992): *Language diversity and thought. A reformulation of the linguistic relativity hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Maurer, D., Pathman T., Mondloch, C.J.** (2006): The shape of boubas: Sound-shape correspondences in toddlers and adults; *Developmental Science* 9 (3): 316–322
- Miyawaki, M; Strange, W.; Verbrugge, R.R.; Liberman, A.M; Jenkins, J.J. & Fujimura, O.** (1975): An effect of linguistic experience: the discrimination of [r] and [l] by native speakers of Japanese and English, *Perception and Psychophysics* 18 (5): 331-340
- Müller, H., M.** (2002): *Arbeitsbuch Linguistik*, Ferdinand Schöningh Verl. Paderborn
- Newman, S.** (1954): Semantic problems in grammatical systems and lexemes: A search for method. In H.Hoijer (ed), *Language in culture (comparative studies of cultures and civilizations. No. 3. Memoires of the American Anthropological Association No 79)* (pp. 82-91) Chicago, Ill.; University of Chicago Press
- Newman, S.** (1933): Further experiments in phonetic symbolism. *American Journal of Psychology*, 45, 53–75.
- Pinker, S., Jackendoff R.** (2005): The faculty of language: What's special about it?; *Cognition*. – Amsterdam, Vol. 95. – N 2., 201-236.
- Ramachandran, V.S., Hubbard, E.M.** (2001): Synaesthesia: A window into perception, thought and language; *Journal of Consciousness Studies* 8 (12): 3-34

- Rosch, E.** (1973): On the internal structure of perceptual categories. In T.E.Moore (Ed.), *Cognitive development and the acquisition of language* (pp. 111-144) San Diego, CA: Academic Press
- Sapir, E.** (1924): The grammarian and his language; *The American Mercury* (1), 149-155
- Sapir, E.** (1929). A study in phonetic symbolism. *Journal of Experimental Psychology*, 12, 225–239
- Schleiermacher, F.** (1813): Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens; *Sämmtliche Werke, dritte Abtheilung: Zur Philosophie, zweiter Band*, Berlin 1838, S.207-245
- Schmandt-Besserat, D.** (2009): Tokens and Writing: the Cognitive Development; *Scripta*, Vol. 1: 145-154 https://paradise.caltech.edu/ist4/lectures/TokensWriting_the_Cognitive_Development.pdf
- Schwarz, M.** (1996): Einführung in die Kognitive Linguistik; Tübingen, Basel
- Steffire, V., Castilo V. V., Morley, L.** (1966): Language and cognition in Yucatan: A cross-cultural replication. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4 (1), pp. 112-115
- Thompson, J.B.** (1990): *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication* / J.B. Thompson. – Cambridge: PolityPr.; Stanford: Stanford UP
- Tsuru S.H., Fries H.S.** (1933): Problem in Meaning *Journal of General Psychology*.
- Vouloumanos, A., Werker, J.F.** (2004): Tuned to the signal: The privileged status of speech for young infants; *Developmental science*. – Oxford, Vol. 7. 270-276
- Warren, R.M., Warren R.P.** (1970): Auditory illusions and confusions. *Scientific American*, 223, 30-36
- Weinrich, H.** (1966): *Linguistik der Lüge*, München
- Weisgerber, L.** (1949/50): *Von den Kräften der deutschen Sprache*, in 4 Bd.
- Whorf, B.L.** (1956): *Language, thought and reality*, New York/London
- Баиндурашвили, А.** (1968): К вопросу о структурно-целостной природе звуковой стороны слова; *Материалы III съезда психологов СССР*

- Баиндурашвили, А.** (1978): Некоторые характерные особенности речевого знака в аспекте проблемы реальности бессознательного психического; В сборнике: Бессознательное, т. 3, Тбилиси, 187-198
- Бахтин, М.М.** (2000): Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи, Москва, Лабиринт [ნაშრომი ხელმოწერია ვ.ნ. ვოლოძინოვის მიერ, ბახტინის ავტორობა არა ერთხელ დამდგარა ეჭვქვეშ].
- Бенвенист, Э.** (1974): Уровни лингвистического анализа, 129-140; в сб.: Общая Лингвистика, Москва
- Будагов, Р. А.** (1972): Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка?; Вопросы языкознания; Москва, № 1., 17-36
- Бутовская, М.Л., Файнберг, Л.А.**(1993): У истоков человеческого общества, Москва
- Вундт, В.** (1866): Душа человека и животных. СПб., т.2
- Выготский, Л.С.** (1934): Мышление и речь, Москва
- Выготский, Л.С.** (1983): История развития высших психических функций; Собрание сочинений в шести томах, Т. 3; 180)
- Выготский, Л., Сахаров, Л.,** (компиляция) (2008): Исследование образования понятий: Методика двойной стимуляции, 530-538, в: Гиппенрейтер, Ю., Спиридонов, В., Фаликман, М., Петухов В., (ред), 2008: Психология мышления. Хрестоматия; Москва
- Галперин, И.,Р.** (1977): Текст и исполнение в связи с дихотомией язык и речь; сб. Язык и речь, Тбилиси; 60-72
- Горяева, Т.** (2009): Политическая цензура в СССР, 1917-1991 гг. Москва
- Журавлев, А.П.** (1991): Звук и Смысл, второе исправленное и дополненное издание (Первое издание 1981), Москва
- Кечхуашвили, Г.** (1973): Устоновачная модель восприятия слова; в: Психологические Исследования, посвященные 85-летию со дня рождения Д.Н.Узнадзе, Тбилиси, 178-185
- Лурия, А.Р.** (1947): Травматическая афазия, Москва
- Лурия, А.Р.** (1962): Высшие корковые функции человека, Москва

- Лурия, А. Р. (2008): Методы исследования понятий, 548-555, в: Гиппенрейтер, Ю., Спиридонов, В., Фаликман, М., Петухов В., (ред), 2008: Психология мышления. Хрестоматия; Москва
- Лурия, А. Р. (1978) (2020): Язык и Сознание, Спб
- Мамардашвили, М. (1992): Философия действительности, в: Мераб Мамардашвили: Как я понимаю философию, Москва, 201-211
- Мартине, А.М. (1963): Основы общей лингвистики, В. сб.:Новое в Лингвистике, вып. III.
- Мацумото, Д. (2008): Человек, культура психология, Спб
- Новое в лингвистике, (Вып. 5) (1970): Языковые универсалии; Отв. ред. Б.А.Успенский; Прогресс, Москва
- Руссо, Ж-Ж. (1961): Опыт о происхождении языков, а также о мелодии и музыкальном подражании; (221-266), в: Избранные Сочинения в трех томах, т.1; Москва
- Сепир, Э. (1960): Положение лингвистики как науки; в: В.А. Звегинцев, История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, часть II. Москва, 177-181
- Стеблин-Каменский, М. И. (1971): Мир саги, Ленинград
- Уорф, Б.Л. (1960): Отношение норм поведения и мышления к языку. Новое в Лингвистике, Вып. 1, Москва, 135-169
- Успенский, Б. А. (1970): Проблема универсалий в языкознании; в: Новое в лингвистике, (Вып. 5) Языковые универсалии; Отв. ред. Б.А.Успенский; Прогресс, Москва, 5-30
- Шарадзенидзе, Т.С. (1977) Проблема взаимоотношения языка и речи; в сб. Язык и речь, Тбилиси, 5-29
- Шиф, Ж.И. (1935): Развитие научных понятий у школьника, Ленинград
- Щерба, Л.В. (1931): О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. Памяти учителя И.А.Бодуэна де Куртенэ; Изв., Отд. 1931 (в кн. Звегинцев, История языкознания XIX-XX веков; ч.II., 1965, 301-313)
- Щерба, Л.В.(1957): Опыты лингвистического толкования стихотворений. II. «Сосна» Лермонтова в сравнении с ее немец-

ким прототипом, Избранные работы по русскому языку, Москва, 97–109

Эко, У. (2009): Поиски совершенного языка, Alexandria, Спб

Энгельс, Ф. (1961): Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека; в: К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, Т.20, Москва

Яacobсон, Р. (1978): О лингвистических аспектах перевода, в сб.: Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – Москва.,16-24.

Яacobсон, Р. (1996): К лингвистической классификации афатических нарушений; Доклад представлен на симпозиуме по речевым расстройствам Фонда Сиба, 21 мая, 1963 [Перевод К. Голубович], 53-72; в сб.: Язык и бессознательное, Москва

გამოცემის მენეჯერი	მარიკა ერქომაიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი	რუსუდან მიქენაია
გარეკანის დიზაინი	მარიამ ებრაელიძე
წიგნის დაკაბადონება და დიზაინი	ნინო ვაჩეიშვილი